

84(5)(83)

82

ҚАРҚАРА

100

Мұхтар
Әуезов

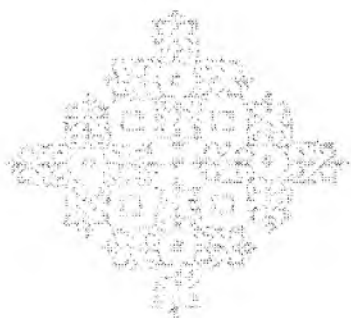

ҚИЛЫ
ЗАМАН

ҚАРҚАРА
100

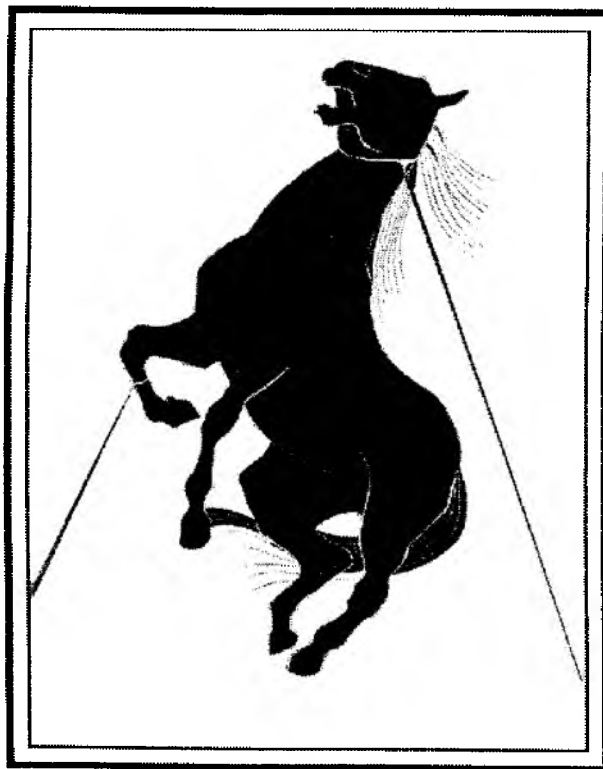
Осы сериямен шығатын кітаптар
Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің
25 жылдығына,
1916 жылғы Қазақстандағы
Ұлт-азаттық көтерілісінің
100 жылдығына
арналады

**Мұхтар
Әуезов**

**ҚИЛЫ
ЗАМАН**

Анарағы
Б А С П А С Ы

Алматы,
2016

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5 қаз)-44
Ә 82

Кітап Алматы облысының әкімі
Амандық Ғаббасұлы Баталовтың қолдауымен
жарық көріп отыр

Ақылдастар алкасы:

ОРАЗАЛИН Нұрлан – төраға, жоба жетекшісі;

Мүшелері:

Әшімжан Жанарбек

Жайлыбай Ғалым

Жұртбаев Тұрсын

Жөргенбаев Жанболат

Қойгелдиев Мәмбет

Құныпияұлы Кәдірбек – жауапты редактор

Мұқаметханұлы Нәбижан

Шаханов Берік

Шаштайұлы Жұмабай

Ыбыраев Маралтай

Әуезов М.

Ә 82 Қилы заман. Повесть/Мұхтар Әуезов. – Алматы:
«Ан Арыс» баспасы, 2016. – 264 бет.

ISBN 978-601-7828-16-5

Қазақтың ұлы суреткері Мұхтар Әуезовтың отызға толар-толмас жасында жазылған бұл повесінде қазақ халқының тарихына 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі болып енген, Қарқара жерінде өткен қасіреті мол қанды оқиға жан-жақты көркем баяндалады. Әлем әдебиетінің алтын жауһарларынан саналатын бұл шығарма 1927 жылы жазылған.

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығы мен Қазақстандағы Ұлт-азаттық көтерілістің 100 жылдығына орай осы тақырыптағы бірнеше зерттеу мақалалармен толықтырылып, қайта басылып отыр.

Кітап қалың оқырманға арналады.

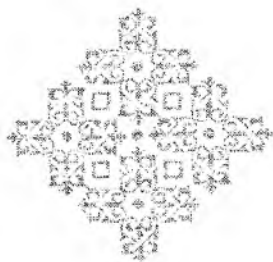
ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 84 (5 қаз)-44

ISBN 978-601-7828-16-5

© Әуезов М., Қызылорда, 1928

© «Ан Арыс» баспасы, 2006

© «Ан Арыс» баспасы, 2016

«ҚИЛЫ ЗАМАН»

(Алғы сөз орнына)

Салт атпен сапар шегіп келе жатқан қарияға бейтаныс бозбала жолықты делік. Өз көзіне өзі сенбесе де, елде бір соншалық жақын танысын шырамытқан қалыппен, жас жігіттің бетіне қадала қарап, кенет дауысы дірілдеп: «Япыр-ау, атам заманғы жоғалтқан жүйрігімнің көзіндей жылы ұшырап кеттің ғой, қайдан жүрсің, балам?», – десе есіне бәрі бірден түсері хақ: өзінің жас шағы, мынау ұлы айнымай тартқан баяғыда кеткен досы, сол жол, сол ат тұяғының дүбірі мен айдарынан ескен жел, сол дауыстар, сол пішіндер...

Бүгін, «Қилы заман» повесін қайталап оқығанда, менің де солай дер шағым екен-ау, өйткені қазір мен, жас жағынан болса да, сондағы жиырмамыншы жылдардың аяқ шеніндегі, жас жазушы Мұхтар Әуезовтің әкесінің болмаса да, ағасының жасында екенмін.

Таңғаларлық бір жағдай – бұл повесть жазылғаннан 45 жылдан соң, автор қайтыс болғаннан көп жыл кейін оқырмандарына алғаш рет ұсынылып отыр.

Шығарма оқырман қауымның құзырына жазушының көзі тірісінде ұсынылуы бір басқа да, ал өлгесін,

өзі жоқта ұсынылуы екінші басқа. Және бұл өзі ертерек жазылған, тіпті ең алғашқы шығармалардың бірі дерлік дүние. Және әдебиет табалдырығын ешкім де бірден ұлы жазушы болып аттамайтындығын түсіне тұрсаң да, тәуекелмен айтсақ: Әуезов есімін әрқашан дүние жүзі классиктерінің қатарында, мәңгі өлмес «Абай жолы» эпопеясының шыңында көру оқырман қауымның санасына әбден сіңген.

Алайда, «Қилы заманды» оқып шыққан соң, Әуезов творчествосына табынушылар журнал редакциясына ризашылық рахметін айтар деп сенемін. «Су анасы – бұлақ» дегендей, онсыз ұлы өзен бола ма? Демек, «Абай жолына» дейін де Әуезов айтулы шебер болатын. «Қилы заман» Әуезовтің «Абай жолынан» көп бұрын, сол кездің өзінде-ақ, кең тынысты эпикалық баяндау формасын игергендігін дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда «Қилы заман» – кейін Әуезовтің телегей-теңіз эпопеясын тудырған ең алғашқы қуатты арналардың бірі.

Дегенмен де, әр шығарманың өз орны бар ғой. Сонау өткен жылдарда жас Әуезов жазған осы бір киян-қилы қайғылы повесть – жазушы талантының революциялық қалыптасуының айқын мысалы. Міне, оқырмандар назарын повестің дәл осы революциялық мазмұнына аударсам деп едім. Царизмге, оның зорлықшыл аппаратына деген өшпенділікті жас Әуезовтей соншалық суреткерлік нанымдылықпен көрсеткен, патшалық отаршылық саясатының безбүйрек қаталдығы мен айуандығын соншалықты ашына әнкерелеген, көшпенді халықтың өзіне жат патшалық әкімшілік жүйесін қабылдамауының табиғатын мол мысалмен ала отырып, соншалық тереңдікпен ашып берген, сорына қарай көтеріліске шығып, сонысы үшін қан жоса қырғынға ұшырап, туып-өскен жерінен қуылған қарапайым халықтың қасірет-қайғысын ет жүрегі езіле отырып айтып

берген мұндай шығарманы мен шығыс әдебиеттерінен сирек кездестірдім.

«Қилы заманды» оқи отырып, егер Октябрь революциясы болмаса, көшпенді казактар мен кырғыздардың одан арғы тағдыры не боларын мезгіл өткен соң ойлаудың өзі қорқынышты. Айтуға аузым бармайды — мүмкін тіпті біз болмас та едік. Ал мәңгілік өмір сүргісі келмейтін халық бар ма? Тек жалғыз осы үшін — Октябрь революциясының Россияда туып, империялық отаршылдықты талқандап, сол арқылы менің халқымды бір жола жойып жіберуден құтқарып қалғандығы үшін ғана мен өле-өлгенше революцияны мадақтап өтуге әзірмін және балаларымның балаларына: күиіміздің туғанын Октябрьден санандар! — деп өсиет қалдырамын.

Әуезов повесін оқи отырып, куәгерлердің әңгімелерін еске алдым...

Жазалаушылардан қашып құтылу үшін бүкіл халық боп қар кешіп, асулардан асқанда, аналар ең алдымен сәбилерін аялап, сақтаған. Пулемет оқтары баудай түсіргенде, аналар сәбилерін кеудесімен қорғай құлаған. Сол кырғында сау қалған сәбилер қазір елу жастан әлдеқашан асып кетті. Көбінің есімдері сол қилы кезеңнің естелігіне Тенті (кезбе), Қашқын, Үркін деп аталады.

Сан алуан шапқыншылардың салдарынан босып, туып-өскен жерлерін тастап қоныс аударғанда көшпенділер үйір-үйір малын, дүние-мүлкін емес, үміт артқан болашақ ұрпағын — балаларын құтқарған.

Әуезов жазып отырған сол қанды 1916 жылы да казактар мен кырғыздардың ежелгі руларының алдында тағы да (қаниша рет десенізші) не өмір сүру, не өлу, не туған жер топырағында қалу, не жат жерге жылысып қоныс аудару мәселесі тұрды.

Әуезов өзінің повесімен бізге, әсіресе жас ұрпаққа, Россияда советтердің жеңуінің біз үшін маңызы қан-

дай зор екенін дүние жүзінің алдында артықшылығын қазір тарих өзі дәлелдеп беріп отырған СССР-дің құрылуының маңызы қандай зор екенін еске түсіреді. Өткендегі шексіз тұңғық халық қасіреті мен біздің бүгінгі шындығымыздың арасы жер мен көктей, тіпті салыстыруға келмейтін категориялар. Бірақ сол өткеннің ішіндегі жақсылық жағы, жұрт еңсе көтеріп патшаның отаршылдық қанауына қарсы халықтың стихиялық толқуы, өз істерінің дұрыстығына көздері жетіп, еркіндікке ұмтылып, адам рухының соншалықты мол қуатын танытып, зорлық-зомбылыққа қарсы тұруы — таңқалуға болатын дүние және біз Әуезовпен бірге сол он алтыншы жылғы оқиғаның даңқын мадақтаймыз һәм қайғырамыз.

Меніңше, Мұхтар Әуезов бәрінен бұрын өздерінің адамдық қасиеттері үшін бостандық, әділеттік үшін байырғы күрес сезіміне ерген халықтық стихиялық толқындарының пісіп, жетіп, қалыптасуын сәтті бейнелеген. Сол кездегі жас Әуезов мұны аса зор суреткерлікпен және тарих таразысы тұрғысынан, өз кезінің алдыңғы қатарлы, революциялық, таптық позициясы тұрғысынан жасаған.

Сондықтан да қырғынға ұшырауы алдын ала, айтпай-ақ мәлім болғандардың, күштері тең емес күресін баяндайтын осы бір қайғы-қасіретке толы тарих біздің әрі жанашырлық, әрі сол адамдарға деген мақтаныш сезімімізді қозғайды.

Жоқ, адамзат тарихында күшпен басылып тұншықтырылса да, бостандық үшін құрбандыққа барып, бас тіккен батырлықтың, трагедиялық әсемдіктің символы ретінде сан ұрпақтың есінде өшпес із қалдырған көп-көп көтерілістер, ереуілдер, бүліншіліктер сияқты, самодержавиеге қарсы халық кегінің бұл буырқанысы да текке кеткен жоқ. Мұның бәрі де адамзат қоғамына әлеуметтік және тарихи сабақ болды.

Әуезовтің «Қилы заманы» — патшалық Россия халықтардың түрмесі болғандығының, Россия империясының барлық жерінде әлеуметтік революция қажет болғандығының, біздің заманымыздың шындығы — халықтар арасындағы қарым-қатынасты дамытудың бірден-бір дұрыс жолы социалистік интернационализм екендігінің тағы бір айғағы болды.

Әуезовтің повесі оқырман көңілінде әрқилы сезімдер туғызады. Әуезовтің сол бір кезеңдегі өмірді терең біліп, шабытпен жазған бұл дүниесінің көркемдік ерекшеліктері хақында әлде де көп нәрсе айтуға болар еді. Мәселен, табиғатты, тұрмысты, Қарқара жәрмеңкесін, адамдардың портреттерін бейнелеуде Әуезовтің шын мәніндегі Рабле қаламына лайық шырын шеберлігі жөнінде айтпай кету қиын-ақ ... Ал жәрмеңкеде пристав Ақжелкенің қасында жүрген тілмаш қазақтар мен патшаның итаршы-жалдаптары, халқын сатқан арсыз, азғын байлар туралы соншалықты жиіркенішпен өлтіре шенеп жазғанын айтпай кетуге тіптен болмайды. Өзінің туған халқынан жеріп, сырт айналып, Ақжелкелердің артына кіріп, мазағына мәз боп жүрген бұл сияқтылар жайында тіпті сонау Дантенің айтып кеткені дәл келеді.

*Мұндайларды аспан қабыл алмады,
Тамұқ екеш, ол да бұған арланды.*

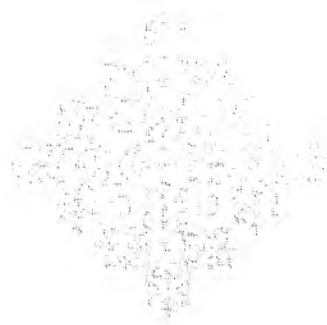
Иә, сүйікті жазушы және ұлағатты ұстаздың беймағлұм туындысымен қайта кездесу әрі ауыр да, әрі қуанышты да. Қуанышты болатыны — бұл оқырман қауым күтпеген кенет кездесу, ұлы жазушының ертеде жазған тағы бір шығармасын тағдыр әкеп табыс етіп отыр, ал ауыр болатыны — авторының арамызда жоқтығы.

Сондықтан да, Мұхтар Әуезовтің «Қилы заманына» алғы сөз жазу үстінде мен сан қилы сезім құшағында

отырмын. Бейне бір иесіз сәйгүлікті үлкен жолға салып жіберген сияктымын. Міне, шапқанда келергі болмасын деп, тізгінін түріп, үзенгілерін қанжығаға қайырып байладым да, айт, жануар, шүү, дедім: «Есен-сау бол, тарлан тұлпарымның көзі! Жер танабын қуыра шап! Шындық шырқай берсе екен!»

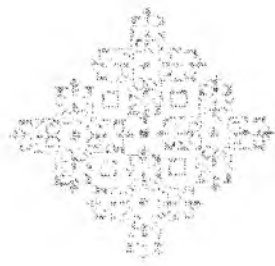
Және де ұзаған сайын оның артынан карап тұрып, ойға қаламын: Жақсы адам иесіз шауып бара жатқан сені көргенде сәт сапар тілейтін шығар-ақ. Ал сенің сайлы ер-тұрман, әбзелдеріне қызығып, шылбырына жармасқысы келген жан ешкімнен ешқашан да алғыс-рахмет ести қоймас...

Шыңғыс АЙТМАТОВ,
Лениндік және КСРО Мемлекеттік
сыйлықтарының лауреаты.
«Новый мир» журналы,
1972 жыл (№6)

Қилы заман

Повесть

I

Белгілі 1916 жылдың жазы еді. Жаз жауынды, мол сулы, қалың шалғынды, қызықты, қалың Албанның ертегідей сұлу жайлаулары: Үш Мерке, Дөнгелек саз, Үшқарқара, Сырт, Лабас – жайлау күндерінің жасыл торғын шымылдығы, көк жібек бесігі сияқты. Тіршілік, молдық, бақыт, байлық қызуымен буы аспанға шығып жатқан өмір жәрмеңкесін көрсеткендей. Жаз күндерінің жарастығы мен қызығы қыр баласын мас қылғандай жалынды, желікті.

Шалқыған, көрнекті мол дүниенің тірі пішінді белгісі сияқтанып Қарқара жәрмеңкесі қайнап жатқан.

Жәрмеңке ашылғалы айдан артық болса да, қызуы мен желігі әлі басылып солғындаған¹ жоқ. Қайта, күннен-күнге етек алып, өршіп, дәуірлеп келе жатқан. Жәрмеңке – тоғыз жолдың түйіскен жері. Бір шеті: үлгілі орыс қалалары болса, екінші жағы: Құлжа, Қашқар, Хиуа, Бұхар, Самарқан, Ташкент. Бәр-бәрінен неше алуан қазына шүмектеп құйғандай болып, Қарқара жазығына ақтарылып жатыр. Жауын артынан Алатаудан аққан селдей болып, сауда пұлы іркілмей төгіліп жатқан. Талай сан қостармен келген мың-мындаған қойлар Қарқара жазығын быжынаған ақ құрттай басқанына бірталай замандар болған.

Сондай қалың, қос-қос жылқы, табын-табын сиырлар да Албан жайлауларын оңды-солды шиырлап қаптаған. Аясы аз ғана Қарқара жазығы иін тірескен малдан беті-жүзін көрсетпейді. Қаптай басқан тұяқтан қабырғасы қайысып тұншыққандай. Ауыр күрсініп ыңыранғандай.

Токтаусыз ағын ертелі-кеш қарлы таудың арасындағы қырғыздан, төскейдегі қазақтан, жәрмеңке қазанына төрт тараптың барлығынан шүмектеп құйғандай² болып, мал баласын тізіп әкеліп жатыр.

Қалың рудың мол жиылған ортасы — Қарқара. Байлықтың ұлы өрісіне жеткен кең қолтық, мол қолды, аңқау ел: Албан, Бұғы. Жәрмеңке жыл он екі айда бір-ақ болады. Болғанда молынан болады. Үш-төрт ай бұл жәрмеңке бойы аспан атып дәурен сүреді. Сол кезде жылдық керегін Албан баласы осы жәрмеңкеден күреп алады.

Өзі бай, өзі көп сауда істеп, көп керегін алатын қалың ел болғандықтан, саудагердің иісшіл тұмсығы бұл елдің ортасын ерте күннен тандап алған.

Өріске шыққан қойдың иісін сезіп, желге қарсы тұмсығын төсеп, ішін тартып, жер тарпып, бет түзеп, жота-жотадан қарауыл қарап, торуылға шыққан қасқырдай — аш пейілді жалаңқая саудагер боркемікті, батпан құйрықты Албанды бекерге тандаған жоқ. Сауырынан басып жүріп, семізі, момыны, тәттісі осы болатынын жақсы білген, әдемі таныған.

Қазір де құмырысқаның илеуіндей болып быжынап, жыбыр-жыбыр қағып бүлкілдеп, қызара бөртіп, ажарланып, күннен-күнге қарнын қампитып келе жатқан жәрмеңке — сол қазақ даласын торуға шыққан жайындай болатын. Көгенге кірген борсықтай байлаулы бағланның май құйрығына тұмсығын тығып, сауыры бүлкілдеп қана жылы жұмсағын соруда болатын.

Бай, момын елдің мол денесі обырдай обып жатқан комағай ұртқа бойындағы тәтті дәмдісін иігендей төсеп

жатыр. Ақ шелегі түскендей ақтарылып, сүйсінгендей мекірене түсіп, сүтті желінін кертіге беріп тұр.

Қалауын тапса, қар жанады. Сүт алғыш кәрі биеші сияқты жақсы сауыншының қолы сыздаған емшегіне жабысканнан бері қарай жайлау желіні семізі мен сұлуын, жорғасы мен жортақысын нокталап, таңбалап, өз қолымен атқарып жатқан.

Саудагер сомасы қазақ даласына құда түсіп, құйрық, бауырды асап, аузы қанданып, қолы майланып, жонданып тұр.

Сібір, Түркістан, Қашқар, Қытайдың ұлы атырабындағы талай-талай үлкен қалаларда жарқыраған үлкен магазин, қатарлаңған мол сома, шалқыған қалың байлық иесі болған саудагер байлар болса — бәрінің бұл мырза құйрықтан ауыз тимегені жоқ. Мол емшекті бір сорып кеткенінің өзінде де, жерден алтын тапқандай көп қазынаны күреп әкететін.

Сондықтан дәндеген, жетіскен, түртіншектеп сауудың бабын білген саудагер бұл кезде қарталанып толықсып болып, енді «пәлен байбатша», «түген байбатшанын» дәрежесіне жетіп, бұлдану, кергу, кесірленуді де тапқан. «Қайта келер есікті қатты серіппе» дегенді ол ұққан емес. Кезі келсе, суын ішкен құдығына түкіре кету бұйым емес сияқты болған.

Малға келген індет арқылы қан-жынға семірген төбет тоқтығына масайып иесін қаппас па?

Бұрынғы бір кезде бір шолақ мәстекке жалғыз арбасын сүйретіп әзібай, әзіреті қос келді, шардәрі, тотияйын, бұрыш сықылды көр-жөрді «дүнием» қылып, итініп келген ашкөз саудагер енді жоны шыққан кезде, алғашқы көрген жайлауға кергімесе, кесірленбесе бола ма? Өткен күні бүгінгі тоқ қарнына мазақ күніндей еске түспей тұра ма? Сондықтан ол өзін өсірген анайы желінді теуіп кетпей, қайтіп тұра алады?

Талай жылдар емізуге, семіртуге, кергіге түскен ел бауырының тозығы жетіп ашынатын, тарылатын күндері де жетіп еді.

Ел денесі саудагер сомасының бұзық ойнағын қалай көтерсе, қандайлық көнтерілікпен шыдап бақса, Қарқара жазығы да ұзын өлкесін басқан неше түлік қалың малға соншалық шімірікпей шыдауда.

Киіздей қалың көк шалғынды Қарқара жазығы ерте күннен Албанның құт-берекелі жайлауы еді. Мыңдаған жылқы, сан қора қой ала жаздай ірге аудармай жабысып, жалмап жатқанда, бұл жазықтың жібектей толқыған өскелең шалғыны сыр білдірмей шыдайтын, әрбір жауын екілендіріп, өршелендіріп түсіргендей құлпыртып, жетілтіп отыратын. Түн асса тыңайып, жетісіп қалатын құт даласы осы жәрменкедей мал көзіне әдейі арналып жаралғандай еді.

Астаудай көк жазыққа иректен шимай салып, үлкен Қарқараның мөлдір сулы мол өзені ағады. Ол мың сан жан иесін шөлдетіп, тарықтырып, шалдықтырып көрген емес.

Жазықтың орта кезінде кара құрттай қайнаған жәрменке сол өзеннің жағасында. Базар ортасында ұзын биік ағашқа аспандатып көтерген ақ жалауда екі басты самұрықтың суреті желкілдейтін. Бұл қомағай қарынды, жалмауыз тілекті ертегі обырының айқын тұрған белгісі еді. Обырды туғызған ана – жалмауыз түсті ұлық. Соның айқын таңбасы – ертегі айдаһарындай екі басты, жайын түсті самұрық.

Бұрын жәрменке басындағы тірі жүрген қолдары, атқан оқ, шапқан қылышы жемқор, семіз қарынды пристав «Ақжелке» Подпороков та, айналасындағы жорға құлдары: ұсақ төрешіктер, бұның ішінде қазақтан шыққан өңі жылтыр, қарны томпақ тілмаштар. Соңғыларда маңайына қарайтын екі түрлі көз бар. Бірі

— жар төсегін арамдап койған, жүрісі сұйық тоқалдай жағына, жалтандай, жорғалай қарайтын жасқаншақ көз. Бұл — приставқа, судьяға, жәрменке ұлығына қарайтын көзі. Екіншісі — сыздана, кесірлене, керги қарайтын, асқақ, мақтаншақ, жемге қадалған қомағай көз. Ол — қазаққа, елге қарайтын көзі.

Бәрі де жәрменке ашылғаннан бері жоталанып, семіріп, қарталанып келе жатқан. Пристав тілмашы Жебірбаев ұлығы мен екеуіне түскен малдан³ үш жүз қой, елу қараны кешегі күні жемтік жағалаған қарғадай айналасынан шықпай жүрген туысқандарымен өз елінің жайлауына қарай жүргізген болатын.

Бұлар саудагерді, елді, болыс, биді жолдан тайған кедей-кепшік, момын қалашыны, — барлығын да атасының асындай оратын. Сондайлық күлге аунатып жеген күлді-көмештің алды кешегі кеткен мал еді. Енді бүгін жаңа екпінмен құдайдай сиынған приставына сеніп, елдің май қалтасына тағы да сұғанақ қолды сұқпақ болып, базар ортасындағы Ақжелке кенсесіне тағы келіп еді.

Өне бойы тер сасыған семіз пристав, үлкен денесіне арта салған қылышы бар, түгін сыртына теуіп, алдында үндемей мөлиіп тұрған үш қазаққа тепсініп ұрсып тұр екен. Ұлығының машықты шабыты келіп тұрғанын жорға тілмаш тани кетті. Жем оралғалы тұрғанын иісшіл тұмсығымен сезін қалды. Есіктен кіре ол да Ақжелкеге көзі түсісімен тез ғана түсін құбылтып, ұлығымен бірге дәл солша сызданып, ашулы түске мініп, қазақтарға оқты көзімен қарады.

Жорға тоқал қайығын төсеуге әлдеқашан машықтанған. Оқығаны сол өнер сияқты. Талабы атаған мұратына жетіп еді. Жәрменкеден аз бұрын жолдас болса да, Ақжелке бұның бойындағы асылын ұғып, өзіне керек мөлшерге шейін жақындатып, жем сырына араластырып алған.

— Сен ақымақтар жәрменкеге келген саудагердің алдынан шығып, қарсылық қыласың! Сендерге мұнда керектерінді әкелін беріп жатқан кім?! Саудагер болмаса, сен Алматыға шұбырар едің, олардын малын жерімізге түсті деп қуалайсың, сендерде жер бар ма? Жер патшанікі. Ол саудагер малы да патшанікі. Қазынаға, өздеріне пайдасы тиетін — саудагер. Сен тұяқ ақы алғың келетін шығар. Мен саған көрсетемін тұяқ ақыны. Қазір абақтыға жапқызамын, — деп, пристав тақтай теуіп, алдындағы қазақтарды ықтырып тұр екен. Тілмаш та келісімен, ұлығының пішініндей ызғарлы пішінмен, жанағы сөзді аударып жатты. Орыс тілін шала-пұла ұғатын бір жауапкер жартысы қазақша, жартысы орысша:

— Тақсыр, жер патшанікі екенін білеміз. Біздің бағып жүрген малымыз да патшанікі... — дей бергенде:

— Оттама!.. Сөйлеме! Үшеуіңе бір айдан абақты кесемін қазір, — деп, отыра қалып қағазына қаламын сүйкектетіп жаза бастады. Қолдан жасаған ашулы пішін, тікиген суық мұртының арқасында шын түйілген ыза сияқтанып, айдын беріп тұрды.

Арызшы үш момын қазақ, баяғыдан пара алғысы келген патша ұлығының елге қараған пішіні осылай болатынын сезсе де, сыртына шығарып ешнәрсе айта алмай, әдеппен ғана тілмашқа қарап, жалтақтап, көмек іздегендей болып еді.

Бұның пішіні де кәпірстан суық болып, томсарып, сырт карап тұрды.

Ұлық ашумен «протокол» деп атап қойып, жазып жатты. Қисынсыз зорлықтың оң-теріске қарамай, еріксіз көндіргісі келіп тұрғанын сезген арызшылар ішінен қатты наразылық қарсылығын ойлап, көнгісі келмегендей еді. Әсіресе, осы пішін өзгелерден гөрі жасырақ кара сақалды Қартбайдың түсінде айқын білінгендей болатын.

Ол өз кісілеріне айтқан болып:

– Бұлай болғанда қазақ баласына кім жала жапса, соның сөзі оң-терісіне қарамай мақұл болатын болғаны ғой. Арызымыз тындалмай, ақ-қарамыз тексерілмей өле беретін болған соң, біз де бір, белгілі мұттайым кісі де бір болғаны ғой⁴. Саудагер жамандайды. Біздің сөзіміз тындалмайды... – дегенде, тілмаш:

– Қой, сөзді қой, пысықсымасаншы. Сен тентексін, – деп, ұлық жаққа жалтақтап, тұжырып қойды.

Алдыңғы жолдасының сөзі өз көңіліндегі мұны сияқты болғандықтан, Құсайын кария:

– Біз қайда барып, кімге мұнымызды шағамыз. Ел сұраған ұлығы бұлай десе, қоялық... Мейлі білгенін қылсын. Қайтейік... – деді.

Арызшылар біртіндеп даусын шығарып келе жатқанын байқап отырған ұлық қоздандырмай басып тастау үшін:

– Сендерде бас жоқ. Сендер ит, білдің бе?! – деп, Қартбайдың көзіне қадалып, сұқ қолымен нұқып тұрып сөйледі.

Қартбай бұл сөйлеп тұрған кезде көзінен көзін алған жоқ. Шын ашулы, ызалы сияқты еді... «Итсін» деген уақытта ұлық сөзімен жарыса:

– Сенің сүйдемейтін⁵ күнің болушы ма еді, ұлығымыз сен болған соң осындайды еститінімізді білеміз... – дей бергенде, Құсайын ақсақал түртіп калып:

– Қой, олай демегін... – деп, ақырын басып қойды.

Бұл уақытта ұлық көзі қызарып, шарасынан шығып, тасырайып, мұрты жыбырлап, танауы желбіреп ашыланып:

– Сен ит, мал жеріңе түссе, маған келіп неге айтпайсың. Сен Мұхамбеткәрім байбатшаның өзіне неге айтпайсың. Малшысын сабайтынды тапқансың. Мен саған көрсетемін қалай сабайтынды... Абақтыда танытамын мен саған кісі ұратынды! – деп, жұдырығымен үстелді

қойып қалып, ауыз үйдегі екі солдатты шақырып алды.

Қартбай жасыған жоқ:

— Мейлі, сенің зәріңнен қорқып жалына алмаймын. Саудагер — бай, мен — кедеймін... Ол қылған жақсылықты, мен қыла алмаймын... айтты не, айтпады не? — деп, айдаған солдаттардың алдына түсіп бара жатып, сөзін тыймай⁶ айтып жатты.

Ұлық ақырып, әзірейілдей қадалып:

— Жап, аштан қама! Жоғалт көзін, — деп, тақтай теуіп, көк көзі шаншыла қадалып, жазалыларды есіктен шығарып әкеткенше зәрленіп тұрды да, олардың қарасы өшкен соң тілмашқа бұрылып қарап: — Қарашы, иттерді, — деп басын бұлғап, есік жаққа көрсетіп, жуасығандай пішінмен мұрнынан «мырс» етіп күліп қойды.

— Бұлар шын антұрған көрінеді. Байбатша келіп кеткен екен ғой?! Кеше ашуланып маған да келіп айтып еді. Мыналарды біраз тыйып жіберу керек. Әйтпесе, жұрттың бәрі жеріме түсті деп қуалайтын болса, Қарқара да, жәрменке де тұра алмас, — деді.

— Бұлар шықпайды, отырады, — деді де, артынан ұлық тілмаштың күлімсіреп жорғалай қарап тұрған пішінін біраз оқығандай болып бағып тұрып, аяғында тымтырыстан соң, келіп, күліп жіберіп: — Жүз сом, білдің бе? — деп, тілмашты арқаға қакты.

— Жүз жиырма бес, тақсыр, — деп, тілмаш сылқ-сылқ күлді.

Кешегі күні тілмашқа жолыққан Мұқамбеткәрім байбатша Ақжелкеге келіп еді. Бұның жәрменкеден алған қойы бірнеше қос болған. Жәрменке басы калың малдың үнемі жатуына жайсыздау, тарлау болған соң, ол қойларын маңайдағы елдің жайлауына таман ауғызып, жайғыза бастаған. Сол ретпен тартқан бір қора қой Қартбай, Құсайынның ауылының үстіне келіп жатып алып, бие бауын жеп, малына араласып, қара құрықты көбейткен

соң, іргенді аулағырақ сал деп еді. Оған байбатшаның кесірлі малшысы көнбей, жіберген кісілерін боктап жіберген соң жанжал шығып, байбатшаның бір малшысын Қартбай сабатып жіберіп еді. Осы жайды айта келіп, ноғай байбатшасы барлық маңайдағы жайлауда отырған қазақ ауылдарын жамандап, неше түрлі қылмыстар тауып қиянаттаған. Бұдан былай бірен-саранын жаза-лап ықтырып қоймаса, ұдайы бөгет шығара беретінін айтқан. Және кетерінде дағды бойынша қоштасқан жерде конвертке салып бір пакет тастап кеткен. Ол сексен сом еді. Бұл бай өзге, өзі сияқты саудагер байларша, жүрген жеріндегі жемді аңсап отыратын ұлықтардың бәріне де осындай-осындайдан жерік асын асатып кететін. Содан көмейіне тас тығылғандай болып қалған ұлық қайтып оның үстіне шыбын қондырмай, алыстан абалап үріп⁷, өзгенің қарсылық қылықтарын бұның басына дарытпайтын.

Бірақ ежелгі дағды бойынша екі жақты кезек жебейтін жарықтық, жүктің бір-ақ жағын ғана қанағат қылып отыра алмайды. Екі жағына кезек ауысып ойнақшып отыру керек. Солайша, екі жаққа бірдей көз жібермесе, пристав Ақжелке бола ма? Қол жететін орайлы жер келгенде айналаны бірдей қармамаса, бір ай ішінде үш жүз қой, елу қара жинала ма? Екі жақты қатар қармау үшін жаралмаса, оң қол, сол қол не үшін керек? Екі жақты адам екі жақты қылық қылмаса, толық адам ба? Бұның бәрін қазақ даласына талайдан кәрі жүріп, зәрі сіңген Ақжелке жат сабағындай жақсы біледі.

Сондықтан, ол жәрменкенің үнемі бабын білетін албастысындай болатын. Осы жорығында тілмаш қана үнемі епті болып оралмай жүр еді. Аяғында Жебірбаевтай серігі табылды.

Жанағы ісі дағдылы заңы бойынша, белгілі кезек жолымен сол жаққа қарай атылған, екінші алымға қарай созылған қол болатын.

Қазақ шыдамайды. Абакты – Ақжелкенің желісі сияқты үлкен сауын орны. Жатқандардың өзі болмаса, ағайыны, туғаны, елі келеді. Сонда, сонда... Ақжелкенің сенімін ел де, тілмаш та ақтайды.

Бірақ бұл жұмыс қазір емес. Оның беті белгіленді. Ендігіні екі-үш күннің ішінде өз пәтерінде тілмаш жайлап келеді. Жеңгетай сол арқылы күйек астымен келетін. Аз күнде істеледі. Енді қазір басқа жұмыс...

Бүгін почта келді... Басында Ақжелке ұққан жоқ еді, енді түсініп келеді. Түсінген сайын ептеп мұрт астынан комағай езу еріксіз ырсиып, сүйсініп келеді. Беті, түсі анық белгілі емес, бірақ бір үлкен мол батпан құйрық оралып келе жатқан сияқты.

Семіз, жуан, бай Албан түгелімен келіп приставтың түпсіз терең қалтасына ақшасын, қазынасын ағылтатын сияқты.

Енді осыны келістіріп бастап, келістіре атқару керек. Бұл жаңа жарлық. Танертеңнен осыны еске алған сайын приставтың жүзі жарқырап, сүйсінген күлкіге айналып кетуші еді.

Баяғыдан, жиырма жылдан бергі тәжірибесінен бұл біледі... Елге арналып жарлық шықса, әрқашан оның астарында келетін қатпар-қатпар қалтарысы, бұлтағы бар болады. Бой көрсетпей, бұғып тұрып, түтікпен сорғандай, ел қазынасын соратын: ұры сай, әдемі жылға, бекініс орындары бар. Мына жарлық жарыққа шығып, іске асатын болғанда, бұрынғының бәрінен артық, бәрінен бай, қалың-қалың қазына ашылғалы тұр. Кәрі қасқырдың тұмсығы жанына жайлы тиетін шуаш иісті қой құйрығының иісін сезіп-біліп, қуанып жайнап кетті.

Жарлықты оқып, артынан туатын қызыл-жасылды қызықтың шет жағасын пристав сездіргенде, қара пішінді тілмаш балқығандай масайрайды. Бетіне бакыт, рахат нұры шыққандай дамылсыз күліп, өркештеніп кетті.

Бүгінгі күн кешке сағат төртте Албанның барлық болыстарын Ақжелке кеңсесіне шақыртқан. Сол уақытты екеуі де іштегі үлкен жұбанышпен асығып күтті.

Бұл хабарды Ақжелке жалғыз тілмашына ғана білдіріп қойған жоқ. Бүгін таңертеңнен бері кеңсесіне келіп-кеткен жәрменке басындағы ұлықтардың бірталайына да айтып, көрсетіп, оқып шыққан.

Солардың ішінде тілмаш сияқты үлкен серіктік қылып, оң қолы болып тұрған орынбасары Плотников деген уряднигі бар еді. Ұзын сақалды, иір бойлы, қазақшаға жүйрік урядник – әрқашан базарды аралап, қылмысты, жазалы болуға айналып, қылдан тайған адамды торып жүретін – оң көзі. Елден бұрын Ақжелкеден жаңа хабарды есіткен сол болатын. Бірақ кеңсе сырын шетке шығармайтын сақ қарға, қуанышын ішіне тығып, қазір де базарда бұрынғыдан да асыра қырағылық көрсетіп, маңайын ықтырып қақап тұрған. Осы ретті жәрменке басындағы судья, тергеуші, медицинский надзиратель бар, – бәрі де Ақжелкеден жаңалық хабарын естіп, жанасқан жерде тұмсығымен сүйкесіп, жай-күйді танысатын бір илеудің құмырысқасындай іштен ұғысып, бір-біріне ым қағып тарасқан болатын.

Жалғыз-ақ қазақ жайын тергеу, тексеру арқасында өзгелерден гөрі тереңірек білген тергеуші, Ақжелкенің хабарын естігенде:

– Бұл жұмыс – қазақтың бұрын көрмеген ісі. Қымыз бен жайлау қызығында мал сияқты болып жүрген қазақ үкімет ниетін оңайлықпен түсінбейді. Еппенен жариялап, басынан елге әмірдің салмағын таныта, нығыз қылып білдіру керек деп ойлаймын... Сіз қалай қарайсыз, – деген.

– Әрине, әрине, мен де солай ойлаймын. Көп халықтың талқысына салатын қылмай, болыстарға ғана білдіріп, соларды қысып отырып, ұлық салмағын солар

арқылы ел миына сіңіру керек. Болыстарды қысса, ел бірге қысылып, нұсқаған жолына түсетінін сіз бен біз білеміз ғой. Сондықтан, болыстарды шақырмақшымын.

– Болыстарға, әмір осы. Осыны атқарасың. Қазақ ортасында қалайша тездікпен атқарып, оңай реттеуге болады, соны ғана ақылдасасындар деу лайық, – деген.

Жәрменке айналасындағы жайлауларында жиі отыратын, Албанның басты адамдарының көбі күндіз жәрменке басынан табылатын. Сондықтан бүгінгі приставтың шақырушылары Албан болыстарының бірталайын да базарда тапқан. Бұлардың кейбірі пұл ләпкелерінің алдынан табылды. Аттарын жүзден, жетпіс-сексеннен тізіп тастаған базаршылардың ішінде түрлі пұлдар саудалап жүрген жерден кездесті. Кейбірі жәрменке басына тігілген боз үйлерде не қымыз ішіп, не болмаса карта ойнап, ішкілік ішіп, желік үстінде отырғанда табылды. Кейбіреулері дүкеннің асбұзылында шайпай, сорпа, яки саудагерлердің мантисына араласып отырған уақытында кездескен.

Әрбір болыс өз елінің ішінде жеке дара шыққан жалғыз қошқар сияктанып, өркештеніп жүрсе де, мынандай қалың топтың ішіне келіп, көп болыстан басқа әлденеше шенді, әмірлі ұлықтардың түрін, жүрісін көрген соң, өзінен-өзі жасығандай бұғыңқы, бүрісіңкі еді. Ауылдағыдай әмірлі дауыспен айғырсымайды. Ешкімді тықсырмайды. Сөйтсе де дәреже иесі ұлық болған соң базарға өз елдерінен келіп жатқан қалашыларға төменшіктеп, кішірейіп көрінбей, айдынды болып, нағыз ұлықша көріну керек. Ең болмаса, аулының момын, жуас, бұйығы кедей-кепшігінің көзін алдау үшін болса да, қасына тілмаш ертіп, мойнына дөнгелек сары жезді былғары сумка салған атшабарын ертіп, кез келген бірен-саран би, қария болса, соларды қасынан шығармай, тобырын, тобын молайтыңқырап, шоғыр болып жүргенді тілегендей болатын.

Қолында мөрі бар, жаман-жақсы болса да жәрменке басындағы Ақжелке, урядник сияқты ұлықтармен таныстығы бар, кейбірінің тамырлық айқасуы да бар. Сондықтан бұндай болыстар жәрменкеге құр ғана қарақұрық жасауға жүрмейді. Біреуді қырына алып, кесір тигізіп, біреуді алқап қолтығына алып, құр жүрмес үшін астыртын партия сыбырын да жасасып, қазір жау, қазір дос тауып, маңайын бықсытып, бүлдіре жүретін.

Тоғыз жолдың торабы сияқты, қазақ бүліншілігінің аяқтап барып сарқатын жері орыс ұлығы болғандықтан, жәрменкеде жүрген болыстар арқылы да Плотниковтерге оралып қалатын түсімдер болушы еді. Осындай қылықпен әсіресе көзге түсіп, білікті болған болыс Рақымбай еді. Бұл — аз-маз орысша білетін пысықша жас жігіт. Ертеден ұлық қолтығына кіргіш, жағынғыш. Сондықтан жәрменке басындағы барлық болыстан Ақжелкеге жете танысып, беделі артқан белгілірек болыс осы болатын. Әлі күнге ұлықтан үлкен кесек-жақсылық көрген жоқ. Бірақ жиында қазақ алдында «Рақымбайке» деп атын атаса, үйіне анда-санда шақырып шай берсе, сол да жеткен сыйы. Сол үшін-ақ Рақымбай ұлығының қасиетін ұғып, қадірлей білетін.

Ұлыққа өзгеден таныстығы артық, араласы көбірек болғандықтан, жәрменке басында бұның аты көп аталып, көтеріңкі, желіктірек болып жүретін болыс та осы еді. Аяғын шолжындай басып, тайтандап, маңайдан келген болыс, би, беделді қария, белгілі қажылар болса, бәріне де кес-кестеп сөйлеп, көлденең келіп, орала беретін. Жайдары жүзді, жүйрік тілді айтқышсынып тұратын әдеті бар еді.

Бүгінгі приставтың шақыртуы бұны саудагердің асбұзылында тапты. Түс кезінде жақындағы жайлаудан келген бір старшыны қолына түсіп еді. Танертең ауылдан келгенде Рақымбай қасына қатыны мен ерке баласын ерте келген. Жорғақтап тұрған старшынға:

– Біздің қатын жәрмеңкеге мәнті жеймін деп келді. Сен бай елдің старшынысың, жүр мәнтіге тойғыз, – деп, күнде осылайша әркімге өзін сыйлатып жүретін әдетпен, белгілі таныс саудагердің асханасына келіп мәнті жеп, сорпа ішіп, қымыз ішіп, мақтана түсіп, дамылсыз күліп, желігіп отыр еді.

«Ақжелке шақырады» деген хабар қатын-баласының алдында естілгенде, көңіліне жайлы тиді.

– Біздің кәрі тамыр, не айтпақ екен бұл... атты тартшы, ей, – деп, старшынға бұйрық етіп, кекірейіп барып атына мінді.

Бұл келгенде өзге болыстың бәрі кеңсеге жиналып қалған екен. Рақымбай есікке жақын отырған болыстардың бәрінен өтіп барып, Ақжелкенің қолын ұстап:

– Ызрасти, – деді.

– Рақымбайке, келдің бе... отыр, – деді де, ұлық, жүзіне сызданған суық ажар жиып алып, маңындағыларға қарады.

Қасында урядник, тергеуші, екі тілмаш отыр еді.

Жолдастары именгендей, үндемей ғана ұлықтың жүзіне қарады. Ел жиылып болып еді. Екі тілмаш жорғалақ ел кісілеріне, болыстарға карамайды. Ұлықтың ғана әрбір қозғалысын баққандай. Соған қарай артын тыға береді. Болыстардың ішінде бұлардың қол беріп амандасқаны Рақымбай ғана болды. Оған Ақжелке қол бергеннен кейін өздері ойысып барып, қолдарын берді.

Өзге болыстардың ішінде орнын таба алмағандай, әлденеге семіргендей қоразданып, қоқиланып барып Рақымбай отырды.

Болыстар саны он шақты еді. Бірақ әрқайсының қастарында бірен-саран би, кандидат, тілмаш сияқтылары бар. Сонымен жиыны елу қаралы кісі еді. Кеңсенің кішкене үйінде қысылып, зорға сиып отырды. Көпшілігі жерде малдас құрып, жүгінісіп отыр. Арасында жүре-

ден отырғандары да бар. Бәрінің де бөріктері қолында, қолтығында.

Бір кезде үй әбден толып, шақырылған болыстардың көпшілігі жиылған соң, сызданған жүзді, құбыжық мұртты Ақжелке даусын екілендіріп, жұртқа ала көзденіп, зілдене қарап, сөз бастады.

Бірақ ежелден құр ұлықсып, құр ғана қазаққа қоқиланғаны болмаса, білімге де, орамға да, шешендік епке де оншалық дайыны мол кісі емес, сондықтан сөзді көпке созбай:

— Соғыс болып жатыр, көмек керек. Патша сендерге бұйырады. Елдің бәрі бейнет көріп өліп, қырылып жатқанда, сендер қымыз ішіп, жайлауда көшіп, қызықтап жүре беруге болмайды. Мынау бұйрық келді, тыңдаңдар, — деп алып, бұйрықты оқыды.

Бұйрықтың сөзі көп емес. Дәлелсіз, ыңғайсыз, топас жазылған көп бұйрықтың біреуі еді. Бұны әдет бойынша Жебірбаев аудару керек еді. Бірақ ол орысша тілге олақтау, жазба сөзіне әсіресе шорқақ, жем жағын жақсы қарастырса да, білім, сана жағын жадағай тастаған, әдіс, құлқын арамдығын ғана жақсы білген тілмаш. Мынау — өте үлкен келелі жұмыс, приставтың өркештеніп, кергіп тұрып жариялайтын, патша атынан сөйлейтін, үлкен соқталы ісі. Және өз тілмашы ел ортасында оншалық белгілі, абыройлы кісі емес. Албанға руы жат, бөтен жігіт болатын.

Сондықтан, пристав екінші тілмашты ерте уақыттан әдейі шақыртып алып еді. Ол тергеушінің тілмашы болатын. Күндіз көріскенде оның төресі приставқа өз тілмашын өзі мініп жүрген атын ұсынғандай ұсынып, соны шақыртып алыңыз деп маслихат берген.

Бұл тілмаш тілге жақсы, елге де салмағы бар, сырт пішінінде, мінезінде қазақ көзіне, ұлық көзіне де жайлырақ тиетін ажары бар Оспан деген жігіт еді. Бойға

сінген дағды бойынша қызметке кіріскеннен бергі көздеген нысана мал мен атақ, жылы, жайлы орын табуға ғана арналғандықтан, бұнда да сырт көрінісі болмаса, ішінде құралған негізді пікір, бағыт жоқ еді. Ел камы, көп мұңы дегеннен, «қалың жұрт тұрмысына жайлы, жайсыз болар ма?» — деген сұрақтардан бұның басы да, жүрегі де аман болатын.

Соңғы заманда «қазақтан газет, журнал шығып, ел жайын жоқтайтын біреулер пайда болыпты» деген сөздерді бұл алыстағы өнімсіз бір сарын сияқты ғана еститін. Бойына бұндайдан дарыған ешбір әсер жоқ еді.

Соның жоқ болғаны қазірге ел мен ұлық арасында тұрған халына үлкен жайлылық берді. Ол жарлықтың мағынасын, артын, түкпірін ойлап машақаттанған жоқ. Елге осы жарлық арқылы келетін ауырлық салмақ қанша болса да, ол — қазіргі минутында Оспан ойлайтын нәрселер емес.

Өзінің де бұл жарлық туралы толық естіп тұрғаны осы жер ғана болса да, шімірігіп сескенген жоқ.

Бұндағы жалғыз мазасыздық болса, ол — қазір мына тізіліп отырған болыстар алдында, артында тікшиіп қадалып тұрған ұлықтарының алдында сүрінбей, қабынбай, тілмаштық міндетін жақсы атқарып шығудың ғана камы болды. Ішінен арнаулы мұрат, мақсат сияқты тілегені де сол.

Тілмаш ұлығының күткеніндей, елге ұғымды қын, жақсы аударып тұрды. Жарлықта: «Он тоғыз бен отыз екiнiң арасындағы азаматты қазақ елi әскер керегi үшiн, тезiнен жинап, өкiмет қолына тапсыруға керек» деген. Бұл жiгiттер соғысқа қару ұстап кiрiсетiн әскер емес. Соғыс көмегiне күш қосатын бiр жабдық есебiнде майданның желкесiндегi қара қызметтi атқарады. Жарлықтың бұл жерiнде «тыл» деп жазылған сөз бар екен. Тiлмаштың бұл бұрын естiмеген, бiлмейтiн сөзi едi.

Қызмет жөнінде алдынан кездескен бұндай бөгеттің тұсында ұлықтың көмегін сұрауға болады.

Сыншы, қатал ұлықтың алдында тіпті заржақтанып, суырылып, бар жайдың бәрін біліп қойған кісімсімей, білімге озамын дегенше, анда-санда одан төмен кісі болып та көрінген теріс емес. Әлсіз, шала білімді, кішкене дәрежелі тілмаш, өзінің пенде екенін білдіріп, ығы зор ұлығына артын тыға, көмегін сұрай, сүйене тұруымен ұлыққа жағуға, жайлы тиюге, жақсы әсер етуге де болады. Оны қораздандырып, өз-өзінен білімді кісі қылып көрсеткендей болуға да мүмкін. Сондықтан кібіртіктеп тұрып, ғапу өтініп алып, Ақжелкеден:

— Мен мына сөзді ұға алмай тұрмын. Түсіндірсеңіз қайтеді? — дегенде, ұлықтың көзіне кішкентай ғана сүйсінген күлкі белгісі жүгіргендей болып, ұғындырып берді.

Қалғанын тілмаш та жайбағыстап, жақсы атқарып, түгел ұғындырып айтып шықты. Бұл уақытқа шейін Оспан алдында отырған болыстардың түстеріне анықтап қарап, байқаған жоқ еді. Жаңа көрді.

Барлық болыс ең аяғы жаңа ғана тұшталандап жүрген Рақымбайға шейін күн шартылдап жай түскеннің артындағыдай құп-қу болып, есеңгіреп қалған сияқты. Бәрі де көздері үлкейіп, аларып, тілмаш пен ұлыққа қарап, мелшиіп, қыбыр етпей, іштен тынып қатып, қадалып қалыпты. Жалғыз-ақ әр жерде сұрланған жүздер, алақтап сасқан көздер біресе Ақжелкеге, біресе тілмашқа кезек-кезек, жалтақ-жалтақ қарайды.

Өзі аударып шыққан жарлықтың жаңағы өз аузымен айтып шыққан сөздің қаншалық ұлы әсері барлығын тілмаш жігіт жаңа ғана алдындағы ел жүзінен ұққандай болды.

Ұлықтар да сірескендей қыбыр етпей, ел пішініне қадалып тұрды. Шошыған, сасқан жүздерді көрген сайын

албастысын арттырып, пысымен баспақ болғандай болып тұр. Бар ұлық-төре келген қалпында өздерін үрпитіп, түктерін сыртына теуіп, шірене дем алып сызданады. Қарсы тұрған екі топ бір-біріне кірпік қақпай қадалып, арбасқандай андысып, бірін-бірі бағып тұр.

Осы хал мен тым-тырыстың ішінде екі минуттай уақыт өтті.

Болыстардың көбі соңғы кездегі сайлауларда іске ширақ, тіл білетіндеу жастардан сайланып еді.

Көбі жиырма бес, отыз бес арасындағы жассымақ адамдар болатын. Көбінің ел ортасында соншалық зор салмақ беделі, абырой-атақ, айдыны да жоқ. Үлкен істі елдің жасы үлкен қариясы, атақты, салмақты үлкендері, қарталы жуандары арқылы болмаса, өз беттерімен бұзып, жарып істеп кете алмайтын. Болыс ішіне келген үлкен міндеттің барлығын солардың нұсқауымен істеуші еді. Көбінің болыс болып, дәреже алуына да солар себеп болған.

Ұлық жарлық жариялағанда: «Пәленше екем не дер еді, қалай қарайды... онсыз мен не айтамын» деген сияқты ойлар көбінің бойын басқандай болды. Тым-тырыс созылуға айналған соң осы ойды көбірек ойланған бірен-сарандар жан-жағына жалтақтап, басқалар не дер екен дегендей болып, көзбенен әркімді алдына салғысы келді.

Ұлық болыстар көзі бұның жүзіне тіктеп қарай алмай, жалтарып төменшіктей бастаған соң, өзінің орнын қайтадан тауып, нық басқандай болып:

— Жарлық осы, осыны тез атқару керек. Бұл патшаның өзінен келген бұйрық. Бөгеуге болмайды. Қанша уақытта атқарасындар? Тез список тізу, түзеу керек, сол турасынан айтындар, — деді.

Болыстар тағы да үндемей қорғалақтап, бірін-бірі ақырын түртпектеп, ұлық жаққа жалтақтай отырып,

бірен-саран жерде ақырын-ақырын сыбырласқандай болды. Аяғында болыстардың қалың ортасында отырған сұр жүзді, шоқша сақалды, ер көзді Әубәкір елден бұрын даусын шығарды.

Бұл Албанның жанада шығып келе жатқан отты жігітінің бірі еді. Түсі әрқашан ашу шақырған кісі сияктанып сұрланып, екі көзі қанталап, екіленіп қатты сөйлейтін. Ұлықтан да онша көп ығып жасқанбаушы еді. Сондықтан Ақжелке алдында бір-екі кездескенде бұны белгілеп алып, жек көріп қалғандай болатын. Майдаламайды, жорғақтамайды.

Әубәкір малдас құрып отырған жерінен көтеріліп жүгініп алды да:

– Жарлық сөзін ұлық айтып тұр. Біз бұл сияқты бұйрық жарияланатынын білгеміз жоқ. Төбеден жай түскендей жана ғана естін отырмыз. Бұл не қылса да, казак баласының бұрын естіп, біліп көрмеген құқайы. Не дейтінін біз білеміз бе? Елмен сөйлеспей, не айтамыз? Бір нәрсе деуден бұрын елге тілдессек екен. Бұл арада жиналған халық осыны тілейді-ау деймін. Кәне, жұрт не айтасын? – дегенде:

– Бәрекелде, рас айтады. Солай, солай... Содан басқа айтарымыз жоқ... не айтамыз?.. Томаға-тұйық не айтамыз! – десіп, кеңсе іші көп дауыспен даурығып кетті. Отырған болыс, би атаулы күбір-күбір етіп жорғалақтап, Әубәкірге тегіс «тәңірі жарылқасын» айтқандай жалтақ-жалтақ қарасты.

Ұлық минут сайын зәрленіп, сызданып шіренулі еді.

Елдің мынау даурығында өзіне ұғымсыз, бұрынғыдан гөрі жат, белгісіз бір күйді сезгендей болды. Бұл қазақты көп баққан, көп істес болған кәрі қасқыр еді.

Бір нәрсеге оп-онай көңісі келмей, ауырсынған уақытта казак осылай артына жалтақтап, «кім біледі», «жұрт не дейді» дегенді айтқыш болады. Ол мәлім,

бірақ өзге жерде көп болыс жиналған болса, көпшілік жанағыдай қобалжығанмен, арасынан Рақымбай сияқтылар сытылып шығып: «болады», «істейміз», «орындаймыз» дегенді айтып салушы еді.

Бүгін соны ешкім айтпады.

Рақымбайда да айтатын түр жоқ. Алдында отырғандардың артына таман бұғыңқырағандай, ұлықтың көзіне көзім түспесін дегендей, бәсеңдеп кішірейіп кетіпті. Одан да бұрын күткен көсемдік шығатын емес.

Рақымбай сияқты жағымтал, жорға болыстың тағы бір-екеуіне көзі түсіп еді, олар да алға түсетін, бой көрсететін сияқты емес.

Сырт пішіні «Алдияр тақсыр» дегендей болса да, әрқайсының ішінде сөйлетпей, басып тұрған күдік бар сияқты. Ұлықтан гөрі де қорқытып, тартпақтап, қысып тұрған бір салмақ бар. Сондықтан сытылып шығып, Әубәкірден бөлек сөз сөйлейтін кісі көрінбейді.

Бір Ақжелке емес, барлық ұлық соны түгел сезді.

Бұрын алдына оңай түсіп, қалаған бетке оңай беттейтін қазақ бүгін бір қыңырлық белгісін бетіне шығарып, меніреу мықты қабырғаны көтеріп тұрғызып келе жатқандай болды.

Бірақ бұндай жарлық күнде жариялана бермейді. Кей жарлық Ақжелкені қырда, қазақ ішінде де үнемі таппайды. Бұл қалада жүргенде ел ортасына жарияланған бұйрық-жарлық болса, ондайдың жемісін ора алмай қалатын да уақыт болады. Мынау — кезі келген жақсы оралған көңілдегі арманды жақсылықтың бірі. Сондықтан тас табандап жабысып, қазақты бағындыру керек те, содан әрі ұйлығып саскалақтап, ықтыңға түскен елді аш бөріше тору керек.

Мына пішінді көрсетіп отырған ел түбінде жібін босатса, әр нәрсені ойлауға да мүмкін. Сол бетінде шалқытып, дәндетіп, емін-еркін жібермес үшін, қайырып көп сөйлеспеу керек. Әубәкір сияқты болыстарды да

сөйлетпеу керек. Ұлық осыны есептеді де, ел аузынан Әубәкір сөзінен бөтен сөз шықпайтынын көрген соң әңгімені тез тұжырып, доғармақ болып:

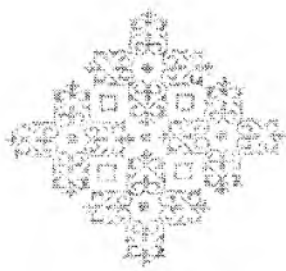
– Сендер елге жариялайық деген сөз айттыңдар. Солай болсын. Жариялап болысымен тезінен список тізуге кірісу керек. Бұл уақытқа шейін қазақтың елі де, болыстар сендер де патшаға, патшалыққа да мандайларың терлеп қызмет қылған жоқсың. Сендерден басқалар әлдеқашан қырылып таусылып, жүдеп-жадап жатыр... – деп, әр сөзін құлшынып, ақырып ұрыскандай болып, сөйлеп келіп: – Енді сендерге де соғыс ішінде болмасандар да, соғысып жүрген әскерге қолғабыс, септік тигізетін уақыт келді. Енді әрбір қазақ, әрбір есі дұрыс болыс, старшын, би, елу басы осыны жақсылап ұғыну керек те, елге де анықтап ұғындырып, тез список тізу жұмысына кірісу керек. Елге жариялап болып, маған қайта келіп, список тізуге дайынбыз деген сөз айтып келулеріңе керек. Мен осыған сендерге үш күн мәулет беремін, сол үш күннің ішінде барлық алдын ала істейтін жұмыстарды бітіріп келіңдер. Сөз сол... қазір барындар!.. – деп, зілденген суық пішінін жылытпастан тұрып, болыстарды таратты.

Өзгелер «тара» деген әмірмен жапыр-жұпыр тұрысып, салбыраған, түйілген қабақпен тарап жатқанда, Рақымбай мен тағы бір-екі осы сияқты болыстар Ақжелкеге таман жанасып келді. Бұлардың жүзінде «маған бірдеме деп ілтипат қылар ма екен» дегендей жалтақтап, құйрығын бұлғаңдатқан итше жағынған пішін бар. Ұлыққа тонның ішкі бауындай, мен өзіндікімін дегендей қабақтары бар еді.

Бірақ үдірейіп тұрған ұлық қазір жылы жүз көрсеткен жоқ.

Екеу-үшеуінің ішінен Рақымбайға ажырайып қарады да:

– Смотри! Жақсы болыс болсаң, енді өзінді көрсетесің, әйтпесе!.. біліп қой!.. – деп, айналып жүріп кетті.

II

Кешегі күн болыстар айтып келген хабар ел ішін ұйқы-тұйқы қылды. Бүгін июльдің сегізі. Жәрменке басы кешегі күні кешке-ақ жат жарлықты түгел естіп болған. Содан кейін түн бойы бүгінгі күннің түс мезгіліне шейін жаманшылық хабары Албанның барлық жайлауларын түгел шарлап, құйындай құтырып қыдырып шыққан.

Қария қабағын шытынып, шын назаланып, айласы бітіп күрсінді. Қатын-бала ұлардай шулады. Жігіт-желең сол күні-ақ «бармаспын» деген ниетті ойлап, Алатаудың сенімді қиын тасына, кара үңгірдей қалың жыныс карағайына қарады. Барлық ел: еңкейген кәріден, еңбектеген жасқа шейін, ертелі-кеш ылғи осы жайды ғана сөйледі. Ел апатты сезді.

Азамат басына туған қара түн осы күн деп білді. Келелі шаруа, күнделік қам, ас, дүние, мал-мүлік дегеннің бәрі ескерусіз, елеусіз қалды.

Жайлаудың барлық жанының аузында не қылу, не айту керек? Болыстар не дейді? Аксақал, басшы, үлкендер не дейді? Не жауап береді? Азаматын қия ма, қолынан оққа байлап ұлық қолына бере ме, беремін дей ала ма? Жоқ, артына аландай ма? Ұлық не айтады? Не істейді? Осы

сияқты шешілмейтін түйін, қарғыстай қиын жұмбақтың алдында қабағы қатып, демін ішіне жиып, сағат сайын жаңалық күтті.

Бүгінгі күн түс кезінде жәрмеңке жазығының үстінен құйындатып, дауылдатып бір қара бұлт өтті. Тау басынан манайды көздеп жүрген, бойы сергек үлкеннің барлығы да Албан жайлауының әрбір тұрғысынан бұл әлеметті көріп еді.

Сол күні кешке таман барлық жайлауларға бір жаңалық тарады.

Құйындатып, дауылдатып келген қара бұлт жәрмеңке үстінде аз бөгеліп, содан әрі төмен қарай Кегенді басып барып, Тұзға барғанда жоғалып кетті. Бүйтіп айбар шегіп келген «ата-баба аруағы» екен. Патша ұлығына келіп: — «Қазақты ренжітпе, солдат алма, бұл елге тие алмайсың», — деп кетіпті. Осы хабар жарқ еткен найзағай артынан күтірлеп шыққан күркірек дауысы сияқты Албан ішін басып кетті. Алып қашты хабармен елдің өкпесі кепкендей болды.

Шүйінші сұрасқан, «босанатын болдық», «бармайтын болдық», «бермейміз!..» деген хабарлар, ертегі сияқты, қара бұлттан екпін алып, тіл алғандай қалың елді қайта басты.

Кешегі хабар естілген соң жәрмеңке басы адыра қалғандай болып еді. Бүгін күні бойы бір қазақ бір сірінке алған жоқ. Сауда жым-жырт басылды да, базар құлаққа ұрған танадай болды.

Наубайлардың оттары жағылған жоқ. Мәнтінің де буы шықпайды. Қонағы жоқ асбұзыл жұтағандай қанырап тұр. Қатарланған жасауы бар, көздің құрты сияқты қызылды-жасылды пұл ләпкесі, қаңылтыр-қалайысы жылтыраған ыдыс-аяқ ләпкесі, кең майдандай мал базары, ұсақ мәліш ләпкелері, жалбыраған қара-қызыл былғарылар, төңкерілген шойын қазан, жез шәугімдер, салпылдаған

ер-тұрман, — бәр-бәрі де Албанның керегі үшін жасалса да, бір-ақ күннің ішінде керексіз дүние болып жайрап қалды.

Өлген ердің артында жыл уағына шейін тұлдап іліп қоятын қаралы киім, қаралы аспап сияқты, ләпкелердің дүниесі жесір-жетім қалды. Өсекші қомағай саудагер жайын қарны жем тілеп сабырсыздық қылып, біріне бірі қыдырып, айла таба алмай, бастарын шайқасты. Асаусып, жат мінез көрсетіп тұрған жайлауларға қарап даурығып, лағнет оқиды.

Ашулы урядник, ләпкеші саудагерлердің ортасына келіп тұрып, сыр бермей қыңырайып жатқан қазаққа қарай, дағдылы жауыз боқтығын айтты. Ешбірінің де емі болған жоқ.

Баяғыдан шыдап келген көнтерілі алып енді бұрынғы момындық, молқолдық, бергендігінен бір-ақ күнде пынақ кескендей тыйылды. Өзгеден бұрын ұлы жауы, мың да бір қырсығы — жәрменке деп білгендей болды.

Айналадағы көп жайлаудан мал ағызып, пұл алушыны жетектеп келетін жолдардың бәрі әне жатыр. Күнде кара құрттай қайнап әрлі-берлі ағылып жататын жүргіншінің ешбір белгісі де жоқ. Тым-тырыс. Суық түсті жұмбақтай.

Бүгінгі сурет пен дәл кешегі күнді ғана салыстырса да, қаншалық жер мен көктей, бақ пенен сор арасындай, айтып бітіргісіз айырмасы бар еді? Кеше ләпкелердің алды елуден, жүзден қатар-қатар сірестіріп байлаған ер тоқымды ат болатын. Ләпке іштері иін тірескен сендей соғылысқан алушы. Жалғыз еркек емес, ақ күндікті бәйбіше, ақ желекті келіншек, үкілі құндыз бөрікті сәулім бойжеткен — бір емес, әлденеше. Бәр-бәрінің қасында көп-көп нөкерлері бар. Өзге қазақтай қазымыр саудаласқыш тартпақ емес. Нағыз жұмсақ жемдей.

Қазір де олар былай тұрсын, керек десе құлынды бие мініп, баласын ерткен кедей кемпір де жоқ. Өгіз мініп,

бесті-онды қадақ жабағысын теңдеген кедей шал да жоқ. Жалғыз сіріңке, жалғыз кесе болса да ләпкеден алып, қолына ұстап бара жатқан жайлаудың бір жаны жоқ.

Күлкіші, аңқау, аңсағай бойлы, күрең жүзді. Албан суық көзбен жаңа ғана ең алғашқы рет жәрмеңкені мазақтай, «кет», «жоғал» дегендей жирене қарады.

«Аруақ келді», «ұлыққа қара бұлт түйілді» деп алып-қашса да, жарияланған жарлықтың шындығында күмән жоқ. Қара тастай мызғымай, бір орында түйіліп, құбыжықтанып тұр.

Шүйінші, тасаттық, жеңіл желіктің барлығы да сол зіл қара тасты аударамын, құлатамын деген ұшық сияқты еді. Бірақ үшкіргенмен, өкпемен қаққанға бұл кетпейтін, айықпайтын дерт сияқты болды.

Соны білген ел енді: «Пәленше не дейді, түгенше не ойлайды екен?» деген сұрақтарға келіп еді.

Бұл тұста әр жайлау өзінің сенген шошағына көз салып, соның аузынан шыққан лебін тындайтын күйге жеткен. Өзді өзінің тұрғысынан бірдеме деген шығыс болар ма екен деп дәмеленіп еді.

Осы ретті Дөңгелек саз Серікбай, Әубәкірдің аузына қарап, Қарқара, Лабасы, Сырт жайлаған елдер Жәмеңкедей қария, Ұзақтай батырының аузына қарап, солардан жауап күтіп еді. Ертеңді-кеш осыларға кәрі-жасы, болыс-биі, сәлемші-елші айықпай шұбырып келіп жатқан. Күндіз бірнеше ауылдарда «айтылып сойылған» малдың еттері желінген.

Қазір де екінді мен ақшам арасында Ұзақ, Жәмеңке аз ғана кісімен Дөңгелек беттегі Ұзақ аулының жанындағы көк жотаның басында кеңесте еді.

Кішілеу дөңгелек денелі, бұрыл сақалды ер Ұзақ – қажымас мықты қайрат иесі, ержүрек батыр болатын. Бұның көп заманнан бергі үзенгі жолдасы Жәмеңке. Бұл жетпістен асқан қарт, қырандай, кәрі шораяқ, алғыр

шешен еді. Бірақ зорын таппай сөйлемейтін, көбінесе үндемей, өз ішіне үңілген сияқты ойда отыратын, жадағайы жоқ, тартымды жинақты мінезі бар.

Ұзақ та суырылып көп сөйлемейді, сөйлесе, кесіп байлап, бір-ақ айтатын.

Сондықтан қазіргі шешілмей тұрған түйін сияқты үлкен кесірлі, ұлы ауданды іске келгенде де күндізгі арманшыл, уайымшыл шалдар сияқтанбай, қазіргі қасында отырған бірен-саран сарнауық қажылар сияқтанбай, Ұзақ өз ішіне тығылғандай болып, мойынын ішіне алып, бір қыңыр оймен тым-тырыс үндемей отырды.

Кешеден бері әншейінде пысықсып, тілмарсып жүретін Албан ішінің үлкен-кіші, жақсы-жамандарының бәрінің де сөздерін естіп шықты. Бір де бірінің сөзінде түкпір өріс жоқ. Істейтін істің ем-домы жоқ.

Құр ғана Албанның өткен күні пәлен еді, бүгін мұндай апат келді, ауыр күн туды, ақыр заман болды дегеннен басқа, құр жылап зарлағаннан басқа ештеңені айтпайды.

Бұндайлар аяғында батырды қажытуға айналды. Сондықтан күндіз заржақтанып қақсай берген бірер шалға ашуланып:

– Уа, қоямысың енді байы өлген қатынша сұңқылдай бермей. Айтқыш болсаң, ана ұлыққа барып айт. Мен сені ұстап отырмын ба? Немесе мына ақыл таба алмай камалған елге істейтін істі айт. Жарлық шығарған мен деп қақсап отырсың ба?— деп зекіп, сөйлетпей тастаған.

Осы сөздерінен де, онан соң, кешеден бергі түйілген қабақ, сұрланған жүз, жылт-жылт еткен кішкене суық көздерінен де батырдың бірдемені аяқтата алмай, қиналып ойлап жүргені белгілі сияқты еді.

Тентек батырының сырын білетін Жәменке қария ештеме айтып қажамай, бұның ойын әрісіне жіберіп, өзі айтқанын тосып, баспалап бағып отырғандай еді. О да көп сөйлеген жоқ.

Бірақ қазіргі уақытта тамам ел іші қамалған пішін көрсетіп, Ұзақ пен Жәмеңкенің аузынан шыққан сөзін сабырсыздықпен күтіп отырған.

Бірталайдан бері не дерді білмей, үндесе алмай, бет-бетімен иығы түсіп тұнжырап отырған соң, аяғында Жәмеңке мойнын сыртқа қарап бұрып салып:

— Баяғыдан бері Албан баласы қарын шашы алынбағандай болып, ала бөтен амандықпен келіп еді. Мына жетпіс беске келгенше малы-басы пәле-қазаға ұшырағанын көрген жоқ едік. Бұл тау аркасындағы елдің ұйқысы қалың еді. Таудың киігіндей кең жайылған тіршілігі бар еді. Албанның тоқсанға, жүзге келген шалы болса да бұл елдің қыс күнінде жұтағанын, жаз күнінде індетке ұшырағанын білмей еді⁸. Мал мен басының амандығы бар-ақ еді. Е... е... е... ол бір дәурен екен. Көп дұшпанның қастығы мен торуы айықпаса да, көп зәбір келтірсе де, соны да елемей келе жатқан ел бар еді. Енді мына бүгінгі күн мынадай кер заманға кездестік. Қалың апат селге қиліктік. Баяғы өткен ата-бабаның абырой-бағын бізге берген жоқ. Олардың тұсында ел бұндай пәледен аман еді. Енді сені мен менің заманымда Албан баласы мынаған кез болды, батыр!.. Өткелде түйенің үлкені таяқ жейді... Айтсаң да, айтпасаң да тұйыққа келіп қамалдың. Қолыңнан тартып шығаратын қайрат жоқ. Ұлық көр қылғанда бізге қылады. Бірақ бас амандайтын күн емес... Бір біздің амандығымыз кімге тұлға болады? Қамалған елге біз сөйлемесек кім сөйлейді? Енді ойдағыңды айт, батыр!.. — деп тоқтағанда, Ұзақ екі көзінде шақпақ оты жалтылдағандай болып, булыққан ашумен:

— Ел аман еді, жайлауы жарасып еді. Қарын шашы алынбап еді дейсің. Қазактың аяғына жем түсіп, ұлы бойына оқ тигені бүгін бе екен? Мойнына бұғалықтың түскені әлдеқашан емес пе еді? Бүгін тұқыртып, біржол-

ата шөктіргелі темір қолы құлаққа келіп жабысып отыр. Баяғыдан қорыққанда неден қорқып, сиынғанда неден сақта деп сиынып едің? Көптен торып, обырдай обып келіп, енді түгінмен жалмағалы отырғаны осы. Бұл бүгін емес көптен келген пәле де. Енді жетер жеріңе жеттік... Айтқанындай асау болсаң, енді тұяқ серпетін шағыңа келдің. Абұйырдың ашылып, мол дәулеттің ақтарылатын күні, міне, енді туды... Ел болар болсаң, енді сіресіп, ұстасып көр... Шыдаймын деп ұстас... Мен айтсам, соны айтам. Жоқ олай емес болатын болса, әне ұлығың, бар да ұсына бер!.. — деді.

Бұл кеңеске Дөңгелек саз жайлауынан келін кіріскен Серікбай еді.

Оның да кешеден бергі ел сөйлеген сөзге құлағын салып, өз ішінде қорытып келгендегі байлауы осылай сияқты еді. Ұзақ сөзі өз ойын бекіткендей болып, бұл тілеген өріске қарай беттегеніне Серікбай риза болды.

— Көнемін, бойсұнамын десе, ақылдасудың не керегі бар? Елдің сіздерге сөзін бергендегі іздегені де қалың елдің елдігін керсететін бір жол тапсын дегені ғой. Екі қария, екеуінің сөзін де қалың көптің тілегіне, ынғайына үйлескен сөз болды. Ер-азамат біздің аузымыздан «бермеймін» деген сөз шықса екен деп қана тілейді. Жә! Ол сөзді айттық... Бірақ қалайша бермейміз? Не айла істеп жан бағамыз, сүйенерлік, сүйкенерлік кім бар? Соған не айтасындар?.. — деді.

Ұзақ өзін қостаған сөзге емексігендей болды. Тегінде Серікбайдың ерлігі, кісілігі бар деп бұрын да ішінен жаратушы еді. Сондықтан жасының кішілігіне карамай, жолдас сияқты көріп, әрбір жайдан ақылдасып қоятын. Қазірде де Серікбай батырдың бетін ұғып, ақылын мақұл көрген соң Ұзақ бұның сөзіне риза болып, бұрынғыдан гөрі шешіліп сөйлеуге айналды.

— Албан баласы бұл арқада отырын дегенін істей алмайды. Енді әйтеуір амандық жоқ. Алды-артынды

өрт алды, ең әуелі қанатын жайып, еркектік көрсетемін деген өзге қазақ болса, соған атсалысу керек. Сонымен етек-женді жиып алғанша патша құрығына ілінбейтін болып қарсыласа тұрып, әбден дайындалып алған соң, тіпті кожақтай беретін болса, ірге аудару керек.

Жәмеңке, Серікбай болсын, өзге бермеймін жағында жүрген басқалар болсын, кешеден бері бәрінің де аузына кірген сөз осы еді. Бірақ ұлық тығыздатып тұр, жауап сұрап отыр. Бұған әзір жалтартып жауап беру керек пе, жоқ үзілді-кесілді бір-ақ айтқан дұрыс па? Ендігі ойға келген түйін осы еді.

Бұны Жәмеңке шешпек болды.

– Сөз бұған сарқатын болса, мына жауап сұрап, үш күнде кесікті сөзінді айт, тізімінді бер деп отырған ұлық бар. Бұған не деу керек? – деп, біраз үндемей отырды да, аяғында:

– Қадалған жерінен қан алмай тыйылмайтын дерт қой бұл. Ырғасамын, арбасамын деп созаландауға болмас, елді⁹ бөксе басты қылып алармыз. Бермеймізге бекінсек, бұған сол бермеймінді ашып айту керек те, елге қамдан деп жар шашу керек, – деді.

Кеңесте басынан үндемей отырған бурыл шал Жоламан бар еді. Соңғы сөз мұның да күткен-кезегі сияқтанды.

– Бәллі, мақұл айтады. Созғанмен жауап бермей тұра алармысың, елді ұйлықтырмай, болыс-болыстың бәріне бір бас, бір тас бол да, ел сөзі осы деп, «бермейміз» деген бір-ақ сөзді айтындар деу керек. Әйтпесе, қипактап, ұлыққа жағымталсып, жақсы атты кісі боламын деп, елді тұйыққа қамайтын ала ауыз жоқ емес, табылады. Бір жерге сөз байланса, көптің ауқымынан шыққан тентекті, арам ойлыны көріп алармыз!.. Сөз осы, – деді.

Болыстарды айтқанда Ұзақ елдің шырқын бұзатын арам сирақ залалды жауды еске алғандай болып, қайтадан сұрланып:

— Ең алдымен сол тұшталандап, кісімсіп жүрген ұлықсыған немелерге ие болу керек. Аяғыңды кия басаң қылтанды қырқамын деп, соларды ауыздықтау керек. Жарықшақ сөз шығармасын, елді сандалтып, шаң қаптырмасын. Ертеңгі күн көптің айтатын сөзін қалпынан аудармай, жалтартпай ұлыққа дәл жеткізсін. Күн жауғанда қойнында, күн ашықта мойнында болатын ерке тәйтiктің керегі жоқ. Қазаққа ұлық дәрі емес. Көп айтатын қарсы сөзді соларға сөйлету керек!.. — деді.

Бұл жиындағы үлкендердің бәрінің де көңіліндегі күдігі болыстарда болатын. Алғашқы сөз байланған соң ендігі міндет соларды ауыздықтау екені барлығына да мәлім жұмыс, кезекті мәселе сияқты болатын. Бұның байлауын да Ұзақ айтып берді. Бірақ болысқа ел қабағын танытып, үнемі тәубесін еске түсіргендей сескентетін бір мінез істеп жіберу керек. Ұлық алдына барғанда қайқақтамас үшін, қалың топтың ұжымын анық көрсетіп шырық бұзған кісіге көп айдыны қалай төңкерілетінін ашық сездіру керек. Жәмеңке осыны ойлады да:

— Болыстың барлығы шырық бұза бермес. Бірақ бәрі бірдей елдік ойлайды, ұлыққа сатпайды деп айтуға болмайды. Ертең мен бір бозқасқа айтып сойып, бір қауым елді жиғалы отырмын. Албан болыстарының бәрі де сонда келер. Бұдан былай тантырамай, аяқты нық бас деген сөзді қауым алдында айтармыз да, біржолата шегелерміз. Содан әрі ауа жайылған болса, ондай мұттайымның малы мен басын елдің қолы білсін, Албанның ақ патшамен қатар мың да бір жауы сол дерміз, — деді.

Кеңес бұл сөзді тегіс мақұлдады.

Тәжірибесіз көрбала ақыл бұл істі құр ғана ашумен шешті. Мәселе қалың елдің түгел ереуілдеген қыңырлық, қарсылық бетімен шешілді. Білмегенін көмескі күйде қалдырды да, балтамен шапқандай жасап, үлкен наразылық, тұтасқан құр қарсылықтан басқаны айтқаны

жоқ. Бірақ қалай айтылса да, бұл байлау тасқындап, булығып тұрған көптің бір бетке қарай ақтарылғалы тұрған шын ниетін білдірді.

Сондықтан Ұзақ аулына жиылып, ақсақалдардың байлауын тосып отырған ел мына сөзді естігенше шынымен патша құрығынан біржолата құтылып кеткендей болып жабырласып, қуанысып, бейуақытта бата қылысып, бермейтін болдық деп аттарына мінді.

Сол байлау сол түні-ақ қалың елдің ішін жаңа екпінмен тағы да қыдырып шарлап, иашырай жөнелді.

Келесі күні Албанның шыр етер атқа мінген дәмелі жігітінің барлығы Жәмеңке айтқан боз қасқаға түгел жиылды.

Бұнда Ақжелке кеңсесінде болған болыс, билер де түгел. Өз ортасында шошағы болған ақылшы қариядан бұл жиында Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай бар. Баяғы бір түйіннің үстінде аласыз көңілмен түгел жұмылған қабақ бар.

Жәмеңкенің ауылы Ақбейіттің ұзын өлкесінің бойындағы қалың ақ ауылдардың қақ ортасында еді. Жиылған жұрттың аттары ауыл маңын қара тобыр қылып, жәрмеңкедей жыбыр-жыбыр басып кетті. Қарсы беттегі Лабастың қарағайлы беттері мен атты қазақ көптік салыстырғандай еді. Өзеннің күнбатыс жағындағы жаланап қызғылт жотаның өзекке қараған беттері ерттеулі ат, топ-топ болып үйілген, үйірілген кісіге түгел толды. Жерошақта будақтаған түтін. Тер басқан көп күтуші. Қызарып, жарқырап сойылып жатқан үлкен-кіші малдар. Ақтарылып, лақылдап, дамылсыз құйылып, бұралып жатқан мол қара сабалар қазақ жиынының дағдылы шарты сияқты. Ішіліп, қыздырып, желік беріп, жеңілдендіріп жатыр.

Келелі үлкен жиын Жәмеңкенің алты қанат үлкен үйінің сыртында, көк шалғынның үстінде еді.

Балалар сокқан тас қорадай, жеті қанат үйдің орнындай үлкен ауданда тізелесе отырған ел кісілері. Үлкен кеңес, бұған жұрттың бәрін жабырлатпас үшін өзге қалың топтарды үй-үйге кіргізіп қымыз беріп, шай беріп, алдандырып жатқан. Және үлкендер кесіп-пішсін. Байлауды солар айтсын. Көп кара-құрық сөз аяғын жерге тигізбейді десіп, кеңес жиюшылар бала-шаға, жас-желеннен бұл топты әдейі жырып шығарған.

Бірақ басында солай дескенмен, үлкендер сөзге кірісуге айналғанда, айналаның бәрінен шошак бөрікті Албанның жас-кәрісі топ-топ болып ағылып келіп жатыр еді.

Жиын ортасында кара бұйра бөріктерін көздеріне баса киіп, үндемей томсарып, манайындағы болыстарға түйіле қарап қойып, Ұзақ, Жәменке отыр. Бұлардың көзіне көзі түскен жақсы киімді, сусар бөрікті, жылтыр жүзді шытырайған болыстар мойнына күнәсі ауған қылмыстыдай жасқаншақ, жалтан сияқты.

Жиылған соң да жұрт көпке шейін үндеспеді. Сөздің шешуі кеше айтылған. Ұзақ, Жәменке бүгін мына жиыннан соның жауабын естімек.

Ұйлыққан топтың бұл арада көшін бастап, алдын созудың міндетін Серікбай алды.

— Уа, Албанның баласы, неге жиналды? Басына күн туған соң жиылдың. Ұзынды күн бір ауыз сөз айтпай ұйлығып отырамысың, түге?! Кеше мына қариялардың айтқан сөзін естідіңдер. Ертең жауап беретін күндерің ұлыққа. Кеңеселік, бірдеме делік... Сөйлендер...

— Уа, мақұл айтады... сөйле, сөйлендер... ел ауыздарына карап отыр... — деп, көп дауыстар әр жерден шу-шу етті. Топтың әр жері күбір-күбір қағып, козғалақтап, қақырынып, түкірініп жатты. Осы дауыстардың аяқ кезінде аңсағай бойлы, жар қабақты Тұрлығыжа даусын өзгеден асырып:

— Рас, сөйлеу керек. Мына қыдырлы үйдің асына жиылысып, дуалы ауыз қария Жәмеңкедей, анау Ұзақтай батырдың ақылына қоңсы қона келіп отырмыз. Кешегі заман кетсе де, Албан баласы, шүкірлік, басшысыз емес, нұсқағаныңнан қаламын деп отырған ел жоқ. Әуелі қария сөйлесін.

— Қарияға қалған сөз сөйленді. Қария айтты айтарын, — деп сөзді Жәмеңке киіп әкетті. Атақты қарияның түсінде қатпарланған әжім арасында қатуланған томырық ашу белгісі бар еді. Бірақ сөзін ашуға билетпей, келеге билетіп, өзгелерді қозғамақ болып:

— «Кәрі қойдың жасы үлкен, ісек қойдың басы үлкен», мына отырған жастан шыққан басшың бар. Сөз кезегі бұларға келді. «Бедері кеткен торқадан бек тоқыған бөз игі» деген. Бізден бедер кеткен. «Қалқайған кара бөркімді шұрқ болғанда сен көрдің, дәулетімнен бейнетім көп болғанда сен көрдің» деп сыннан өткен шағымызда мынадай кер заманға кездестік.

Бұл — елдігіңе келген сын, Албанның баласы. Елден адал туған ұл болса, белді бекем буып бекінетін шағына келді. Бізге қалған сөз аз ғана, асарымды асап, жасарымды жасаған мен немді кимаймын? Ұзақ несін қимайды? Еркек туған елмін деп дөң басына шығар болсаң, қалған жасын салмайды екен, жалтарады екен деме! Жер тіреген шал да болсақ, қатарыңнан қалар деме. Біз айтарды айттық. Егер ол сөз замандарыңа жақпайды десең өздерің біл... Айтсын мына ел тізгінін қолына ұстаған жастан шыққан жақсыларың, — деді.

Әр жерде:

— Уа, сөзіңе құлдық, уа, садаған кетейін... Аруағыңнан айналайын!.. — деп, шулаған кәрі дауыстар естілді.

Қорсылдап жылаған бірен-саран көңілі бостар да көрінді.

Жәмеңке сөзі елдің булығып отырған бойын шымырлатқандай болды.

Болыстар көптің қабағын сезген сайын өз-өзінен бұққандай, қысылғандай еді. Ақжелке алдындағы төменшіктеген жалтақ көз тағы да бөрік астынан ұрланып, маңайынан бір шығыс іздегендей сүзіліп, қозғалақтап отыр еді.

Болыс тобын тағы да Әубәкір жарды.

— Уа, қарияның кешегі сөзін де, бүгінгі сөзін де естідік, естімеген, алғыс айтпаған Албанның баласы жоқ. Артындағы елдің үмітін ақтасаң өстіп ақтарсын. Сүйіндірсен осылайша сүйіндірерсің. Ырзамыз! Бұл — бір сөз. Ендігі бұдан соңғы бір кезең, ұлықтың айтқанына көнбедік. Бермейміз дедік. Сонда бұл жерінді мекен қылғызбайды екен. Жә! Сол күнде бізге анау калмақ қоныс бере ме? Қойнын аша ма? Осыған не айтасындар? «Бермеймізден!» соңғы елдің камалып тұрған тұйығы осы болып тұр. Бұған қария болсын, осы отырған көп халық болсын, не дейді, кәне?! — деп, ашулы ернін жымырып, қанталаған қызыл көзімен айнала қарады.

— Әуелі бір сөзден бір сөзге сырғымайық. «Бермеймізге» осы жиын түгел сөзін сарықты ма?! Әуелі соны аяқтайық та. Сол мақұл болмас па? — деп, Серікбай көпке қарады.

Жұрт:

— Иә, иә... солай-солай!.. — деп, дағдылы шуымен тағы да қостай жөнелді.

Осы дырдудың аяқ кезінде:

— Уа, болыстар сөйлесін. Болыс атаулы сөйлесін... — деген дауыстар шықты.

— Иә, жұрт арлы-берлі айта берер ғой. Ертең ұлыққа жауап беретін болыстар. Мына қария сөздерінен соң болыс атаулы не айтады, соны есітелік?! Жаңағы көп ниетін айтқан қарияның ұранын осы отырған болыстар қостай ма, жоқ па?!.. Неге айтпайды... неге ұйлығады?! — деп Тұрлығожа болыстарға қадалды.

Кешегі ұлықтың ақырғы сөзі әлі күнге есінен кетпеген Рақымбай көптен қозғалақтап қыбыжықтап отыр еді.

Өз маңында ұлық бетімен бірдемені айтып қоңырсытып та келіп еді. Бағанадан көптің бетінен жасқанып, жариялай алмаса да, енді ұлықтан бір именіп, елден тағы жасқанғанының бабын таба алмай:

— Болыс ұлық айтқан жарлықты сендерге айтты. Енді сендердің сөзінді ұлыққа айтады. Болыс деген не? Ол арадағы бір ғана тілші. Болыс-молыс демей, байлауды неге айта бермейді бұл халық. Болып жатқан үлкен соғыс анау. Ақ патшаға қараған елде қазақ, қырғыздан басы аман, малы түгел отырған ел жоқ, «енді сендер әскер бермесен де, көмек бер» деп, асылып отырған ұлығың анау. Бермеген мақұл деп ел айтады. Болыс бұнда қайтушы еді? Қайратың, амал-айлан болса бір сәрі... Неге сенетінді кім біледі?.. Бізге ақыл айт демей, сәлемімді айт, сөзіміз осы дендер. Одан басқа болыс-болыс дей беретін не сөз бар?.. Солай емес пе?! — деп, болыстарға қарады.

Бірен-саран болыстар: «солай... солай» десіп, жасқанып күбірлескен болды. Болыстың көпшілігі үндемей, төмен қарасты. Жәменке мен Ұзаққа жалтақтады.

Жәменке басындағы сөзін жұмсақтап айтса да, мына соңғы сөз қытығына тигендей, қинағандай еді. Жүзіне ашуден араласқан кекесін кіріп, суық күлкі пайда болып, Рақымбайға қарап:

— Е, е, е! — деп, қадалып отырып:

— Жабының жол бұзатын жорғасындай тілің бар неме екенсің. Көмейінді танымай отырған шығармын. Сен болыстықтан түссең, Албан пысық болыссыз адыра қалар дейсің ғой... — деп келе жатқанда Ұзақ киіп әкетіп:

— Ақсақ кемпір сияқты сылти басқан пысықша! Алдасан ұлықты алдарсын. Сен істес болған ұлықпен біз де кездесіп көргеміз. Бірақ осы Албанның баласы ертең көгенделіп кететін күн болса, көз жасы сенің мойнында, екі дүниеде қос қолы жағанда. Заман сенікі, сөз сенікі...

бар, бастап апарып, тізіп бер. Еріңдер түгел мына Рақымбайдың соңынан. Бұдан әрі не сөз бар? – деп, тым-тырыс болды.

Жиылған жұрт басында ашулы батырдың пысы басқандай бір секундке жым-жырт болды да, артынан жамырағандай жан-жақта шу-шу етіп:

– Кетсін жиыннан Рақымбай, жоғалсын... қызынды... анады... әуелі сен жұртыңмен, үйелменіңмен өртелмей, бір Албан да соғысқа бармайды. Азамат кететін болса, әуелі осыны бауыздап кетеді, – деп, Акбеттің даласы ереуілдеп кіжініп өрттей лаулады.

Жиын басы үлкендер лаулаған жұртты әрең басып тоқтатты.

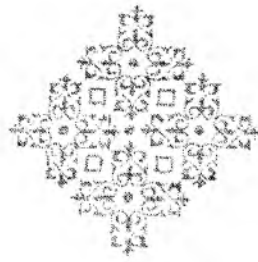
Қайта орнығып, тыныштанып кеңесе бастағанда Рақымбай жорғақ қағып, Жәмеңке, Ұзаққа жалтақтап, жасып, тапталып, кішірейіп қалған екен. Ешбір дыбыс шығара алмады.

Содан кейін ел бермеске, көнбеске ең соңғы нақ байлауын жасады. Азаматты бермеу жолында ауа көшуге, мал дүниеден, ата қоныстан безуге де шыдамақ болды.

Аяғында ертең ұлыққа жауап беру үшін қариялардың бойын көрсетпей, жасырақ басшыларын жібермек болып, Серікбай, Тұрлығожа, Айтбай үшеуін сайлады.

Ең ақырында боз қасқаның қанымен анттасып, Жәмеңке Албанның Райымбек, Саурық бастатқан қадірлі ұлы аруақтарының бәрін атап тұрып, «солардың оң сапарын бер» деп, мойнына бұршағын салып тұрып, тілек қылып, бір әкенің баласындай бір ниетке тас түйін болып буылған елге ақ батасын берді. Қалың жиын күңірене қостап, «Иә, Құдай, иә, Райымбек ата, жар бола көр» деп, тілекке шын ұйыған пішінмен беттерін сипады.

Көтерілістің тас іргесі орнатылып, алғашқы бір буын, бір сатысы осыдан басталып еді.

III

Ұзақ Ақбейіттегі жиыннан қайтып Таңбалы тастағы өз аулына таман келгенде маңындағы көпшілік жан-жаққа, ауыл-аулына бытырап тарап кетіп, қасында селдір ғана топ қалып еді. Осы аз кісінің ішінде өзінің бірге туған ағасы Тұңғатар қажы келе жатқан.

Бұл – бүгінгі Албан ішіндегі үлкен байдың бірі. Мын жарым, екі мыңға тарта жылқысы бар. Ұлғайып ел ағасы болған баласы бар. Азамат, бозбала ортасының мырзасы атанып жүрген немерелері бар, мал-басқа төрт түлігі сай, тіршілікке, тыныштыққа мас болғандай риза болып жүрген көп байдың бірі еді.

Жарлық әңгімесі естілгеннен бері қарай бұл болыс, тілмаш, ұлық арқылы мал күшімен немересін алып қалатын қалтарыс жолдарды қарастыра келіп, аяғында пұл аямаса, жігітін амандап қалатынына көзі жеткендей болған.

Бірақ Ұзактай туысқаны, Жәменкедей ел қариясы, жалпақ Албанның камын жеген болып, бұл ойлаған ниетті өрісіне жібермей шырқын бұзып тұр. Кешеден, бүгін күндізден бері сол іс бұның әдеттегі тыныштығын бұзып, жұрттың жиынына, Ұзақтардың сөзіне, оларға

сүйсінген елге — барлығына да наразылық кекесінмен қаратқандай еді.

Күні бойы елдің Рақымбайға кіжінген түсін көріп, бұл жиында бір ауыз сөз айтқан жоқ. Бірақ Ұзақты онаша қолына алып, ойдағысын айтпақшы болып келе жатқан.

Сонымен екінді кезінде Қабанды карағайды басып, Таңбалы тастың желкесінен асып түсіп, ауылдарына тақап қалғанда, алдынан өз аулының бір жігіті келіп, онашарақ шығарып алып:

— Бүгін түс кезінде жәрмеңкеден 5-6 солдат келіп, батырдың аулын тінтіп, өзін сұрап кетті. Іздеп жүрген кісі сияқты. Кешеден бергі сыбыстың бәрі жәрмеңкеге барып жатқан көрінеді дегенде:

— Бәсе, мен соның боларын білгемін, бұл Ұзақты бірдене түртіп жүр. Ойын деп жүрген шығар. Әлі ұлық бұның жүрегін шайлықтырған жоқ. Бірақ бұл бірдене көреді. Өзі де көруге ынтық. Біздің ауылға келді ме, балаларды іздеген жоқ па?

— Жоқ, біздің ауылдарға келген жоқ. Әйтсе де, ел бүгінгі солдаттың жүрісінен сескеніп қалды. Сонымен ауылға келе ме, келмей ме, қайткені лайық. Алдынан хабар қыл деп сіз бен батырға ауылдағы бәйбішелер әдейі жіберіп еді. Қалай қыласыздар? Батырға өзіңіз айтасыз ба, қайтесіз? — деді.

Бұл кезде Ұзақ жанында он шақтыдай ғана кісілер қалып еді.

Тұңғатар қажы сол жақтағы жотаға таман атын бұрды да, хабаршы жігітке:

— Ұзақты мен шақырады деп ертіп кел, — деп, өзгелерден жырылып жалғыз кетті.

Ұзақ келгенде Тұңғатар өлкедегі көп ауылдың желкесінде ұзыннан созылған көк жотаның үстінде жалғыз отыр еді.

Батыр әдеттегі малқорда, бықсыма, тартпақ ағасын бұндай үлкен істердің тұсында көргісі келмегендей

болатын. Жиренішпен, бөтендікпен сырт қарап жүруші еді.

Бірақ бұрынғы істің көбі қазақ арасында тартысы малға, шығынға сайып келетін партия жұмысы болатын. Ондайда қашқалақтап, сарандық қылып, Ұзақтан бойын алып қашамын десе де, тентек өр мінезді батыр ағасына өз қайратын еріксіз танытқандай болып, айтқанына көбінесе көндіруші еді.

Бұл екеуінің арасында жас күндерінен сөзбен ұғысқан, ниет, бейілмен жарасқан туысқандық белгісі болмаса да, қайратпен арбасқан, қабакпен танысқан ерекше бір жалғастық болушы еді. Сондықтан Ұзақ әрқашан Тұңғатармен бел шешіп сөйлеспейтін де, бұнымен сөйлесетін уақыт өзіне бір азап сияқты көрінгендей болатын.

Бүгінгідей батыр көңілін тұқыртып басқан қиындық үстінде үлкен жұмбақ, ауыр азап үстінде Тұңғатар тағы да берекелі сөз айтпайды. Соны ертеден бастап сезген сайын Ұзақ төбе басында қоразданып отырған байды алыстан-ақ оқты көзімен атып, жақтырмаған қабак көрсетті.

Тұңғатарға бұл үйреншікті жүз сияқты. Ол көбінесе бұл пішінді көрмегендей, әдейі танымағандай болатын.

Сонымен қасына батыр келіп отырған соң:

— Бүгін бес-алты солдат келіп ауылды тінтіп, сені сұрап кетіпті. Кешеден бергі сөйленген сөздерің анау. Осы ұлықты ойыншық деп білемісің, осы? Кеше өзіне ел аман, жұрт тынышта ел бүлдіруші осы деп, үш айға абақты кесіп отырған ұлық бүгін мынадай астан-кестен үстінде ең алдымен елден бұрын сені торымай кімді ториды деп ойлайсың?!

— Уа, жаным, не қыл дейсің енді?! Кеше ұлық жалғыз мені көздеген болса, бүгін бар Албанның баласын қоса көздеп, қоса іздейтін болып отыр. Іздеді деп өле қалайын ба? Ұлыққа қай қылығым жағушы еді менін? Жер үстінде

жүрме, үнінді шығарма, қатын бол дейді. Соның бәріне бас ие берейін бе? «Басқа ұрса — өл, артқа ұрса — көн» дейсің ғой. Өлтірейін десе де жағаласпай, қол қусырып өл дейсің ғой. Өйтетін болсам, әкем Саурықтың аруағынан садаға кетсем болмай ма?! Не айтпақсың? Не қыл дейсің? Төрт-бес солдат келіп-кеткен екен, шошығаның сол ма? Көрмеген кұқайым ба еді?

— Сен болсаң өстесің? Өршеленбесе Ұзақ бола ма? — деп, ызаланғандай кекетіп: — Сен ұлықпен ерегесемін деп сақалыңның ағына жеттің, кімді жендің? Неңе қолың жетті? Алты алаштың баласын қыбыр еткізбей бағындырып, ауыздықтап отырған құрығы ұзын патшаға Албан ішінен бір тентек шықса, жүк болады деп кім айтты, осы? Тартынатын, ойланатын шағың бар ма, жоқ па? Өзге болмаса, алдында тілеуі бар балаң бар, артыңнан ерген інің бар. Ең болмаса ертең кешегі тентек Ұзақтың баласы, інісі дегізбей, көзге түрткі қылмай, соларды ойласаңшы, ауыл, аудан, ағайынды ойласаңшы.

— Уа, Тұңғатар, тілеуің құрғыр. Тұңғатар, не қыл дейсің? Соны айтшы. Күйдірдің ғой сен-ақ. Өмір бойы «шөк-шөк» деп-ақ өлтірдің ғой сен!.. Айтшы енді, қайтейін мен? Кәне айт енді!

— Айтамын, айтатыным: кешеден сыбыс салып, әр жерден байқап жүрмін. Өзіміздің ауылдың балаларын мал шығарсақ, түгел амандап алып қалуға болатын көрінеді. Құдайға шүкір, екі-үш баланы алып қалатын дәулет бар. Өзгенің барғаны барар, бармағаны осылай жан сауғалап қалар. Мынау елді босқа желіктіріп құтыртпа, тоқтат. Қалмаққа барып жетіспейміз. Мал-дүниеден айрыламыз. Ата қоныс мекенінен ел ауған деген оңай емес. Ол үлкен апат, сұмдық. Ешкімнің де бар Албанды сыйғызатын жері жоқ. Алдымен қыруар малмен өзіміз симаймыз. Ұстағанның қолында, тістегеннің аузында ата дәулет, қан қазына шашылып, төгіліп кеткелі отыр. Осы ақылға көн, тоқтат мынау елді.

– Болдың ба, Тұңғатар?

– Иә, болдым. Мен десең, аруақ риза болсын десең, осы сөзге бақ... тоқтағын.

Тұңғатардың «аруақ» деген сөзі батырдың бұрын да ашу кернеп отырған бойына у құйғандай болды. Кішкене суық көзі қанталап, от шашып, шарасынан шыққандай шатынап қарсы отырған қажыға шаншыла қарап:

– Аруақтан садаға кет, кәрі ит! Сені бүйтіп алжытқанша, неге алмайды бұл Құдай шұнақ? Жоғал көзіме көрінбей, дүниеқор арам сирақ. Албан атынан, Саурықтың зәрінен садаға кеткір!.. Өшір қаранды! Жолама менің маңыма! Осы жолда өлемін. Бірақ сен маған топырақ салушы болма! Өлігімді былғама... кет, кет... қазір қасымнан!.. – деп, сөзінің аяғында тепсініп ақырып жіберді. Батырдың қолы қалшылдап, жанындағы пышағына әлденеше рет барып қайтты.

Інісінің неше алуан қатты сөздеріне бұрын талай рет құлағы қанып, бойы үйренсе де, мына жерде Тұңғатар тіктесіп шыдауға жарамады.

– Мен арылдым... Мен болдым... енді бір-бірімізге жоқпыз... мейлің, мейлің, – деп, атына мініп жөнелді.

Ұзақ бойын қалтыратқан ашумен қамшысын таянып, күн батысқа, жәрменке жаққа қарап, қадалып жалғыз отырып қалды.

Көз алдында асау, тентек өмірде өзінің істеген қылықтары елестеді. Өзін талай күйдірген Тұңғатардың қылықтары да бірі артынан бірі тіркеліп, желіге тізілгендей сырғып өте бастады.

«Аруақ, аруақ», – дейді-ау, кара бет! Қай аруақты риза қылып еді? Маған аруақ осыны қабылдайды дерлік бұның не қасиеті бар еді? Тірі туысқан, өлі аруақты күңіrentкен қылық осыдан шықпап па еді? Менің ет жүрегімді өртеген сұмдық іс осының істеген ісі емес пе еді?... – дегенде, бейуақытта ауыр оймен құлазып отырған кәрі

батырдың көз алдынан өткен дәуреннің бір ауыр қайғысы шұбатылып, көлденеңдегендей болды.

Мойнына оралған ала арқан қазір де қап-қара, қан арқаны сияқты. Қаны қашқан көкшіл жүзінде өлім таңбасы. Ақылды, терең сұлу көздері жұмылған. Сонда да жас баладай жазықсыз ақ жүзінде «әкетай» деп қатты тілмен жабысқан әулиелік тазалығы бар. Бұл суреттің батыр көз алдынан өткеніне 15-20 жыл болса да, өмір бойы, әлі күнге шейін бір оймен қиналып, өз-өзімен мұндасқандай болғанда, осы пішін батыр өмірінің зор күнәсі сияктанып, ұдайы елестеп тұрушы еді.

Бүгін сол ертеде өткен сұмдық күні жаңа ғана болып өткендей ерекше ауырлықпен қайтадан келіп, қан жүрегін қаптай басқандай болды.

Бәкей Ұзақ батырдың өзінен туған баласы. Екі-үш ұлдың ортасындағы жалғыз сұлу қызы еді.

Бар баласының ішінде одан ыстық, одан қымбат болған тумасы жоқ еді. Ұзақтай батырды сай-сүйегін босатып, бір өзіне ұйытқан Бәкей бала көп баланың біріндей, әлдекімдей емес, ерекше еді. Жасынан сұлу болған есті Бәкей табиғаттың Албан ішіне берген сирек сыйы сияқты, оқымысты молда еді.

Өлген Саурық батырдың өзіне тартқан баласы тентек, долы Ұзақтың қылышынан қан тамып тұрған дәуреі болатын. Әдетше, Бәкейдің жас күнінен атастырған күйеуі бар еді. Ол Албан ішіндегі малмен бірге мал боп өрген бір сасық байдың өнерсіз, топас баласы болатын. Жасынан әкесінің сөзін сынап, ел сөзіне, үлкендер келесіне салмақты сөз тастай білген зейінді, өткір Бәкей көп елге сараңдық, көргенсіздікпен аты шыққан қайнына риза емес еді.

Сондықтан жаздың бір жарық айлы, желікті, үмітті түнінде тағдыр бұйрығындай жетектеп тартқан ыстық жалын, махаббат бұйрығы жас сұлуды алысқа тартқан.

Бәкей сұлу жасынан өскен ұясына қош айтып, жүрек жарымен қашып еді.

Алып қашқан анау қарлы көк биіктің астындағы «сақау қырғыз» жігіті болатын. Бұл – Балтабай манаптың інісі, Ұзақтың ата жауы. Ол – күнде кескілескен кекесінді дұшпаны. Бәкей батыр сүйегіне таңба салды¹⁰.

Асау Ұзақ ішінен шыққан баласының балалық атын ұмытты. Ағасы Тұнғатар, інісі Қожамберді намысты көтермейтін кісі болып, өлтірмекші, өлмекші болды. Солар әке намысын суық сөзбен тілгілеп, жолдан тайған Бәкейге дұшпан қылды. Ушықтырып ашумен, көк тілегімен уландырды.

Ұзақ қуып кетті. Қарақолдың ұлығын сатып алды. Қырғыздан Бәкейді кеңсеге шақыртып алды. «Қазақ бетін қайтадан көрсетпе? Жауына кетіп, адасқан болсам, маған істеген жазан сол бөлсын, осы арада өз қолыңмен өлтіріп кет. Болмаса, сүйгенімді қияйын. Кім болса да, әйтеуір, қырғыз болсын, осы елдің, біріне беріп кет» – деген. Сол сөзге Ұзақ уәде қылып, бұның уәдесіне ие болмақ болып Жылқыбай кеудесіне құран ұрған соң, Бәкей ұлыққа бұрынғы жігітімнен кеттім деп, түзу жауап беріп, әкесінің қолына тиген. Бірақ баласы қолына келген жерде-ақ ызамен елтіген Ұзақ айтқан сертін орындамай, осы Үш күнгейдің бауырына алып келген.

Үйіне әкелген соң қанаты сынған торғайдай өлусіреп сөніп бара жатқан баласына қарап, Ұзақта әке жүрегі оянғандай... ашуы басылып, махаббат тілі қайта оянып, жаны жылығандай еді. Қан жүрегін өрт шалған жас сұлудың сарғайып бара жатқан жүзі, қара тастай түйілген ашуды қардай ерітіп, емексітіп еді. Өз қылғанына өзі өкінгендей болып жан ашыр мейір оянды. Көзіне қамшы тиген жас қозыдай болып, дірілдеп жатқан балапанына қайтадан иілгендей, есіркегендей еді. Бірақ сол кезде тыңнан шыққан өрттей, ашық күнде күркіреп жауған

өткіншідей жалған ашу, жалған намыс иесі болып, осы Тұңғатар мен Қожамберді шықты. Екеуі де намыс соққысын көтермейтін кісі болып, Ұзақтың баласы Бәкей қылған бұзақылыққа шыдамайтын болып, ағайынтуғанды өздеріне бағындырып, сондарынан ертіп алып, «өлтірейін» деген жауыз ниетті шығарды. Ұзақ жалғыз қалды. Әншейінде мықты, алып тентек Ұзақ астына мініп келе жатқан аты тулағандай болды.

Туысқан, ағайын аузы біріксе, алысқа шығып жүрген айдын, әншейіндегі мықтылық, ру шебінің ішінде бос сөз екеніне де сонда көзі жетті. Сонда да «бермеймін, көнбеймін» деді. Бірақ екі көзі қанталап, боранды күні адасқан жалғыз жаяуды қамаған аш қасқыр тобындай қан көксеген қатал қол қаусырмалап қысып кетті.

Тұңғатарлар Ұзақ үйде жоқта ауылды қаптап басып алып, Бәкейдің өзі туып өскен үлкен үйінің ішінде үлкен жауыз іс істеді. Зар жылап, тұла бойынан қан ақтарылып, талып қалған шешесінің көзінше үлкен үйдің шаңырағына Бәкейді асып өлтірді.

Өлтірген — бүгін аруақты айтып отырған осы Тұңғатар, оның атқан оқ, шапқан қылышы болған жас, албырт інісі Қожамберді. Бірақ өзі қылған қаталдықтың артынан өз-өзінен шошынып, дертті болып, келесі жылы өкінішпен өртенгендей болып, Қожамберді де дүние салды.

Аянышсыз, өкінішсіз мал кеуделі Тұңғатар, міне, Ұзаққа атап отырған кәрі аруак, қасиетті өліктердің ішінде арманменен уланған, әке жүрегіне әулиедей қадірлі көрінетін, ең қасиетті аруак — Бәкей аруағы. Соның қатал дұшпаны Тұңғатар. Аруақты айтады! Неге айтады?

Ұзақ жүрегіне оқ қадалғандай болды. Намыс, өкініш, ашу оғы сияқты. Немесе сондағы жазықсыз қанды ағызғанындай, бүгін бар Албанның жас атаулысын тағы да құрбанға шалып, өзі қызығын көріп, жайлауын жарастырмақ сияқты.

Ерегес, ашу кернеген сайын, доңыздай семірген қарын құлы, тоқтық, тыныштық албастысы — Тұңғатар пішініндей болып көрініп, әдейі сол үшін, соның ұйытқысын бұзу үшін болса да, апат тілегендей болды.

Кекесін көңілді үстем қылып, шарыққа шығару үшін, жүрегіне у жимаққа, кек қаруын өз күрегінің қанына былғамаққа бұрыннан ішке тығып, өзінен-өзі бұғып, тығылып, жасырып келген ауыр сағатты еске ала бастады. Бәкейінің жайы, ішіндегі өмірлік жарасы, жалғыз сүйген балапаны өз қолынан өлген бейшара қарлығашының соңғы күндерін көз алдына келтірді.

Мынау ауыл отырған өлке — оның соңғы күндерінің куәсі. Балапан қанындай жазықсыз, күнәсіз қанынын қара жерге тамған орны да осы өлкеде. Танбалы тастың солтүстік жағы биік жар. Сол жардың басы шөпті тау болып, бір беті биік қабақ болып барып, желкедегі қарағайлы тауға жалғасады. Соңғы күндерінде ауылдың барлық жаны жатырқап, жалғыз тастаған Бәкей қара шапанын бүркенін, құп-қу болған жүзбенен осы қабақтан асып барып қайтқанда, екі көзі қып-қызыл боп ісініп, жасаурап келуші еді. Ауылдың тұсындағы көкбеттің орта шенінде таздың теңге-теңге болған аласындай қызыл-қызыл тақырлар бар.

Желкедегі қарағай кей жерінде қара қошқылданып бірігіп, иықтан баспалап қарап тұрған самаладай әскер сияқтанады. Кейде бергі беттегі дәл желкедегі тоғай, қара быжырық болып, жас ойға түскен қайғыдай көлеңкеленіп, көкшілденіп жүдеп кетеді.

Осы суреттің бәрі де Бәкейдің өлер сағатынан үзік-үзік қанды таңба сақтап қалғандай. Өлкеде болған сұмдықты көрген табиғаттың жүзіне қайғы әжім, қан ізі түсіп сақталып қалғандай. Бәкейдің өлер шағындағы көңілінен ұшқындап-ұшқындап кеткен қайғы, қауып ойларындай болып, үздік-үздік, қотыр-қотыр ажарсыз

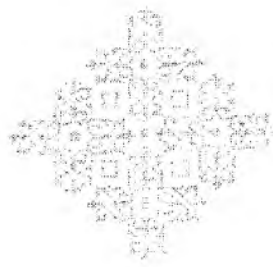
сурет айналаның барлық пішінінде әлі күнге түгел тұрғандай.

Қарқара жазығына қарай жіңішкелеп созылып кеткен кішкене өзен де күн батысқа таман барғанда көкшіл мұнды сұр далада теңге-теңгедей болып тағы да қотырланып жарқырайды. Сай — қайғы, мұң сайы.

Әр жерде шашылған ауылдарда, қаралы кеште шашылған қандай болып, кешегі шашылған өмір шоғы сияқтанып, кешкі оттар жылтылдайды. Кешкі табиғат Ұзақ көзінен онашада домалап аққан ыстық жаспен бірге жұтап, тоңазып, жетімсіреп тұрып, жас балапан Бәкейді жоқтайды.

Өткен күннің қанды таңбаларындай белгілерін сақтап, кәрі суық, қатал заманға қарғыс айтқандай, мұн шаққандай. Баяғы өткен күн болса да, өмір бойы Бәкей қайғысы Ұзақ жүрегін бүгінгідей жанышқан жоқ еді. Белі сынып, ет денесі ортасынан омырылып қалғандай. Баяғыдан шор болып, қатудай байланып жүрген жарасын бүгін сыртына ақтарып шығарып, көз алдына барлық уын жайнатып, жайратып салғандай болды.

Бұл күнге шейін қорғаншақтап, жалтақтап, тіршілікті жабысып сүйіп келген қомағай тілек енді лап етіп жанып, сөніп қалғандай. Өлім, өлімді ғана тілегендей. Өмірінде жасырып, тығып келген іштегі уынан қазірде масайғанша семіргендей болып: «Дайынмын, ал мені... қалқамның алдына қара жүзді болып бармайтындай қылып, көп ниетінің құрбандығы қылып ал... Ел тілеуінің үстінде, мойнымдағы бұршағым, кеудемдегі жалыным, ал мені... Сенің арманың бүгінгідей сай-сүйегімді босатып көрген жоқ еді. Жалғызым, Бәкей, текке келген жоқсың ғой! Барамын... барамын... менің де күнім... жақын!..» деп, күнбатысқа қарап тұрып, ақырғы намазын оқыды да, Бәкейге арнап құран оқып бата қылып, етекке қарай түсті. Бұл кезде қас қарайып болған. Түн еді.

IV

Ұлыққа уәде қылған күн жетті. Алдыңғы күндердегі белгілердің барлығы жәрменке басындағы ұлық, тілмаш атаулыға жайлы емес. Жакпаған. Сескендіргендей болатын. Кермеге келіп камалар, бағынғыш момын пішінмен аяққа келіп бас ұрар, жалынар, сомасын, атын, асын ұсынар деген ел ойлаған жерден шықпайтын сияқты.

Ақжелке, урядник, тергеуші болыс — барлығы да жайлаулардың сарынына ертенді-кеш құлақ салып, өткен-кеткен тілші, тыңшының бәрін қағыстырып сұрақ салып, жер тыңдаған ертегі тыңшысындай, Албанның ішіндегі қыбыр-жыбырдың барлығын естіп жатыр еді.

Қазақ үшін ұялып, қысылғандай болған Оспан сияқты тілмаштар бетінен басып, ұлық жүзіне тура қарап сөйлей алмай, өтірік іштен тынып жүдеген кісімсіп, дұшпан көзі қылып құр күрсінетін. Бірақ алдыңғы күні кешке Ұзақ ауылында болған ақсақал кенесінің хабарын сол күні түнде Таңбалы тастан келген тыңшы жеткізген соң Ақжелке тілмаш атаулыға сырт қарағандай, бойына көп дарытпай, тіл қатпай қойып еді.

Сол хал анықталған сайын тілмаштар жағына түсіп, жағынулы болатын. Ақжелкеге бұл күнде тілмаштан Ра-

қымбай ыстық сияктанады. Қазақтан жұлдызы ыстық сенімді тілші, пайдалы атарман сол болуға айналды.

Ол ерте демей, кеш демей, Ұзақ, Жәменкеден шыққан сөздер болсын, қалың елдің сөз сарыны, сырт пішіні болсын, барлығының жайынан пристав кеңсесіне келіп, оңаша отырып, ұдайы мәлімдеп тұрған.

Кешегі күн Ұзақ ауылына барған солдаттарды осы Рақымбайдан келген тіл бойынша Ақжелке жібертіп еді.

Ұзаққа алдында ұлыққа қарсы келіп ерегіскендіктен, үш ай абақты кесілген. Енді соған қарамай, мынау қарсылық ойлаған қалың елдің тап ортасында сол отыр. Ақжелке сияқты өзінен елі төменге құдайсып, өзінен бір саты жоғарыға «алдияр тақсыр» деп бас иіп, жорғақтап, пендесіп тұратын нәрсіз, ой-санасыз, ағаш адамға бүгінгі Ұзақ ісі естіп-біліп көрмеген сұмдық сияктанған.

Сондықтан алғашқы Ұзақ айтты деген сөзді естісімен-ақ, бұл зіркілдеп ашуланып, бұрын атын естімеген сұмдыққа, барлық ұлық атынан намыстанып, қорланып күйгендей болып, Ұзақты қазір ұстатып әкеліп жаппақшы да болып еді.

Бірақ артынан ақыл тоқтатып, тергеуші, урядникпен сырдың шет жағасын шығарып кеңескенде, мәслихатшылар бұл қылықты әзіргі халге үйлеспейтіндей көрген. Іштей мұның бәрі де Ақжелке айтқандай Ұзақтарды абақтыға алып, уездік қалаға яки губернияға қарай айдатып та жібергенді сүйер еді. Бірақ ол істі істеу жәрмеңке ұлығының қолынан келмейді. Бәрінің естіп жатқан алыпқаштысына қарағанда, ел мына хабардан кейін жалпақ дүркіреп, өрттей лаулап тұрған сияқты. Бұл күнге шейін істелген істің өзі де елдің жүнін үрпитіп, тозығын жеткізіп, жетер өрісіне жеткізіп тастаған сияқты. Бұны барлық ұлық бір-біріне ашып айтып сөз қылмаса да, іштерінен сезеді.

Елдің сауда қылмауы, жәрмеңкеге ат салмауы жаман. Сай-сай, тау-таудың арасында ұлыққа жотасын беріп,

калын қайрат сызданып толқыған сияқты. Қозғалысында, сыбыр-күбірінде жәрмеңкені лағнет орнындай көріп, окты көзімен атқан қабақ білінеді. Сол күйді күнде жайлаулардан келіп, сыбырлап кетіп жатқан тыңшылар ұлық атаулының бойына дарытып, сескендіріп тұр.

Сол себепті кеше таңертең-ақ Ақжелке Ұзақты ұстатамын дегенде, майысқак, епті тергеуші:

– Бұл саяси қаталық болар, әзірше бұл істен тоқтала тұрған мақұл. Ойланыңыз. Елді өршітіп, желіктіріп алармыз. Қазақты бүгінгідей халде сипап барып, ептеп қайыру керек сияқты. Басшысын ұстағанды мынадай желігіп тұрған уақытта бір үлкен белгі сияқты көріп қалуға бола ма деймін, – деген.

– Ұзақты түбінде ұстап жаппай, жазаламай болмайды. Аз күнде сол мезгіл жетеді. Қалай да болса, Ұзаққа мына құтырған қазақты бастатып қоя беруге болмайды, – деген урядник.

Бұл сөздерге Ақжелке:

– Әзірше солай болса болсын. Тоқтасақ тоқтай тұрайық. Мен бүгін-ақ ұстап алып, қарсылықтың не екенін танытайын деп едім. Мұндайда қазақтың сенетін кісісін алдымен қысып, өзге топтан жырып алса, арты су құйғандай басылып та қалушы еді. Соны ойлап едім.

– Олай екені рас. Бірақ бұл қазақ басында ғана осылайша асаусып желпілдейді. Аздан соң есі кіреді. Сабасына түседі. Түбінде Ұзақ емес, Рақымбайлардың шары жеңеді. Соны тосу керек. Ұзақ жазасын сонда тартады, құтылмайды, – деген тергеуші.

– Рас... рас... осы дұрыс. Бірақ сол күн туады ғой... Бәлем, Ұзақ сонда саған біз көрсетеміз! – деп, Ақжелке үстелді қойып калып, урядникке: – Қазір төрт-бес солдатты Ұзақ аулына жіберіп, тінту жасат. Өзінің қайда екенін сұрат. Осымен бір байқай тұрайық. Кейде бұ да қазаққа ем болатын... ұқтың ба? – деді. Ұлықтар бір-біріне

карап көздерін қысты да, үндеспей тарасып кетті. Кешегі Ұзақ ауылында болған тінту осы сөздің салдарынан туғанды.

Іштей сескеніп, жалтақтық қылып отырған ұлықтың бұл ісі баяғы кәрі бойға сеніп істеген айбаты болатын. Құр қампиып, жота жонын үрпиту бүгінгі күндерде жалғыз айла, жалғыз шара сияқты. Сондықтан жалпы қазаққа да себепсіз зіркілдеп, құр тікірейіп, орынсыз қоқактауға ауысқан.

Базарға келген бірен-саран қазақ болса, солардың аттарын аударып алып, арыздарына жауап қатпай, кез келген бөріктіні қамшы көтеріп ақырып, ықтырған болып ысқырып, зәрленіп тұрды.

Бүгін ұлыққа жауап беретін күн жетті¹¹. Ел кісісі не дейді? Ұлық қайтеді? Қандай пішін көрсетеді? Бұны білу Албан баласының барлығына парыз сияқты. Бермейміз деген сөзді айтпақшы болған елге баяғыдан айтқанына көндіріп, айғырсып қамшы үйіріп, ысқырып келген ұлықтың алдына барып, алғашқы «көнбеймін» деген сөздің өзін айту да үлкен оқиға сияқты көрінді.

Бір ауыздан бермеймінді айту қажет. Сол – елге белгі. Сол бірді бірге қосады. Құрастырады. Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарады.

Соны шала-пұла ұғынған сайын әрбір жиылушы жас-кәрінің бәрі де бойына айдын, қайрат жиып, ызалы, намысты, кіжінулі сияқты еді.

Танертеңнен бері жәрменке жазығын жан-жақтан құйылған топ-топ аттылар әрлі-берлі шиырлап, шұбартып басып кетті.

Бұл жазыққа ат жалын тартып мінген еркек атаулысын лек-легімен әкеліп төгіп жатқан айналадағы бар Албанның жайлаулары еді. Дөңгелек саз, Үш Қарқара, Көктөбе, Көкбұлақ, Сырт, Лабасы, Ақбейіт, Тұз, Кеген бәр-бәрінен шыққан будақ-будақ түтіндей буын-буын

топтар жыбырлап қайнап, молайып келеді. Жәрменке айналасындағы үлкен тау, терең сайлар, кең жылғалардан жазыққа қарай шұбартып ақтарылып, ағылып жатыр. Ұшы-қиыры, шегі жоқ тасқын сияктанып төгілуде, жиылуда. Басы қарлы, жат сырлы қалың таулар бұл заманға шейін қатпарлы қойнына тығып келген сырын ашқандай қойын-қойнының барлығынан лек-лек аттыны дәмiлсiн-дәмiл тау құсығындай ағызып, көк даланы бастырып жатты.

Тау алғашқы рет етегінде жазылып жатқан далаға қабағын түйіп, қасын сілкіп, қолын жайғандай еді.

Жиналыс жәрменкенің өзінде емес, Таңбалы тастың жәрменкеге қараған бет алдындағы Айттөбеде. Әзірше кішкене ауданды Айттөбе шошақ төбелі Албанға сіресіп лық толды. Көк жазыққа атты адамнан үйген мол қара — тірі жанды төбедей. Ортасындағы кешегі басшылары — Ұзақ, Жәменке, Серікбай, Тұрлығожалар. Қалың ортадағы көпшілік аттарын етекке үйіп-үйіп байластырып тастаған, өздері жаяу. Көпшілік малдас құрып, қалың жұрттың жиылып болғанын тосып отыр еді. Жаяулардың айналасында аттылар. Сірескен қалың шұбар топ бір араға ентелеп үйілгендей, маңайдың бәрінен жазыққа келіп шыққан топ-топтың барлығы да осы үлкен жиынға қарай сарқылып жатыр. Айттөбе алыстан көзге түсіп, еріксіз асықтырып, белгісіз түспен сіміре тартқандай.

Кешірек қалып шыдамсызданған топтар жазыққа шығысымен даурығып сөйлеп, кейбіреулері аруак көтеріп көк даланы күңіrentіп, дүр-дүр беріп, жарысып-жарысып алып та келеді. Көпшілік салмақпен сар желіп, семіз сәйгүліктердің тізгіндерімен алысып, қанат жайып, шеп құрып келе жатқандай көрінеді. Осымен күн түске жақындады.

Таңертеңнен Айттөбеге алғашқы құралған қалың топ жиылып келгеннен бері жазыққа шыққан аттыларды осы

төбеге жиыл деп алдарынан шығып, жан-жақтан бастап әкеліп, яки беттетіп жіберіп жатқан шапқыншылар бар еді.

Бұлар бір емес, әлденеше кісі. Көбінесе қос-костап бөлінген. Мінгендері семіз, жүйрік. Ауыздығын шайнап, тізгінімен қарысып қайта-қайта жер сүзіп жөнеледі. Жан-жақтан келіп жатқан топтарға сол жүрген хабаршылар ең алғашқы тәртіп көрсететін басқарушылар сияқты көрінген.

Айтқандарын жұрттың бәрі тыңдап, қалың қолдар нұсқауынан қалмай, Айттөбеге қарай тартып жатқанда, көп айғайшы басшылар желігіп, көтеріліп, өз дәрежесіне риза болғандай еді.

Сол хал, көбінесе, өзгелердің ішінде Көкбай пішінінен айқын көрінеді. Бұл – есік пен төрдей теңбіл көкке мінген ұзын бойлы, шоқша қара сақалды, кетік, сұр жігіт.

Дөңгелек саз, Көктөбе жағынан құлап келе жатқан бір топтың алдынан шауып келіп, жиын ортасындағы сақалды қарияларына сәлем беріп амандасып:

– Жәрменкеге жиылған бесті-онды саудагер көппін деп, кердең қағушы еді. Атаң көрі... көрсетші енді Албан баласының тобын. Тура таптап кетеміз... солай емес пе, қария? – деп, жиын ортасындағы Құсайын, Қартбайға қарап, көппен бірге желігіп, екіленіп күлін алды.

– Жарайды, береке қайырлы болсын, Албан баласы аласыз түгел екен, ел көп екен... қайырын берсін!.. – деп, алдындағы қалың топқа Құсайын қария ризалықпен қарады.

– Бәсе, осылай болса керек қой, ел болсаң, ер болсаң, өстісең керек қой, көрейік енді ұлықты, – деп, ашаң жүзді арық шал Құсайынның сөзін қостады.

– Туһ, не деген халық! Ұлықтың зәресі кеткен шығар... бәлемнің.

– Үндеме, таптап кетеміз. Көбейсін... жиыла берсін.

– Шошынған інге тығылсын. Айбат шеге беріндер. Жасқанбай, жүрегін шайлықтырындар, – деген әр жерден береке, бірліктің пішініне риза болған қариялар дауысы шығып келеді.

Жастар да күлкілі, көтеріңкі. Бұлар, көбінесе, айт күніндей қалжың, қылжак, мазаққа бейім сияқты. Ұлықты кекетіп, ежелгі шошытып, ығырып, тынышын кетіріп келген жауына енді боқтық аралас күлкі мазағын айтады.

– Уа, Көкбай, осы жәрменкеде ұлық әлі бар ма, жоқ көзі шағырайып, боқшасын арқалап қашып жатыр ма?... – деген бір дауыспен бірге көп күлкі естілді.

– Ұлық әлі отыр... жауабын береді деп, күтіп отыр дейді. Әркімге айғырсыған болып, ат аударып алып, басты ауылдарға солдат шығарған болып дон айбат қылып жатқан болса керек.

– Жауап алмайтын шығар? Қандай неме? Нұсқананынан қалады деймісің Албан баласы, – деп кекетеді.

– Патша айтады деген болады-ау, патша десе өле қалатындай көріп.

– Бұл ұлықты әлде болса, кожандатып қойғанша, неге көш демейді бұл ел, түге.

– Бәсе, неге қуып тастамай отырсындар, түге. Ең алдымен осы жәрменкені жайлау керек болды. Сауда бітті. Асарыңды асадың, жасарыңды жасадың, енді кетіп тұр деу керек.

– Неге? Насыбай, шылым алғамыз жоқ. Саудагердің мәнтісіне тойғамыз жоқ.

– Иә, урядниктің қамшысына арқамыздың қышуы қанған жоқ дейсің ғой, – деп, әр жерде әр алуан сөзбен кекетісіп, қалжыңдасып, біріп-бірі қыздырып, желіктіріп қалың топ Көкбайды ілестіріп алып, Айттөбеге таман желіп келе жатты...

Жиі басқан көп аттың дүбірі көк шалғын даланы тірілтіп, қуантып оятқандай.

Үлкен дүбір ішінде қалың топ бір кісінің аузына карамайды. Естимін дескендер болса да, қариялардың ортасына кіріп, жаңалық хабар айтып келе жатқан Көкбайдың сөздері көпшілікке естілмейді. Сондықтан, топтың ішіндегі кейбіреулер мойнын созып маңындағыдан:

– Не дейді?.. Не айтады? Ұлық не қылып жатыр дейді?
– десіп сұрасып кеп, әрбірінен әр алуан жауап алып, шын халге қана алмай Айттөбеге жетуге асыққандай.

Топтың ішіндегі жастар көбінесе бір бөлек екшеліп, жәрменкені мазақтап, кекетіп, соның басындағы қылышын асынған төрені, тентек солдатты, бағаны көп сұрайтын жәрменке саудагерлерін сөз қылысып:

– Енді насыбай, шылымды сұрап, саудалап алмаймыз. Тартып, талап аламыз...

– Уа, неге? Ол өкпелемей ме? Талай жылғы дәмдесің емес пе?

– Уай қызын!.. Өкпелесе, келмей-ақ қойсын, арам өлер деймісін? Болды... енді көшіремін!.. – деп, таңертеңнен айғайлап сөйлеп, елді көп күлдірген сары шұбар жігіт өз сөзіне мәз болып, көзін қысып күліп қойды, қазір даусы да қарлығып қалған.

Бұған маңындағы жастардың бәрі риза. Түгел қызықтап, тегіс жақсы көріп еркелеткендей. Кейбіреулер «Жансейіт» деп атын атап, бірдеме деген болады. Қылжақтап, соқтыққысы келетін құрдастары да бар. Сөзі естілгендердің бәріне бір қалыпты желікті қалжыңмен маңайын күлдіре жауап береді.

– Уа, Жансейіт! Ұлықты Қарқарадан қуғанда саудагерлерге не дейсің?

– Оның мәнтісі керек қой. Оған сен мәнтімді пісір, отыр. Кетемін десен, сақалыңды шоққа өртеймін деймін.

Жұрт жапырлай күлді.

– Ұлықтың қатындарын қайтесің?

– Ақжелкенің семіз қатынын қайтесің?

— Ақжелкенің семіз қатынын анау Текестің тасына сүйреп шығарамын да, үш күнге шейін бір тілім нан бермей, аштан қатырамын, әбден қарны орта түскен соң Ақжелкені де, Құдайын да ұмытады. Сонан соң Жәменке қарияға тоқал қылып беремін... — деп, өзі де қылжақтап, еркелеп күліп, — дәрет суын жылытып береді, — деді.

Жан-жақтан келіп жатқан жас атаулының бәрінде де осындай көтеріңкі желік, шексіз ұзақ күлкі, ойын-сауық күніндей ерекше қызу бар еді. Жайлауларынан шыққаннан бері, әлденеше жерде жарысып, аударысып, бірін-бірі қуып сабасып, көптігі мен бірлігіне өркештенгендей... Осы ретті талай топтар алдарынан шыққан Көкбай сияқтылардан кешегіден естіліп қалған жаңа хабарды — Ұзақ аулын тінтіп қайтқан солдаттардың жайын сұрастырулы болатын.

Топ-топтың үлкендерінің арасындағы сөз осы жайдан.

Шаңқай түс кезінде Айттөбенің айналасы жыбыр қаққан қара бөрікке сіресіп толып, қалың жыныс қарағайдай болды. Ит тұмсығы батпайтын самсаған сары қол, түйілген жалпақ қара бұлттай болып, көк даланы қаптай басып, жәрменкеге қарап бет қойды.

Салмақпен басқан қара топыр шабуылсыз, айғайдырдусыз келе жатса да, ен даланы қаптап алған көптігімен: түйілген қас, тұтасқан ашу, жұмылған қарсылық пішіні сияқтанды. Жәрменке жайлау сырын, қара бөрік түрін, қорқынышты айдынын жаңа ғана анықтап танығандай.

Өз-өзіне сенген сияқты сабырмен сызданып алып, түндей басып келе жатқан қалың қолдың алдында жәрменке бүрісіп, шоңқиып, жермен-жексен болып, бәсеңдеп бара жатқандай.

Бүгін таңертеңнен бері Айттөбеге жиналып жатқан қолды Ақжелке, урядник, тергеуші сияқты ұлықтар қайта-қайта сыртқа шығып, өзгелерге білдірмей байқап қарап, бақылап жүр еді.

Бәрінің де түрінде анық сасқандық біліне бастады. Енді ешқайсы да бір-бірінен хауіп алдындағы үріккендігін жасыра алмады.

Бірақ сөйтсе де, жожақтап дағдыланып қалған әдетпен, біріне-бірі ашып сөйлесіп ақылдаспаса да, ыммен қабақпен ұғысқандай болып, жәрмеңке басындағы солдат атаулыны түгел қаруландырып атқа мінгізді.

Өздері де қатын-балаларын ел көзіне көрсетпей, жәрмеңке басындағы қазақтарға сездірмей, бір-екі үйге жинастырып қойды. Барлық үкіметке қатынасы бар кісіге іштерінен қару асындырды да, топты қарсы алатын ұлықтардың қасына жинастырып алды.

Ұлықтардың елге қарсы істеген қамдары осы сияқты еді. Өзгелерден гөрі ширағырақ, білім шалымы артық, қазақ бабын көп бағып байқап көрген тергеуші пәтерінен сурет тартатын аппаратын алғызып, Ақжелке кенсесінің алдына қара шұға жауып дайындап қойды.

Ішкі есебінде білмеген қазақ зеңбірек пе, әлде не дер. Білгендері — алдыңғы қатардағылары суретімді басып алып қойып, артынан қудалар деп жасқанар деген есебі бар еді.

Тілмаштар ұлықтарының ішкі жай-күйін ұқса да, соңғы сағатқа шейін бұлардың көзінен таса болмай, алдарына көлденендеп, құйрығын бұлғандатқан ауыл итіндей, бұландап көрініс беріп жүрді.

Маңайласқан қазаққа ұлықтан бұрын зекірін, «олай жүр, былай жүр» деп, қара құрықты көбейтіп, айғайшы, жағымтал күтушінің тонын киіп еді.

Бірақ астыртын қазақ хабарына да құлақ салып, ол жақтан да сескенеді. Сондықтан Жебірбаев пен Оспан танертеннен Айттөбедегі топырды көрген соң-ақ жәрмеңке басындағы қатын-балаларын маңайдағы ауылға қыдыртқан қылып жылжытып жіберген.

Ел кісісіне бұлар сыр бермейді. Жалғыз-ақ арасында сөз ұғар, жеткізер дегендерге жансыздап:

– Бұның арты пәле болады. Албан ішіне әскер шығады. Ел қырылады. Босқа құтырып неге керек? Жаркентте әскер тұр. Қарақолда пәлен ұлық, түген зеңбірек қару бар, – деп, көптің жүрегін шайлықтырудың қамында болатын.

Топ жәрмеңкеге жақындаған кезде алдынан атты, қылышты, мылтықты солдаттар шығып, көлденеңдей шауып, айбар шекті. Бұларды жіберіп, топ ажарын байқамақ болып, Ақжелке мен барлық ұлық кеңсе алдында тұр еді.

Солдаттар елді құр жасқандырам демесе, ешкімге де тіктеп қарай алмайды. Қамшысын құр аспанда үйіреді. Ешкімге қолы жетпегендей, қамшы тимейді.

– Тоқтандар, кеңсеге бәрің сыймайсыңдар! Араннан кісі шығар, – деген сөзді тіл білетін казак-орыстар елдің алдын кес-кестеп, қайта-қайта айтып жүр.

Бұл сөзді тыңдамай, томсарған жүзбен ілгері басып жылжып келе жатқан топ болса, олардың алдында атамандары тоқтай алмай, сырғып өтеді. Өзге топқа таман тартып, қаптай басып келе жатқан қара топыр селдің алдынан беті-жүзі шыдамай, кейін сырғып өтеді. Солдат сөзіне тоқтамай, ілгерілеп шыққан топ Тұрлығожа, Серікбайлар бастап келе жатқан қалың шоғыр еді.

Әрбір осындай топтар кейде болыс-болыс жігімен, араларындағы болыстарымен келе жатқан.

Екі-үш солдат қалың қолдың алдында кейін сырып жағалап, Рақымбаймен келе жатқан бір топқа кездесіп, көптен айғайлап айтып келе жатқан сөздерін қайталап, аттан түсіп, көп атынан сөйлейтін кісінді ғана жібер, – деді.

Рақымбай не қыларын білмей томсарып келе жатқан елге:

– Ал түс, түсіндер, – деп, айғайлап айтып, қасындағы бесті-онды өз кісілерімен ұйлығып аттан түсті. Бұрын бұл

жайды ақылдасып байласпаған ел кім түскенін білмесе де, әйтеуір түсіп жатқандар болған соң, әр жерден үйіріліп түсе-түсе бастады.

Аяғында топ-топтың бәрі де аттарын түйіп-түйіп тастап, жаяулап қалды.

Бағанадан бағып аңдып тұрған ұлықтарға жаяу қазақ баяғыдан өздері танып, біліп жүрген жуас қазақ сияктанды. Кескектен босанған аюдай, құбыжықтай көрініп тұрған қара жиын енді дағдылы таныс пішінді қара бөрікті қазаққа ұқсады.

Сонан соң ұлық бұйрығын алып, жаяу топтың алдына Жебірбаевты ертіп урядник келді.

Бұл алыстан зілденген пішінмен түк болмағандай, түк сескенбеген кісімсіп, аяғын базардағы әдетінше шалқайта басып, жиынның алдына келді. Урядник келген топқа барлық қалың ел түгел жиналып еді.

Урядник айғайлап:

— Ұлық бәрінді шақырған жоқ. Және бәріңмен сөйлеспейді. Бүгін болыстарды ғана шақырған... солар керек... — дей беріп еді... Алдыңғы қатарда тұрған елдің көп даусы:

— Болыстар бармайды. Болыстың керегі жоқ. Елдің сайлаған кісілері барады, сөзді солар айтады, — деп шу-шу етті.

— Олай болса, сайлаған кісілерің жүрсін. Бәрің сонда да бармайсың, кәне, кім сайланған, жүр! — дегенде, алғашқы уақытта бір секунд жұрт жым-жырт болды. Бұл тәртіпсіз қалың топтың бұрын басқару, баулу көрмеген, ұйымдасып реттеліп көрмеген ыңғайсыз, дайынсыздығын көрсеткендей болып еді.

Бір секундке болса да баяғы ұлықты ұлық дегізіп, баяғы үнсіз момын елді сол ел дегізген сияқты болды.

Бірақ осы күйді урядник қандай сезсе, елдің алдыңғы қатардағы Серікбай, Тұрлығожа сияқты басшылары да

сондай сезді. Бұл арада жиын ішінде Ұзақ, Жәмеңке жоқ еді. Олар Айттөбеде бір бөлек екшелген азғана топпен әдейі кейін қалған.

Урядник сөзінің артынан туған жым-жырттықты Тұрлығожа бұзды. Ол урядник жүзіне тесірейе қарап:

— Ел сайлаған үш кісі бар, сол барады. Көптің сөзін сол айтады. Одан басқа осы тұрған елдің бәрі де ұлықтың алдына түгел барады. Жалпақ ел өз жауабын өз аузынан айтамын деп келді. Ұлық бұған қарсы не айтады, оны да өз құлағымен естімек. Сондықтан, бәріміз де барамыз. Солай емес пе халық? — дегенде, «Солай, солай... барамыз, барамыз...» деген дауыстар шу-шу етті.

Урядник орнынан қозғалмай тұрып:

— Бәрің керек емессін! — дегенде:

— Бұл жалпақ ел итің емес. Барамыз, жүр, айда, — деп, ілгері соғып сырғып қалғанда урядник жолдан жалтарып, бетін бұрып жылжи берді. Өйткені, жалпы топыр жаяу да болса, даланың өртіндей жаланып басып, ұлық кеңсесіне қарай қаулай жөнелді.

— Барамыз, бармайтын несі бар? Ұлық елден жасырып ісі істеуші ме еді? — деген неше алуан кіжінгендей кекесінді сөздер елді екілендіріп, қалың сендей ағызып, тартып келе жатқандай болды.

Ұлықтардың маңайларында жәрменке басындағы қызмет адамының барлығы жиналған болатын. Солардың әрқайсыларына Ақжелке сыбырлап:

— Өздеріңді мықты ұстандар, сескенбендер. Сыр бермендер.

— Иә, иә... байқамаған кісі болу керек. Тобын көрмегендей, әдеттегідей өкімет, ұлықтың салмағын сақтау керек, — деп Ақжелке сөзін семіз судья қостады.

— Мен бір айла істемекпін. Осының әсері талай мылтық, талай шенді төренің жүзінен кем болмайды. Тоқтандар, үндемендер, — деп пысық тергеуші

сурет тартатын аппаратын қалың елдің алдына көрініс бергендей көлденеңдетіп, бір жерден бір жерге қозғалп, көптің көзіне түсірмекке тырысып жүрді.

Ақжелке карнын шертітіп шалқайыңқырап, иығында асулы тұрған қылышының сабына бір қолымен сүйеніп тұрып, жақындап келіп қалған елге үршиіп, сызданып қарады. Көппен жалғыз өзі арбасқандай болып, алдындағы топтың жүздеріне жағалай қарап шықты. Ыққан, жасқанған момындық пішіні қазақ жүзінде жоқ. Оны қалай тесірейе қараса да ұлық көздері таба алған жоқ. Қайта көпшілікте қолдан жасаған сыртқы момындықтың ар жағынан айқын көрініп тұрған кекесін мазақ, нығыздық белгісі бар.

Кей көздер ашумен, пердесіз жиренішпен атыса карағандай қабағын түкситіп, күрең жүзіне қан толып, ісініп сүзе қарайды.

Ел түсі ұлықтың көп қойқағын, еркелік тәйтiктігін көтеретін сияқты емес.

Тілмаштар бұл кезде осы түрді ұққандай болып, ертеден сырт караған ұлықтың қасынан жырағырақ орын алмақшы еді. Жәрмеңке басында қазақ докторы Жарлығапов тағы белгілі екі тілмаштан басқа жас песір, мал пелшірі сияқтылар бар еді. Бұлардан қазір де ұлық қасында семіз қызыл Жарлығапов пен Жебірбаев қана бар. Оларды тергеуші ерте бастан қасына алып бірер сөзбен бөгеп, басқа жаққа жалтақтаса да жібермей қойған. Оспанмен өзге ұсақ оқығандар ебін тауып, елдің арасына кіріп кетіп, топтың дәл алдына шықпай, орта буынында алдыңғы кісілердің арасынан бұғып қарап, жасырынып жүр еді.

Ел қастарына келіп қалғанда жалғыз тергеуші арлы-берлі қарбаласып аппаратын олай-бұлай сүйреп, әр жерде шырт-шырт басып жатты. Ішіндегі пластинкасы бітсе де, ендігісі жан айласы сияқты сасқалақпен күр шыртыл-дату болатын.

Бірақ кеңсе алдында тұған өзге ұлықтың өзге айбарының барлығынан казак тобына осы қозғалыс көбірек әсер етті.

Кейін сөйлеген көп әңгімеде жұрт осыны бір қатар келелі жұмыс сияқты, үлкен сырлы ұлықтың жұмбағы сияқты көріп, неше алуан әңгіме қылып еді.

Топ кеңсе алдын түгел қамап алған соң, бірер секундтей тым-тырыс болып тұрды. Екі жағы да неден бастарды білмей, аз ғана дағдарғандай еді.

Аяғында тығылғанмен де Оспан құтыла алмады.

Ақжелке әркімге оны іздеттіріп, топ ішінен суыртып алғандай болып, түксиген жүзбен:

— Мыналар кім, айт. Жауаптарын айтатын бір кісі шығарсын. Сол осы жерге бері таман келсін, — деді.

Тілмаш аударғанда ел аз уақыт үндемей тұрды. Ақырында арттағы реттен бірнеше дауыс:

— Үш кісі сөйлейді... Үш кісі сөйлейді... қайда әлгі кісілер, — деп, шу-шу етті.

Ұлық жалаңаш қылыш ұстап тұрған солдаттарға «елді кейін ысыр» деп нұсқап еді, солдаттар: «Шегін, шегін, кейін кет» десе де, ел ентелегендей болып, ерегесе түсіп, ілгері бірер басты. Кейін серпілмеді.

Ұлықтар байқамағандай болса да, көздерінің астымен топтың ілгері жылжыңқыраған жерлеріне қымсына қарап қойды. Ақжелке ел жақтан бетін бұрып алып тілмашқа:

— Үш кісі болса, үшеу болсын. Бері шығар, кімдер ол? — деп, топқа түйіліп қарады.

— Ол біз, біз... мына біз, — деп, Тұрлығожа ілгері ентеледі. Серікбай, Айтбай бұның екі жағында бірге шықты. Бұлар артқы топтан бір-екі адымдай ғана жырылып шығып тұрды.

Тергеуші бұларға да аппаратын бұрып алып, Серікбай тұрған жақтан шырт-шырт еткізді.

Серікбай өзін ұлықтың оғына оқшау байланып, жеке-дара болып шыққандай көрін, кішкене қымсынып, бә-

сендеп қалғандай болды. Сәукеле сақалды сұлу жүзіне аз ғана қысылғандық белгісіндей қызыл жүгірді. Кірпік қақпай, аңдып қарап тұрған Ақжелке үшеудің өзгелеріне карамай, Серікбайға көздегендей болып, осыған таман беттеп бұрылды да:

— Сен не айтасың? Патша жарлығына ел не дейді?.. сөйле, — деп, кадала кетті.

Серікбай алғашқы қымсынып қалған қалпынан жазыла алмай, бөгелектеп тұрып, сөз бастады. Бірақ сөзі бұрынғы ойдағы дайындаған сөзі емес, жуасып, жұмсақталғандай кібірттік еді. Өзі де ырза бола алған жоқ. Тізектетіп, әуел бастан-ақ елді алдына сала:

— Елдің жауап беруі қиын болып тұр. Елге ауыр тиіп тұр... Көптің өзі біледі! Жұрттың ісі... Жұрт өз аузымен айтсын. Бала бересіндер ме?— деп, елге қарай бұрылып дауыстап жіберді.

Жұрт бір ауыздан: —Жоқ! Жоқ! — деп, шу-шу етті. Манайдан түйілген көп қабақ, тістескен жақ, ашу мен қанын ішіне тартқан жүздер, ұлықтарды оңды-солды шаншып, шошытып өткендей болды.

Жұрт жаңағы Серікбай сұрағымен шу-шу еткенде, Тұрлығожаның бойына ел ұранымен бірге тасқындап кернеп келген ашу қаны білінгендей болып еді; ол ел тоқтай бергенде, Серікбайдың қолын қағып қалып:

— Токта, олай емес, — деп, ашулы шатынаған көзбен Ақжелкеге кадалып тұрып, ойдағы сөзін желілеп, кие жөнелді. Даусы барлық топқа түгел естілгендей, зор ашулы саңқ-саңқ етті. Даусының зілді қаттылығының өзімен-ақ ұлықты бетке былшылдатып ұрып тұрғандай болды. Бұның даусы шыққаннан-ақ, елдің айызы қанып, әр жерде суық жымындаған жүздер көрінді. Ұлық та тесірейе қарап, түйіліп, тісін басты.

Тұрлығожа алғашқы сөзден-ақ өзінің даусын да, түсін де еркін билеп алып, жатық бастады.

– «Хан әділінен тайса, карашысы бұзылады» деген. Бұл күнге шейін бізді билеп келген патша мына жарлықты шығарамын деп елге екі сөз айтты. Әділінен тайды. Біз ақ патшаға қарағалы елу жыл толған жоқ, елу жылға шейін солдат алмақшы емес еді. Одан танды, бұл – бір, деп, оң қолы мен сол қолының бармағын басты. – Бір сом жиырма тиыннан артық түтіннен рамат алмақшы емес еді, биылғы жыл жиырма бір мен қырық бестін арасына келгеннен алым алды, артық алды. Бұл – екі. Жерді алды, қонысты алды. Ел күн көріп отырған суды алды. Бұл – үш. Өз жерімізді өзімізге сатты... Біз өгей бала есепті болдық... ұлықтың, әділмін деген патшаның бір сөзінде тұрмай, екі айтқанына ел көптен бері наразы болатын. Бүгін мына солдат деген сөзді шығарып, тағы жалған сөз сөйледі. Бұл күнге шейін түзелер, оңдалар деп күтіп келіп еді, енді түзелмейтініне көз жетті. Елдің шыдамын тауысты. Бұдан арғыға шыдай алмаймыз. Бала бере алмаймыз, рас па, халық? – деп еді.

– Рас, рас, бере алмаймыз!.. – деп, мың-мындаған жиын бір де бірі қалмай, дүр-дүр етті. Айғайды жер жарғандай қылып аспанға шығарды.

Қалың ел құр айғаймен тұрмай, қозғалақтап, жыбырлап, кеңсеге таман ентелеп, сырыла түсіп қозып кетті. Әр жерден тістеніп айтқан боктық, ашу сөздер де естілді. Ұлықтың құлағына бұл да жетіп еді. Бірақ естімеген, сезбеген кісі болып, ешкімнің жүзіне көздері анықтап тоқтай алмай, жағалай қыдырыстады.

Сол кезде жұрттың қозғалақтап, арлы-берлі теңселіп, сығылысып қалған топтың арасынан бір кедей шал өгізін жетелеп келіп қалған екен. Екі көзі қанталап құтырғандай болып, қолдары дірілдеген қатты ашумен ұлыққа қарап тұрып пышағын суырып алып:

– Кім бала беремін десе, жарып өлтіремін, – деп, ұзын қара пышақты жалақ-жалақ еткізді.

— Дұрыс, дұрыс, — деген қалын дауыс тағы да шу-шу етті.

Ақжелке мұны көрмегендей, Тұрлығожаға карады. Оның түсінде әлі де таймаған ажар, қайтпаған қажырлы ашу бар еді. Жұрт айғайы басыла бергенде:

— Патша бала алмасын, мал алсын, егер, тіпті, қоймай бала аламын десе, мына қолына қазір жабдық берсін. Ұрыста ор қазып шепке ұсталып, қойша қырылғанша, жастығын ала жататын болсын. Астына ат, қолына қару берілсін. Жұрт осыны тілейді, — деп, сөзін бітірді.

Бұдан қалған сөзді Айтбай айта бастап еді, бірақ оның даусы ақырын шығып, кібіртіктеп сөйледі. Жұрт Тұрлығожадан қалған сөзге құлақ салғысы келмегендей, жан-жақтан қаптап, жабырласып сөйлеп, ду-ду етіп, Айтбай сөзін ешкімге де естіртпеді. Барлық жиын кеңсені коралай қамап тұрған айналаның барлығынан Тұрлығожа айтқан сөздерді неше алуан қылып айғайлап, шулап, дамылсыз айтып жатты. Бірақ бұл кездегі сөздерді ешкім де түгел естіп, түгел ұққан жоқ. Әсіресе ұлықтар естіген жоқ.

Бұларға қазірігі топ шуы не айтып тұрғаны белгілі болды.

Ақ тістері ақсиып, екі езулері көпіршіктеніп, қанталаған қызыл көздермен сүзе қарап, айғайлап тұрған қара бөріктер оң сөз айтып тұрған жоқ. Жабыла түскелі, түтіп, талап жібергелі ентелеп қамап, арсылдап тұрған көп жайындай көрінді.

Сыр бермеймін деп, сіресіп тұрған ұлықтар Тұрлығожа сөзінен кейінгі ел сөздерін көрген соң бәсеңдеп, кішірейіп жасып кетті. Жұмысын бітірген кісімсіп тергеуші аппаратын алып кейін кетті.

Ел сөзіне жауап бермей-ақ Ақжелке де бетін бұрып, сырт қарай берді. Кеңсе алдындағы ұлық, елден бұрын жотасын беріп, ұйлығып сырғақтай бастады.

Күндіз келген жолдастарының жарым-жартысын қалың топ ішінде жоғалтса да, әлі де қасында қалғандарын маңына жиып, әралуан сөзбен ұлықты жерлеп тұрған Жансейіт Ақжелке сырт қарап жылжи бергенде, естіртпес қылып:

— Қамшымен басқа тартып кетейін бе осы. Қызынды...
Ә, ә, — деп, қамшысын ыңғайлап, шын сол ниетке мінгендей, оң қолын топ ішінен суырып көтере беріп еді. Қасында тұрған Құсайын ақсақал:

— Ой, қой! — деп, қолынан ұстай алды... Қасындағы өзге жігіттер де:

— Қоя тұр. Бүгін емес... ол күн жетер... сонда болсын, — десіп, тоқтатып алды. Топтың ентелеп кіжініп, ұлықты оқты көзімен атқан түстері Жансейіт қылығын қазіргі сағатта орынсыз көрмейтін де сияқты еді.

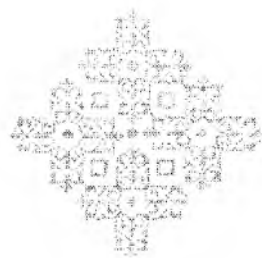
Бағанадан ел пішіні мен ұлық жүздеріне кезек-кезек қарап, тістеніп тұрған Жансейіт қазір де өз қылығын бір қазақтың баласы да сөкпейтіндей көріп еді. Ол ел күйін ұққандай болатын.

Егер бұның қамшысы көтерілсе, кеңсе алдындағы ұлықтардың бір минутте тозаңы аспанға шығатыны анық еді. Мысықпен арбасып тұрып, жеңіле қашқан жыландай көздегі оты сөніп, жотасын бере жөнелген Ақжелке елді дәл осы секундте қатты қызықтырғандай болып еді.

— Қап, қап... — деп, басын шайқап Жансейіт алғашқы ағынынан тоқтап қалды. Көп жігіттер осы сияқты өкінгендей болып тараса бастады. Бүгінгі күн бұрын айғырсып, қоқақтап тұрған ұлықты жамбасқа алып жыққандай, елдің пысымен жеңіп шыққан күні еді.

Оны осы топтың ішінде болған жас-кәрі, тентек-момынның бәрі де ұқты. Ұсынса қол жеткісіз байтеректей болып тұрған зор кеуделі тәкаппар пішінді, жат сырлы ұлық бүгін жалпайып жерге түсіп, абыройы ақтарылып, жүні жығылып қалғандай болды.

Дүркірей желіккендей, көтерілген екпінді пішіні бар ел саспайтұғын салмақпен қайта лаулап, жан-жаққа тарап жатты. Екінді кезінде күні бойы жәрмеңкені басқан қазақ селі айығып қалды. Үлкен айдынмен үркіте, шошыта келген қалың қайрат, кара бұлттай қатты ашу, қазірде қайта серпіліп, уақытша сабасына қайтқандай болды.

V

Иірілген ұзын кең өлкеде шұбатыла отырған көп ауыл¹². Бұл — Дөңгелек саз. Серікбай ауылдарының жайлауы, екі жақтағы биік-биік қырка-қырқаның астында да осы сияқты көп-көп, тарам-тарам өлкелер, қуыс-қуыс, қойын-қойын сияқты. Барлығында осы өзектегі сияқты көп ауылдар. Ел жайлаудың өрісінде, таудың төріне келіп отыр. Шырғанакты биігінің қатпар-қатпар қолтығына Албан өрлей, құлай келіп сіңген еді. Ең жоғары орынды алып, қарағайлы төске шейін өрлеп келіп қонған — Серікбай ауылы.

Ауылдың желкесі тік көк жасыл биіктер. Өне бойларын селдір-селдір қарағай басқан. Кей биіктің жота-жотасынан етегіне қарай құлдай біткен қарағай — қазақтың иегіне шыққан қара бұйра шоқша сақал сияқты.

Маңайдағы биік таулардан кешкі көлеңке созылып түсіп, өлке бойын аламыштап, көлеңкелі, сәулелі қылып құйылып тұр.

Жасыл дүние көрікті нұрын әлі жоғалтқан жоқ. Алдыңғы таулар көлденең созылған жақын белдер қарағайсыз, жалаңаш. Бірақ от да жасыл. Беттері жаңбыр суы сүйіп өткен айқын-айқын ажымдай айғыз-айғыз.

Су жолы жіңішке жыландай ұзынынан созылып, кей жерінде ғана аз-аз иірілгендей барлығы да бйік, тік кезеңнің етегінен басына шейін шұбатылады. Түйілген қабақтың арасындағы ежелгі суық ажымдай.

Өлкенің жазығында әр жерде су сойған, жіңішке сызықтары бар. Алдыңғы белдердің кейбірінің жотасынан арғы беттегі қарағайлардың бастары қылтиып көрініп иек артып, баспа қылып қарап тұрғандай.

Әр жерде шоқ-шоқ болып тұрған қарағай топтары кеш мұнарын жамылып көкшілденеді.

Төмен жақтағы екі жасыл биіктің қосылған жерінен алыстағы Қулық тауының бір кесігі көрінеді. Сағыммен көгеріп мұнарланады.

Ауылдың желкесіндегі кәрі қарағайдың кейбірі құрағандай бүрсіз. Көпшілігінің көк жамылғысы бар көленкелі, саялы. Кешкі тыныш әуеде биік бастары мызғымай калқып қарап тыныштық алады. Мең-зең, жым-жырт тоғайда анда-санда үнді торғай шырылдайды, кейде ағылып төгілгендей, кейде шық-шық еткен дыбыстары келеді.

Өлке бойындағы ауылдардың кейбірі кішілеу төбешіктердің басына, кейбірлері өзектегі өзен жағасына мінбелеп қонған.

Көсілген биік төскейде әр түлік мал шашырап жайылып жатыр. Алыста биік бетте тырмысып жүрген қой жыбырлаған құрттай болып үйіледі. Әсіресе, үстеріне күн сәулесі түскенде ұзынша сопақ ақ құрт сияктанады.

Көп ауылдың қойлары қорасына келген. Дөң басына ауылдан қайта-қайта желісі үзілмей келіп жатқан кешкі ауылдың дауыстары естіледі. Кезек-кезек маңыраған үлкен қойлардың дауысы. Арасында бірдемені іздеп, таң қалған сияқты адасқан қозы, ешкі-лақ үні де естіледі. Тынбай ізденуде, іздесуде сияқты.

Кешкі ауа дыбыс атаулының барлығын іліп алып көтеріп, екілендіріп тұр. Анда-санда ауылдан сиырын

ауқаулаған катындар дауысы, күйіп-пісіп сөйлеген бала сөздері, әмірмен ақырып жұмсал тұрған шешелер даусы да танылады.

Анда-санда сиыр мөңірейді. Қабақта, астыртта шіңкілдеп кісінеген қысырақ айғырдың таныс дауысы да естілді. Ұзақ созып кісінеп келіп, кейде иелік нығыздығымен қайырып-қайырып оқыранып қояды. Бұзауына жақын келіп шешуін күтіп тұрып бір-ақ қайырып мөңіреген саулы сиыр байқалады¹³.

Кеш жақындаған сайын өлкенің даусы зорайып, тілі молайып келеді. Сылдырлаған өзен суының да дауысы жетті.

Қатынына «А-а-ай!» деп айғайлап, бірдеме айтып тұрған еркектер дауысы жиілеп тұр. Әмірлі ісшіл, катасы жоқ. Өзі-өзіне сенген дауыс.

Еңбек ортасында үлкендерге бірдеме деп былдырлап жүрген балалар дауысы, бала сөзі.

Қойын сауып болған ауылдың бет алды, айналасы шұбартып шашылған үлкенді-кіші мал.

Кешкі көп тілдің бірі болып, жекелеп үрген иттер даусы келеді. Ішінде төбет, күшіктер де бар. Басында бір-екі дауыс үзіліп-үзіліп естілсе, кешкі жаңғырық молайған сайын екіленіп желігі артып келе жатқандай, бірін-бірі қыздырып қостап, дырду көбейтеді. Кейде ізденіскен, өштескен, өршеленген, бүлініп, бұзылысқан дауыстар да шығады.

Төбеде күйкентай ұшып, кейде аспанда қалтылдап тұрып шырылдайды. Біресе тынымсызданып мазасы кеткен күйменен шық-шық қағады. Біресе өрістеп, ұзап кетіп, шашырап жайылған қойды айғайлап үркіткен кешкі қойшы дауысы асқындап кетеді. Біресе сайда, дөн астында шырқап салған қозышы баланың әні келеді.

Кейде төменгі ауылдар жанында биік таудың бетіндегі жалғыз аяқ жолмен көлденендеп күндізгі сірне, түстіктен,

қымызды ауылдың қызуынан қайтқан көп аттылар көрінеді. Жастары қия беттен шауып өтіп жатыр. Кейбірі ән салады. Кешкі мезгілде дабырласып әңгімелескен дауыстары желігіп саңғырлап өлке бойына тұтас естіліп тұр.

Осы ретпен кешкі ауыл тіршілігі өзгеден ерекше өзіне ғана тиісті болған жарастығына ауысып еді.

Ауыл кешке ғана барлық қалпымен толық тіршілік етеді. Бұл уақыт – ауылдың еңбек уақыты. Барлық мал мен адамның у-шуы түгел шығып толық араласқан уақыт. Ауыл маңының шұбарланып, жанданып, күндізгі құлазыған мең-зеңдіктен дырдуға ауысқан шағы. Сансыз көп тіл біткен, ажарланған шақ. Кешкі ауыл тіршілік жәрмеңкесі сияқты.

Қазақ жайлаған табиғат болсын, мал мен адам болсын, – барлығы да кешкі батар күннің алдында күндік өмірін қызу дырдумен шығарып салады. Қырдың күні малдың у-шуымен, адамның сергек айғайы, қарбаласқан қарекеті, желікті әңгімесімен батады.

Өлкедегі жақсы жайлауға жарасып отырған көп ауыл, табиғаттың күні өтіп, түні ауысқан шағын сондай өткел үстіндегі шұбарланған, жанданған жарастық қызуымен қарсы алады.

Осы күйдің Серікбай ауылының үстіндегі ең қызулы шағы еді. Қасындағы төрт-бес басты жолдасымен Серікбай айналаға үндемей қарап, табиғаттың Албан баласына берген жарастық, молшылығына ішінен шүкіршілік қылып, өмірінде ең алғашқы рет соны көпсінгендей еді.

Бұл қасындағылардың әңгімесін тындамай өзімен өзі ғана болып: «Не болар, неге соғар екен? Шынымен-ақ мынау елдің мынау дәурені енді келіп біткені ме?» дегендей ойлармен көз алдындағы тіршіліктің қызулы қызығын ерекше рақаттанып, сүйсініп қызықтап отыр

еді. Қасындағылары жақын ауылдардағы ағайын, көрші көңілдестер, бір-екі қария, кедейлеу жігіттер, ауылдасы, ат үстінде бірге жүретін жолдастары еді.

Қарияның бірі – аласа бойлы, арық денелі Жақсылық. Көп ішінде бұның да азамат болып қалған жалғыз баласы Жұматайға солдатқа бару деген қауіп бар-ды.

Соның қамын ойлаумен үйіндегі кемпірі мен екеуі жалғыз отырғанда жыласып, жүдесетін. Үйі, ауылы соңғы күндерде өзіне жат, бөтен сияқты болып құлазығандай, қайғы-уайым орнындай болып еді.

Солай болғаннан бері қарай топ ішіне келіп, Серікбайдай ел сенген басшылардың қасында болып, желіккен сенішпен сөйлеген көпті көріп, кішкене бой жасағандай болатын. Соңғы күндерде күндізгі уақыт болса, үйінде отырмай, маңындағы ауылдарға қыдырып келіп, жайлы хабар есітуге ынтық болатын.

Серікбайдың қасына жаңа кешке жақын келіп еді.

Әдетше жаңалық, игілік хабары бар ма деп сұрағанда, бір қалыпты белгісіздіктен басқа ешбір жұбаныш ести алмады.

Аяғында жым-жырттық бойын сескендіріп шошытқандай болған соң, қасындағылармен әрнені айтып әңгіме іздеп отырды.

Қарияның қасындағы екі жігіт бұл сияқты емес. Олар әлде неге сенімді, қажырлы, желікті сияқты болатын.

Бұның бірі Серікбайдың ұдайы қасында жүретін пысық, сөзуар жігіті Баймағамбет еді. Ол төменгі жақта әндетіп, дабырлап, даурығып сөйлесіп бара жатқан жігіттерге қарап:

– Мына астырттағы ауылдан сірне жеп қайтып барады. Бүгін осы Дөңгелек саздан тақ отыз-қырық тоқты неғып желінбеді екен?!

– Отызды айтасың, Көктөбені қоссаң, осы Шырғанақ өлкесінен бір елу молынан желінген шығар. Елдің тұмсығы қанданып-ақ жатыр, – деді екінші жігіт Өтеу.

– Тұмсығы қанданған деп соны айта ма екен? Ұлықты талап, соның малын жесең, мына жердегі новоселдің қаласын шапсаң, соны айтады... өзіннің қорандағы қойынды жейсің де, тұмсығым қанданды дейсің, – деп, Баймағамбет кекетіп қойды.

– Казак-орысты шаппай-ақ, асынды амандап қалшы, «бадырақ, сен тимесең, мен тимеймін» деп, осы оған сен тимей, саған ол тимей тыныш тұрсаңдар жетелі-ау, – деп, Жақсылық зорлықпен күлген болды.

– Ол тыныш қоймай тие берсе қайтесің, қария?.. Көне беремісің?

– Көнбесең, сонда көнбе! Бірақ казак-орысты шаппай-ақ өз үйінде отыр да, өз басыңды аманда. Осы үйтемін, бүйтемін деген сөзді тіпті құлағым жақтырмайды.

– Елдің мынау жүрген жігіттері олай демейді. Ұстасатын болсақ, мықтап ұстасамыз. Тұрысып көреміз дейді.

– Тұрыспасы бар ма?!

– Е, тұрыспайтын несі бар?! – деп, Өтеу киіп кетті. – Тұрысармыз, әйтпесе, осы ел ат, айғырын неге жаратып мінісіп алды. Қару-найза неге баптап жүр. Түйміш неге жасап жатыр? Шаруаны неге ескерусіз далаға тастады? Соның бәрін тұрысамын деп, шыдаймын деп істеп отырған жоқ па?

– Қаруың қайсы?! Мен білмеймін. Біздің Жұматай соғысатын қаруым деп қарағайдың басына үшкір темір қадап алыпты. Найзамыз дейді. Мылтығың қайда, қылышың қайда? Солдат саған қасыңа келетін шығар-ау маған найзанды сал деп.

Көпшілік үндемеді... бөгелгендей болып еді. Бірақ, Баймағамбет ертеден бұл сөзді көп естіген, көп жігіттің бұған қарсы жүрген жауабын да білетін.

– Соғысқа кетсе, бір есебі табылар. Қару алмайды, қажыр алады. Бір-екі жүрегін шайлықтырып шошытып

жіберсе, солдаттың өзі-ақ қаруын тастай береді. Өз қаруымен өзін сипалаймыз, солай емес пе? – деп, Өтеуге қарап көзін қысып күліп қойды.

– Ой, тәйір-ай, қалың Албан түгел жиылып қанат жайып қаптаса, солдат әнеугі жәрмеңке басындағыдай ығып кетеді. Осы тартпақ сөзден жек көретінім жоқ. Соғысқа шыққанда шал атаулының барлығын аулаққа апарып, бір сайға қамап тастау керек еді, – деді. Жұрттың бәрі күлді.

– Соғысып жатыр ғой әне қырғыз. Қарақол айналасындағы ұлықтардың бәрі үрпиіп, есі кетіп, босып жатыр дейді. Қырғыздан кем болыппыз ба? – деп Серікбайға қарады Баймағамбет.

Бұл сөзді бүгін түстен бері естілген бір сыбыстың бетімен айтып еді.

Дөңгелек сазға күндіз көрші ауылда сірне жеп, қалың жиын күрес салып, аударыс жасап, ойнап жатқанда жәрмеңке жағынан келген бір қызыл бөрік, қырғыз соғыс бастапты деген ұзын құлақ бір хабар айтқан.

– Қырғыз соғысса, қаруы бар шығар?! – деп, аз үміттенгендей боп, Жақсылық Серікбайға қарады.

– Онда да қару бар деймісің, бірақ өжет, қайратты, ашулы ел. Бастаса бастағаны-ақ. Тек солай болғай-ақ та, – деді Серікбай.

Бағанадан үндемей отырған Серікбайдың сөзге кіріскені әңгіменілердің иығын көтергендей болды.

Ел ортасында ертелі-кеш сөйленіп жатқан ұзын құлақ хабардың бәрін түгел естіп, түгел жиып бәр-бәріне талғаусыз түгел сене беретін Өтеу:

– Атаң көрі деп алып қырғыз бір бастаса, тоқтамайды. Албанбұғы тізе қосатын шағың жетті деп, олар ерте бастан қамданып жатыр деген. Олардың ат, айғырын ұстап, жігіт атаулының топтанып атқа мінгеніне, найза-мылтық жиғанына көп болды деген.

– Ат мініп, найза, сойыл ұстаумен іс онғарылатын болса, осы Албан да тегіс-ақ соған кірісіпті ғой... Қар-қара айналасындағы елдің тыныш отырғаны жоқ деседі. Бәрінде де не сәйгүлік бапталып жатса керек. Ұзақ батыр Тұңғатар жылқысындағы нелер томырылған құр аттарды айтбозымның дәмелі жігіттеріне ұстатып мінгізіп жатыр дейді, — деді бағанадан үндемей отырған қара шал Қалдыбай.

– Е, өзіміз соны істемей отырмыз ба? Осы Дөңгелек саздағы ауыл-ауылды қазір кешке аралап шықшы. Күндіз-түні белдеу мен арқаннан ешкімнің де аты кетпейді. Бәрі де әлденеше таң асып, ішін тартып жарап, дом болып қалыпты. Нелер семіз бағландардың еті қазан-қазан болып қуырылып, меске тығылып жатыр. Жігіт атаулының дайын емесі жоқ, — деп, Баймағамбет жүгініп алды.

– Егін, пішенге саламын деген жалғыз құла қасқаны мен де байлап отырмын. Оның несі бар! Осы жолдан қалған жан — жан, мал — мал, қызын... ұлықты жәрмеңкеден шығарып алып Жаркентке шейін бір тырқыратса болады. Баурынан сиген Албан баласының жалғыз арманы сол... мен неге қарап қалайын... керек десе, Жансейіт те айналдырған екі атының бірін Құнапияға беріпті. Содан кедеймін бе? Бұл келебеден аяйтын, аянатын түгім жоқ... — деп, Өтебай да көтеріліп алды.

Баймағамбет Жансейіттің аты аталғанда күліп жіберді.

– Ол ит өзімен қоймай, бүгін мына Көктөбеде жүз каралыдай жігіт жиналып еді, өзімдікін беріп болдым, енді Албан жігітінің бірі жаяу болмасын, ат керегі өзіме келсін. Аяғы Оспан тілмаштың жылқысынан алсам да, осында жылқысы бардың бәрінен сенімді жүйрікті тауып беремін деп жар шашып жүр, — деп, отырған жұрттың бәрін күлдірді.

Серікбай Оспанды айтқанда қалың елдің ішіндегі шіріген жұмыртқа, сенімсіз жалғыз бұзакыны еске алғандай болып:

— Оспан ағайыны ғой. Оған істесе, Жансейіт істейтіні рас. Әйтпесе, ұлыққа көтін тығып, жемтік жағалаған құзғын сияқтанып елдің лайсанынан пайда іздеп жүрген Оспан ешкімге де қолынан ат бермес. Берсе, ол Оспан да болмас еді.

— Ол ғой жәрменке басынан шықпайды? Бар Албан қырылған күнде жалғыз бас қайда барып күн көремін дейді сол?.. Орыстың теріс жазуын білдім деп, елдің тілеуінен, ата-баба жолынан безіп-ақ кеткені ме? Бұның не білгені бар?.. — деп, Жақсылық Серікбайға қарады.

Серікбай:

— Не білгені бар дейсің жәрменкеден шықсам, біреу жамандап қояды; елге қосылып кетті деп ұлық қырын қарайды деп, тығылып отыр. Оған ел не керек? (...) Албан болмаса, өзгені барып та сауа алады. Ана Жебірбайдың баласы Албанды сауып, осы жаздың өзінде қоралы қой жиып алып отырған жоқ па еді? Тел елді азғырып, бөксе басты қылмасын де!..

— Бәсе, жеген жемін елден аулақ апарып жесе екен. Төре деп, біледі деп, аңқау елдің содан ақыл сұрап жүргені де бар көрінеді, — деді Баймағамбет.

— Ел деп қай ел дейсің, өзінің ағайынсымағы да барып жүрген. Кеше соның ауылы Қарақолда пәлен жүз солдат бар, пәлен зеңбірек бар, жәрменкеге пәлендей солдат алғызды Ақжелке, мұнда қазір пулемет те бар. Қазак қарсылық қылса, қырылады. Ақжелке бір ауыз хабар берсе, Жаркенттен пәлендей әскер қаптап келгелі отыр. Ертең-ақ елдің аптығы басылады. Сонда басшы болған кісілер жазасын тартады деп айтысады дейді, соның ауылының бір қариясы, — деді Өтеу.

— Кім дейді сонда жаза тартатын? — деп, Жақсылық Өтебайға қарады.

– Кімді аяйды дейсін, ешкімді де талғамайды.

– Міне, осындай сөзді бықсытады олар болса, елдің жүрегі шайлықсын дейді ғой. Жасқандырғанда Ұзақ сияқты, біз сияқтыны жасқандырады ғой.

– Оспан айтты деп жасқанған кісі болса, бара берсін, осы сөзді кеше Әубәкір аулындағы бір жиында да бір емес, екі емес жаңағы қария айта берген екен, Жансейіт пен Әубәкір: «Оспаныңмен қосып ақылынды... тек енді үніңді шығарма?!» деп шошытып жіберіпті, – деді Өтеу.

Серікбай:

– Жансейіт одан іркілетін емес. Бүгін Оспанның жылқысынан ат әперемін дегенді содан кейін әдейі айтып жүрген көрінеді.

– Бәсе.

– Бәсе, сөйтпей болмайды. Жалғыз ұлық емес, қытығына тисе, ел де ұлықтан кем тимейтінін сездіру керек.

– Білмеймін, сөйткенмен сол Оспаныңның ауылы елдің жиыны болсын, тілеу батасы, қару-сайман жиып камдануы болсын, – бәрінен де бойын алып қашып, шетірек тұрған көрінеді, – деді Жаксылық.

Бұл хабарды да Өтебай естіп еді.

– Оның рас. Осы өлкеде шаруаны ұмытпаған жалғыз ауыл солар. Кеше егін мен пішеніне кісі де шығарып, үй де кешіртіпті дейді. Оспан: «құр желіккенді қойсын, егін-тегінін жинауға кіріссін» деп жәрмеңке басынан қатын, баласын жіберіпті де, шешесі мен ағайындарына жаңағыдай деп тапсырып жіберіпті.

– «Қара ешкіге жан қайғы, қасапшыға мал қайғы». Өртеніп жатқан ел мынау, әлі де мал-дүниеге көзі тоймай, ойдан-қырдан сыпырып-сиырып жатқан Оспан анау. Сөйтпесе, бес жылда елдің алдына түскен бай бола ма? Сөйтпесе, Оспан тілмаш бола ма? – деп, Серікбай күрсініп қойды.

— Шаруа демекші, осы ауылдың егіні пісіп, түсуге айналыпты деп хабар келіп жатыр. Пішен болса, ол да шабылмай қалып барады. Бұл не күн болды?.. Егіннің шығысы ерен еді. Есіл қазына шашылып-ақ қалғаны ма, түге! Бірдеме қылып, жарым-жартысын болса да жиғызып алмадық, — деп, Серікбай аулына шаруасын басқарып жүрген ағайыны қара шал уайым айтты.

Серікбай бұның соңғы күндердегі осы сияқты ызыңдарын көп естіп қажығандай еді. Сондықтан қабағын шытынып:

— Қой енді ызыңдамай, қой дегенім қайда? Осы елді ойнап жүр деймісің өзі? Даладағы егін түгіл, қолдағы қоралы қой, қостылы жылқыдан да безерсің әлі, тұра тұр.

— Безгенімізше талшық керек емес пе? Түстік өмірін болса, күндік мал жи деген... — дей беріп еді.

— Күндік малың бар болсын! Осы қолыңдағыға не болып тұрсаң да болады. Осы да жетеді. Маған байлық керек емес. Мен Оспан емеспін. Дүниеқор қылғың келеді ғой. Мен егін жиямын десем, ертең осы елдің бәрі егіні мен пішеніне кетеді. Жаңа өзін не естідің, құлағыңнан ағып кетті ме? Елдің барлық жігіті ат мініп, қару асынып күтініп жатыр дегенді естіген жоқпысың? Соның ішінде қайсысы байлығына, барлығына сеніп қазынасын үйіл қойып отыр. Ер басына күн туған деген осы. Бұл күнде бас амандығынан, ел намысынан басқаны тілейін деп отырған кісі жоқ. Аттан, камдан, шаруаны таста, барынды ортаға сал. Ертең ұран шақырылған күні аталған жерге түгел жиыл. Шаруаға, дүниеге аландама. Осы өткелден өтпей тыныштық жоқ, мал, дүние арам. Тобынды жазба, шашырама, күндіз-түні дайын отыр. Бір еркекті шет жайылдырма! Бүгін болмаса, ертең басталады деп, әдейі осы елге осылай ақыл беріп отырғамыз жоқ па? Соны айтып отырып, мен шаруа ойлап тықақтық қылсам, ел қайтпек? Кімді ұстайсың сонан соң? Шақырғанда кім

дайын болады? Бидайымды теріп жүр едім дейім бе? Не айтамын? Не бетімді айтамын Албан баласына.

– Е, өзгелер шаруасын ойламай жатыр ма? Әне жіберіпті ғой Оспан!

– Оспан Албан баласы ма екен? Ол арам сирақ. Ол елден шыққан, жат боп кеткен. Ол Албанның аруағынан садаға кетсін.

– Бір Оспаннан басқа шаруа ойлаған тірі жан жоқ. Жұрттың бәрінің де егіні-тегіні пісіп тұр. Бірақ ешкім қыбыр еткен жоқ, — деді Баймағамбет.

Серікбай шал сөзіне ашулы еді, өйткені үйде қатын-қалаш та бүгін Оспан сөзін естіп, бірдеме деп күбірлеген болатын.

– Маған Оспан істеген істі үлгі қылма, сен. Оспан дүниеліктің құлы болса, ана қасындағы тақыр кедей Жансейіт не қылып отыр? Жалғыз атын ел керегіне жарайды деген жігітке мінгізіп отыр. Соны ойла. Ана Ұзақ, әне Жәмеңке неғып отыр? Оспандай-ақ мансап иесі ұлық болатын ана Әубәкір, ол не ғып отыр? Бәрі де шаруасын судай шашып, артығын үлеске салып жатыр. Сен үй десен, ертең керек қылса, осы қолымдағы аз жылқымның барлығын мен де осы Дөңгелек саздың үлесіне саламын. Білдің бе? — деді.

Бұл уақытта төменгі жәрмеңке жақтан шығып, Серікбай ауылын бетке алып келе жатқан екі атты дөң басында әңгімеде отырған Серікбайларға қарай бұрылып еді.

Аттарын қара тер жапқан жүргіншілер бұларға қарай беттегенде екпіндеп желіп келе жатты. Қазірде күн батып, ымырт жамылып қалған. Ауыл-ауылдың дырдуы саябырлап азайып әр жерде жер ошақта лапылдап жанған оттар ғана көзге айқынданып тұрған. Ауылдың көп тілінің ішінен соңғы уақытта дамылсыз үрген иттер дауысы ғана басымдағандай, біресе күшік дауысы шәу-шәу етіп,

артынан үлкен төбеттер, соқталы ашулы қаншықтар дауысы жапырлай шығып, ауыл-ауылдың барлығын азан-казан қылғандай болатын.

Кеш қараңғылығы тұтасып молайған сайын иттер дағдылы міндетіне құлшына кіріскендей. Өткен-кеткеннің барлығына шабалана үріп қоя беріп, алыста көрінген қара-құра болса, алдынан шығып бөгеуіл салып, ауылға келгенді ауылға әкеліп, өтіп бара жатқанды өзі қуып жібергендей, қанжығалап арсылдап шығарып салып, ауылдың амандық, тыныштығын өз мойындарына түгел көтеріп алғандай болатын.

Екі атты Серікбай ауылына жақындап келгенде алдынан тобымен қамап шыққан көп иттер, қазір бұлар төбе басына келгенге шейін у-шу етіп, өзге дыбысты естіртпей, өлкені азаң-казан қылды.

Аттылардың қараңғы кешке пішіндері оп-оңай танылған жоқ. Жалғыз-ақ төбенің етегіне келгенде ғана сапақ жаққа қараған күміс үзеңгілері жарқ-жұрқ етіп, екі аттың ер-тұрманы бір-біріне шылдыр-шылдыр соқтықты. Біреуі тәуір киімді, күміс ер-тоқымды, ұзын бойлы, екіншісі қасындағы атшысына ұқсайды.

Бұл Ұзақ, Жәмеңкеден Дөнгелек сазға хабар алып келе жатқан тілші хабаршы Көкбай болатын.

Жәрмеңке басында қалың Албан жиылып, Ақжелкеге жауап бергеннен бері қарай екі жұмадай уақыт өтті. Содан бері жайлау-жайлаудың әрқайсысында ер азамат түгел қамданып, ат-сайманын дайындап, жеке-жеке әзірленуден басқа, ел-елдің арасындағы қатынас тілді де реттеп алып еді.

Күн-күн сайын жәрмеңке басындағы ұлық істеп жатқан қам болса, яки шеттен — Қарақол, Жаркент жағынан естілген жаңғырық, жаңалық болса, бәрін де ел-елдің басты адамдары өз маңайына естіртіп жариялаудан басқа, маңайдағы Албан руларының барлығына да хабаршылар

жүргізіп, мәлімдеп отыратын. Сондықтан ертеңді-кеш жаналық хабарлар үзілмей, бірі артынан бірі шығып, ерсілі-қарсылы қыдырып тұрған.

Албан іші түгелімен осындай реттеліп алғаннан бері карай Ұзақ, Жәменке, Тұрлыжожа, Серікбайлардың ауылдары күнде келген жаналықтарды тарататын штаб есенті болған. Жалғыз бұнымен қоймай, әрбір естілген дақбыртқа карай бесті-онды басты кісілердің кеңесі болып, өзгелерге ананы істеу, мынаны істеу керек дегеп байлауларын да жіберіп отыратын.

Албанның қалың ортасында ұлыққа тіреу болып, елге қастық қыламын десе, себі тиетін жері жәрменке болғандықтан, жұрттың көзі Қарқара жазығына көбірек қадалғандай болатын, оның не істеп, не ойлап жатқанын ел білуге, естуге қажет. Ақжелке әлі барлық көмекші ұлықтарымен сонда отыр. Маңайдағы бесті-онды солдатты жиып, казак-орыс қалаларынан аз-аздап астыртындап жігіттер жиып алып қаруландырып жатқаны да бар-ды.

Сондықтан Ұзақ, Жәменке осы жәрменкеге құлақтарын көбірек түріп, соның әрбір қозғалысын аңдығандай, тесіле қарап бағып отырған.

Бірақ жәрменке басындағы ұлық қазақтың өзіне сырын айтпайды. Ел болса, бұрынғыдай жәрменке басына бармайды. Ондағы казактан қалған тілмаш, оқығандар болса, бір ауыз тіл әпермейді. Ел қозғалысынан бойын алып қашады. Сонда да жәрменкенің ниетін білмей отыруға мүмкін емес. Қарақол, Жаркент, Алматы жағынан шыққан жаналық болса да сонда келеді.

Осының бәрін есептеп келіп, ақсақалдар кеңесі жәрменке басынан оздері тілеулес болып, жансыздан хабар әперетін бірен-саран кісіні іздестірген. Сол кісі онай-ақ табылып еді.

Ол — жәрменке басында тұратын өзбек саудагері Сұлтанмұрат. Бұл — елті, есті адам. Қазақ, қырғыздың

патшаға арналған наразылығын ішінен бұ да қостайды. Сондықтан жәрмеңке басына жан-жақтан келіп жатқан жүргіншілердің барлығымен әңгімелесіп, керекті хабарды мезгілімен толық қылып алып, Ұзақ, Жәмеңкелерге ұдайы жеткізіп тұрған. Соңғы кезде жәрмеңке басындағы бірден-саран солдаттан әңгімешіл аузы бос таныстар тауып алып, Ақжелке істеп жатқан қарекеттен де оны-мұны естіп тұратын. Бұның жиған хабарларын ел кісілері әртүрлі әдіспен алатын болған. Жалпы елдің жәрмеңке басына баруы азайған соң, енді үнемі Сұлтанмұратқа келе беретін бірлі-жарымды кісі болса, оның жүрісі алақандай жәрмеңкеде қақап тұрған ұлықтардың көзіпе түсіп қалуы оңай нәрсе. Осыны ойлап, Ұзақ, Серікбайлар ақылдасып келіп, Сұлтанмұраттан жансыздап хабар алу үшін әр рудан он шақты кісі шығарған. Бұлардың әр күні әрқайсы келіп кетеді. Кейде екіден, үштен келеді.

Кей кезде әсіресе, соңғы уақыттарда алғашқы он кісі бір-бір кіріп шыққан соң тағы тың адамдарын да жіберетін болған. Бұлар бес-алтыдан да келеді. Кейде тіпті елеусіз болсын деп, өгіз мінгізіп, жалғыз-жарым кедей-кепшікті де жібереді. Келгендердің бәрі де ұғындырған тәртіп бойынша сауда қыла келеді. Әр күні әр ләкпеден әр алуан ұсақ-түйек алады. Бірақ бір қадақ сабын, яки бір кез шыт қана алатын болса да, саспай көп қыдырып, көп саудаласып жүретін қазақ әдетінің осы кездерде пайдасы тиген. Алушысы жоқ болып қаңырап тұрған ләкпешілерге әңгіме де керек. Сол ретпен жағалап жүріп Сұлтанмұратқа арналып жіберген хабаршы елеусіз келіп, елеусіз кететін.

Бүгін сол әдетпен жәрмеңке басына түсте жіберілген кісі Үш күнге жотасының бауырындағы жайлауларға үлкен хабарлар алып келіпті.

Соны естісімен, Ұзақ Серікбайға осы Көкбайды шаптырған. Аттан түсіп сәлемдесіп, Серікбайдың қасына

келіп отырған соң Көкбай қатты жүрістен терлеп, пысынағандықтан үлкен қара бөркін қолына алып, бөгелместен әңгімеге кірісті.

– Бүгін Сұлтанмұраттан хабар келді. Қарақолдан хабаршы келіпті. Бұл жарлық қазақ, қырғыз, ұйғырдың барлығын да түгел көтерген көрінеді. Лепсі, Талдықорғаннан бері қарай қазақ көтеріліпті. Ауамыз, көнбейміз, бермейміз деп, маңайындағы қалаларға шабуыл жасап, қару жиып, қарсылыққа қамданып жатыр дейді. Әскер шығып, соғысып қалғандар да болса керек. Одан бері Пішпек, Алматы, Қарақол айналасындағы елдер көтерілуге бас қойды. Қырғыздар қазақ-орыс қалаларына шабуылды түгел бастапты. Жызақта үлкен қарсылық болып, қаланың үсті түгел қырғын майдан дейді. Ұйғыр мен қырғыз қазақтан озған көрінеді. Бұлар шапқан қалалар жетім-жесір болып, өртелгені өртеліп, қырылғаны қырылып, Пішпекке, Қарақолға, Тоқпаққа шұбап жатыр дейді. Ұлықтан үрей кетіпті. Қырғыз Пішпектен Қарақолға мылтық жабдық әкеле жатқан солдаттың обозын талап алыпты. Осы күні бар қырғыз мылтықты, қарулы дейді.

Тындаушылардың Серікбайдан басқа барлығы Көкбай әңгімесі басталғаннан-ақ ентелеп:

– Е, е, пәле, пәле, е, е!..

– Бәрекелді... бәрекелді... е, е! — деп, иісінгендей мекіреніп, құлай тындап отырып, Көкбай тоқтағанда, Өтеу:

– Айтып едім ғой, қырғыз істі бастапты деп! «Атаң көрі» деп алып, бір бастаса ол тоқтамайды.

– Қырғыз емес, ұйғыр да кетіпті де?!

– Ел болсаң, осындай бол... ой тілеуінді берсін, — деді Баймағамбет.

– Бұл анық хабар ма өзі? Тіл әкелген кім екен? — деп, Көкбайға қарады Серікбай.

— Анық шығар.. анық қой... — деп, Өтеу сөйлеп еді, Көкбай оны тыңдамастан:

— Анығы сол — қырғыздың басты кісілері Албанның қарияларына осының бәрін жеткіз деп әдейі хабар салыпты.

— Басшысы кім деді?

— Басшысы Батырқан, Қыдыр, Саудамбек. Әзірге хабаршылар солардың атын айтады. Кіріскен жалпақ ел. Бір қырғыздың баласы мойын бұрып қалған жоқ. Бәрі де ат үстінде жау-жаракқа түгел қол қойыпты. Және хабарды бір Қарқара емес Алматыға, Пішпекке, мынау Асыға да жіберіпті, қосылып, қамданып атқа мінсін. Әнеугі айтқан сәлемдері шын болса, Ұзақ, Жәменке, Серікбайлар енді маңайдағы қалаларды ескерсін. Қарулансын. Жәрменкені талқандасын деп айтыпты дейді. Ұлықты қусын депті.

— Бәрекелді, сөзіне! Ой, тілеуінді берсін.

— Еркек мыналар екен ғой. Енді бөгелетін не қалды? — деп, Баймағамбет сабыры кетіп сұрланып, біресе жүгініп, біресе ырғалып, малдасына отырып тыпыршығандай болды.

Әлі де салмақпен сабырынан аумай, Көкбайдың пішініне ойлана қарап отырған Серікбай:

— Жә! Қарияларың не дейді?

— Қариялар, енді бұл хабарды ұлық та есітті. Бұл отырмас, кетер, бірақ, кетерінде бірен-саранды болса да қармап кетпей тыныш кетпес, ең әуелі ел кісілері сақтық қылсын. Жігіттеріне тегіс хабар берсін. Әуелі айналадағы ұсақ қалаларды ескереміз бе, қайткендей боламыз? Серікбай, Тұрлығожа, Әубәкір мұнда келсін. Кеңесіп алайық. Тағы бірер күн мына хабар анық па, ұшқары ма, дерегін тосайық деседі.

Серікбай:

— Құр үйде жатып тосқан емес, енді сол қырғыздың ішіне кісі жіберу керек қой. Сөз байласу қажет қой, — дей бергенде, Көкбай:

— Оныңыз рас. Ол жерде де бәріміз соны айтыстық. Сонымен жаңа менімен бірге Саудамбектермен ауызба-ауыз тілдесіп қайту үшін үш кісі аттанды. Қанат жаяйық, бірігейік, тізе қосып, бір бастайық деп, Асыға да кісі жіберілді. Жан-жаққа кетіп жатыр.

— Олай болса, жарайды, енді, Баймағамбет, сен ат камда. Біз Көкбаймен ауыл жаққа барып ас ішейік. Өтеу, сен қазір Әубәкір, Тұрлығожаға, осы маңайдағы ауыл-ауылдың барлық белгілі кісілеріне хабар қыл. Тұрындар енді. Құдай бұйырса, бірдеме болар. Аруақ жар болып, оң сапарын берсін, — деді.

— Айтқаның келсін, карағым. Құдай жолыңды берсін.

— Уа, оң сапарын бере гөр. Иә, Райымбек атам аруағы, жар бола көр, — деп, екі шал кемсендеп көздеріне жас алды. Соңғы кезде шаруақор қара шал да алдыңғы уайымдарын ұмытып, көтерілін қызып алғандай еді.

Екі жігіт Серікбай сөзінен соң орындарынан шапшаң тұрып, кетуге айналып еді. Көкбай Өтеуге қарап:

— Тұрлығожа, Әубәкірді де Секенмен бірге қариялар шақыртқан. Олар да солай атына мінсін.

— Секен кетсе, Әубәкір мұнда керек болмаса, біреуі қалғаны мақұл болмас па? — деп, Баймағамбет отырғандарға қарады.

— Әубәкір мұндағыны реттесін. Енді толғақ жиілеуге айналды ғой. Хабары да, ісі де енді бірінің үстіне бірі жиілейтін шығар. Бұндағы ел бәріміз кетіп қалсақ ұйлығып қалар, бірен-саран басшылық кісі топ ортасында қала тұрсын, — деді Серікбай.

Ешкім қарсы айтқан жоқ. «Мақұл, мақұл, солай-солай» десті. Сол күні түнде-ақ ел жатқанша Көкбай хабары Шырғанактың бауырын түн желіндей есіп отырып, жағалай жар шашып, шарлап шықты.

Қатын-балаға шейін айт күніндей сергек, дырдулы, шулы күлкілі, нөсерлі, дауыл алдындағы құйындаған

жел лебімен желпілдеген түнліктей, жайлау-жайлаудың бәріндегі кәрі-жас еркек-ұрғашы бой сергітіп сілкігендей, күлшынғандай болды.

Бұл түнде таң атқанша дамылсыз шабаланып иттер үріп, ауыл-ауылдың арасында сатырлап шабысқан аттылар. Қалжынды желік араласқан күлкі, дабырлаған неше алуан дауыстар, шырқап салған еркек, ұрғашының әндері, қызулы, қызық ойын-сауығы – жайлау түнін желікті той күніне ауыстырып жібергендей болды. Түндігін жауып, отын өшіріп жатқан ауыл жокқа тән. Өлке-өлкенің бәрінде жалпылдап жанған оттар. Асылып жатқан қазан-қазан ет. Түн аспанына ойнап ұшып жатқан от ұшқындары – бәр-бәрі де қыр баласын қолтығынан көтеріп алып ұшып, әлденеге жүр-жүрлеп тұрғандай болды.

Бұл күй бір Шырғанак бауыры емес, иісі Албанның барлық көк шалғынды, қарағайлы, мол сулы жайлауларына түгел жайылған желік болатын.

Осы түнде жолдағы елдің неше алуан тіл менен әлденеше түрге түсіп, ұйқысыз түн өткізіп дабырлап, шулап, балаша балдырлап бой жасап жатқан тіршілігін көріп отырып, таң атқанда Серікбай, Тұрлығыжалар Ұзақ, Жәмеңкемен уәделескен жерге жетіп еді.

Биік төскейдегі көп үлкен ақ үйлі маңқиған боз ауыл, қора толған қоймен, маңындағы кісендеулі, арқандаулы көп жарау сұлу сәйгүліктерімен өз-өзіне сенгендей күйде екен. Ризалық, тоқтық пішінін көрсетіп, шертіп сыздана түсіп, көзін жұмып тыныштық алып мызғып тұрғандай. Бұнда да жаздың түнін ұйқысыз өткізген ел таң аппак боп атқанда көздің шырымын алмақ болып, жана ғана тыныштыққа бой ұрыпты.

Әлі ауылда кәрі қойшыдан басқа түрегеп жүрген сергек жан көрінбейді.

Түн бойы өктеп тыным алмай жүріп шаршаңқырап келген жүргіншілер елді оятпай, жұрт тұрғанша аз ғана

тынығып алмақ болып, ортадағы үлкен үйге кіріп жатып қалысты.

Ұлы сәске кезінде Серікбай оянғанда басқа жұрттың бәрі тұрған екен. Төр айналасында Жәменке, Ұзақ сияқты үлкендер отыр. Әуелі соларды көріп сәлем беріп, басын көтеріп алды. Айналада жағалай отырған ылғи кара бөрікті кәрі-жас бәрі де лаулап желігіп сөйлейді. Алдарына қымыз да келіп қалған екен.

Қасында отырған Тұрлығожа ерекше желікпен омыраулап, кеуделеп келіп:

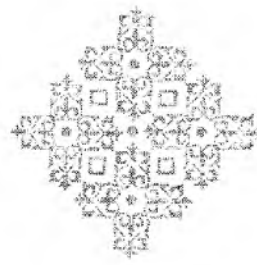
– Тұр, тұр, не жатыс бар! Әуелі шүйіншімді бер, – деп келіп, Серікбайдың басындағы тақиясын жұлып алды.

– Е, не бар?! Не айтасың?

– Асыдағы Қызыл бөрік көтеріліпті, хабаршы келіп отыр. Спесік аламын деп келген тамам ұлықты бар солдатымен қырғын қылып айдап тастапты...

– Рас па? Шын айта ма?! – деп, Жәменкеге қарады... барлық үй ішіндегі үлкен-кішінің жүзінде түгелімен ризалықпен жымыған қуаныш бар.

– Рас айтады, Асы Қызыл бөрігі сенен озды, – деп, Жәменке кәрі жүзі катпар-катпар болып жиырылып, ақырын күлді де: – Барлаймыз, барлаймыз деп, тамам елдің артында біз қалуға айналдық. Ұлық есін жиғанша бет қаратпай, үсті-үсті ұрып жіберетін кез келді... Мына асынды іш, кеңеселік, – деді.

VI

Кешегі күн Асыда бұрын Алатау жоны көрмеген ірі уақиғаның болғаны рас еді. Бұл жайлаудың қалың елі Албанның мол руының бірі Қызыл бөрік болатын. Бұдан басқа етек-жеңін жұлғызып терге қашып шыққан жаяудай, тау етегіндегі жайлау күзеуінен айрылып, казак-орысқа беріп тау жоталап, карағай кезіп. Асыға келіп жер иіскеп отырған Алматы уезінің Жанысы, Қаңлысы, тағы әр рудан жиналған ұсақ-ұсақ құрамалы болатын.

Асы — Алатаудың қыр арқасында ойып алған астаудан, ұзын кең жасыл өлке. Төсін жоғары беріп, керіліп түскен сұлудың оң иығын басқан қалың кара бұйра шаштай болып, Асының оң жағын карағайлы таулар басады. Өлке бойында көк жар болып аққан Асы суына, айналадағы қатпарлы қалың ұлы биік, қыртыс-қыртыс ұзын жоталардан сала-саламен тұщы бұлақ, мөлдір көк сулар сарқырайды.

Жардың күн шығысы қоралай біткен ұзын жоталар. Соның етегіне шейін далиып жайылған кең жасыл жазық, ұлы койын сияқты. Жазық кара күртша қайнаған неше түлік мал. Иін тірескендей шұп-шұбар болып ендеп шашылып, бой жасап жатқан казак дүниесі —

жайлау малы. Қанатын жазып, көк жазықты қаптай басып, еркеленіп дәурен сүреді. Көк далаға төгіп қойған жасаудан айналаны жандандырып, жасартып тұрғандай. Әншейінде толысып, тусыған дүниеге жарастық бергендей. Қалың ел жаздай жайласа да өлке қызығынан, жасыл төрінен, жастығынан айрылған жоқ. Шұбартып басқан қалың малдың ортасында қамысты айдын көлдің аралығындағы қаз, үйректің жұмыртқаларындай болып, бөлек-бөлек ұя сияқты үйіріліп, дөңгеленген сансыз көп аппақ ауылдар. Жайлаудың бар тіршілігі көз алдында, тай қазанда қайнаған судай болып, ерсілік-қарсылы қозғалыспен жыбыр-жыбыр қағып тіршілік күні қайнайды.

Мезгіл августың басы болғандықтан, Асының түні суыңқырап, дағдылы күзгі жауыны жиілей бастап еді.

Бүгін де түске шейін айналаны бұлыңғыр сұрғылт тұман бүркеп келіп, бірталай уақыт жауын жауған. Қазірде шаңқай түстің кезі жеткенде қалын бұлттың барлығы жыртылып-жыртылып айрылып, жан-жаққа ауа көшіп кетіп жатқан.

Жуылып тазарғандай ашылып, көк мөлдір боп тұрған аспаннан Асы өлкесіне жайнаған жарық күннің сәулесі де түсіп еді. Бірақ дәл осы шақ астаудай Асы жайлауың бұлт арасында тұрғандай, ертегі орнындай қылып көрсететін. Өйткені, айналадағы қатпарлы қалың жота, қарағайлы кара биіктерден ақ сұр тұман әлі айыққан жоқ. Алатау басына шөгіп өткен кара қошкыл қою сұрғылт бұлттың төмендеп ұшқан жартысы қарағайға, жартасқа жабысып, аспан ұйқысындай қаптай жауып, үйіліп, үйіріліп тұр. Жалығып қалғыған ақ тұман Асы айналасындағы тауларға шұбатылған сәлдедей оралып, бұралып жүр.

Биік таумен дәл қосылған жері қоюланып, кара қошкылданып кетеді. Қиналып, өртеніп қосылғандай, Күпісін айналдырып киген қарағайлы биік шошақтың басы тұ-

ман ішінде әлдене түстей сұлу, сағымды шағына сүйеніш, бұлтты қабағын шытынған сияқтанады. Ауырлықпен, азаппен емес, көңілдің жайлы рахат тыныштығымен еркеленіп шытынған сияқты. Тұманды аспан сүйсіндіріп қалқытқандай. Сағымды қиял бұлтты, салмақпен қош-қошын айтып, жоғары көтеріліп, таудың басынан асып барады.

Жазық үстіне кең аспанда кесек-кесек ақ мамықтай болып ақ бұлттар қыдырады. Көк далаларда, кішкене төбелерде ауыл, мал үстінде момындық белгісіндей болып, ақ бұлттың жеңіл, жайлы көлеңкесі ұшады, түтіндей, будай төңкеріліп, сызылып өтеді. Қоңырлық пеп шаңқыған жарық ауысады. Адам ойындағы өкінішті естегі мен күн шуақты қызық рахат сағатының ауысқаны сияқты арманды ыстық кешегі мен күдікті күпті бүгінгінің ауысқаны сияқты.

Кеше Асыға Алматыдан шыққан көп әскер келген. Ішіндегі бастығы уезд помощнигі Хлыновский бұл Асыдағы Қызыл бөріктің сыр бермегендей томаға тұйық наразылығын сезгендей. Алдында болыс, тілмаш арқылы естіліп жатқан жайсыз хабар бар-ды. Оның үстіне Жаркентке караған Албан жәрменке басына жиылып, «бермейміз» деген жауап айтыпты. Желкедегі қырғыз да алай-түлей болып жатыр. Алатаудың қойын-қойын, өлке жотасының барлығы иін тірескен қарағайдай болып, бірігіп тұтасқан қарсылық белгісін білдіріп тұрған кез. Бір Асы ғана емес, Алматы, Пішпек, Жаркент, Қаракол, Лепсі, Талдықорған – барлығы да өртенгелі дайындалып күтініп тұр.

Алматы ұлығы бұл жайды жақсы білуші еді. Сондықтан қазақ ортасына көп шығып, қаталдықпен атағы жайылған Хлыновскийды әдейі шығарған. Қасында тоғыз солдаты бар, бірнеше ұсақ чиновниктерінен оннан аса кісі еді. Бірақ Асыға арнап келген жұмысы баланың списогін

алу. Елдің барынша аңдып, бағып отырған дертті мәселесі. Толғағым жиілетіп, жарасының үстіне қадалған оташының қанды ауыз бөкісіндей, елді шиыршық атқызып тулатып тұрған мәселе.

Бұл қабақты бұрыннан күтсе де, кеше Асыға келгеннен бері ұлық біржолата сезген, ел қабағы қарыс жабылған, суық, қырын қарайды. Қапқалы тұрған кескекті жайындай жылымайды, жылтырамайды. Ұлықтарға арналған үйді де болыстар зорға дегенде әкеп тіккен. Сойыс, жасау-жабдықты да әрен берген.

Әншейінде байпандап жүретін болыс, кандидат, старшындар да сүлесок, құр сүлдері жүрген сияқты. Өздеріне арналып тапсырылған жұмысты шама келгенше өзгеге сілтегісі келеді. Орысша білмейтін бөркеміктеу, жуан қарын босаң болыс қайта-қайта ұлыққа келіп:

— Тақсыр, ел шабан... елдің жайын білмеймін. Жалғыз біздің қолымыздан іс атқару қиын болып тұр. Осы елдің Дәулетбақ, Жылқыбай сияқты қариялары бар, соларды қасыңызға шақырып алсаңыз қайтеді? — деп, әлденеше рет арыз қылған.

Ұлық басында болысты жер-жебір қып зіркілдеп, ұрсып қуып шықса да, көзін алартып, жер тепкілеп шабынса да, бірер старшынды киіз үйге қаматып, арест қылып қойса да, аяғында болыс сөзіне еріксіз көніп:

— Соларды шақыртып кел. Қасымызда болсын, — деген.

Бүгін таңертеңнен бері Дәулетбақ, Жылқыбай қасына ерте келген көп қариялары, жуан семіз байлары, Қызыл бөріктің басты кісілерімен ұлықтың қасында болатын.

Ел қабағын астыртын сезіп байқап алған ұлық өздерінің қаладан шыққан тобын азсынып, оның күшіне анық сене алмай, таңертеңнен бері жауынға лайсаңға карамай, осы Асы маңында жүрген казак-орыс атаулының барлығын шақыртып, өз қасына жиып жатқан. Келгендердің іш-

інде көпшілігі санақшы, бір қатары судья, приставтардың жіберген стражнигі, тағы солар сияқты әр алуан жұмыспен жүрген бірен-саран саяқ-сандырақ кезбелер болатын. Жиыны жиырма шақты адам болды. Қазақ жиынына бұрынғы уақыт болса үлкен топ сияқты көрінер еді. Топтанып келген бес солдат болса да елді үрпитіп, дүрк өргізіп тұтас үркітуге жарайтын. Бүгін жиырмадай қару асынған адам айналасына келген соң, о жар, тасыр ұлық кекжектеп, кердең басып, ел кісілерін шошытып ықтыруға кірісті. Бірен-саран шабарман старшынды өз қолымен де ұрып жіберіп, болыс, би қарияларды бойын жазғызбай ақырып, ықтырып, бет қаратпай жасқандырып тұрды.

«Түс кезінде Сөгеті болысынан жұмысқа алынатын жігіттердің іспескісі тізілмек. Ұлық келіп ығырып, тізім алғалы жатыр. Елдің болыс, биін, қариясын жиып алыпты. Тізімді бергелі жатыр. Тілмаш посемейный іспесікті ұлыққа алып бармақ. Дәулетбақ, Жылқыбайлар үндемей отыр. Мойын ұсынып қалыпты. Ұлық шошытып, әдейі жасқандырғалы зәрленіп тұрған көрінеді» деген хабарлар Асы өлкесіндегі барлық елге жауын айыққан соң күркіреген күн дауысындай болып бір-ақ тарады. Ел дүр етіп, хабарласып-қамданып, бір ауылдан бір ауылға аттылы-жаяу шұбырып, әр жерге қалын-қалын топтар жиналып қалды.

– Ойбай, баланы әкеткелі жатыр.

– Солдат қаптап кетіпті.

– Дәулетбақ, Жылқыбайды қысып жатыр дейді!

– Кеткені ғой енді азаматтың. Ел басына күн туғаны ғой?!

– Қайда бұл түге, осы елдің еркегі?! – деген сөздер кәрі-жас, ұлы-кішінің аузында, шалқып жанған өрттей болып, лау-лау етті.

– Уа, Құдай, уа, аруак! – деген қатындар дауыстары да шықты.

Әр жерге топтанып жиылған жиын, бір тұрған жерінде шыдам таппай екінші жиынға келіп қосылып, одан үшіншіге қарай жаяу-жалпылы шұбап, жоғары таман сырғи-сырғи қаптап келе жатты.

Жоғарыдағы қарағайлы биіктің етегінде жартасты көк өзекке тігілген ұлық үйлеріне тұс-тұстан ағылған наразы елдің топтары шұбырып шұбап, біреуді біреу итермелеп, жетелеп келе жатты.

– Жүр, не тұрыс бар?

– Көріп алайық, көрейік. Қыруар елді жылатқан қандай екен, білсін.

– Қайда осының болысы, старшыны қайда, түге?!

– Қариялар неге солардың қасында отыр?..

– Бәсе, соны айтсайшы. Ала бер өзін деп, неге былай шыға бермейді.

– Осы, ер азамат қайда?! Атына неге мінбейді, тым болмаса, айдынын неге көрсетпейді?!

– Жүрегін шайлықтыру керек еді. Ең болмаса, алғашқы жолы бетін қайтарып, іспескі бермей жіберу керек, – дескен топ ішінің неше алуан тілдері тыным алмай жапыр-жұпыр сөйлеп, көп қызуын арттырып келе жатыр.

«Азамат қайда» деген сөзге жауап айтушы да табылды. Бұл алдыңғы кеткен топтарға жана ғана ентігіп келіп жеткен жаяу шал қойшы болатын.

– Қызыл бөріктің сойыл ұстауға жараған азаматы жана тегіс аттанып, мына Жауырдың асуына қарай беттеп, қарағайға кірді.

– Қойшы, рас па?

– Қай арада жиылды? Қашан өтті? Неғып көрмей қалдык!

– Жана бір қалың шоғыр анамен кетіп еді, жылқы ма деп едім. Рас болғаны-ақ.

– Уа, тілеулерін берсін. Уа, беттерінен жарылқасын.

– Ия, аруақ қолдай гөр. Ия, Райымбек ата!

– Уа, Құдай, ер азаматты сақтай гөр, қарақтарым не болады? Күнін не болады? Жалғызым-жалғызым, – деп, кедей кемпір жылады.

Көзінің жасына жалынатын қартаң бәйбіше, қыз-келіншекке шейін жастарын сүртіп, қызарған жасты көзбен ұлыққа тігілген үйлерге жалтақ-жалтақ қарасты.

– Уа, кім бастап кетті, қанша жігіт, – десіп, қайта сұрады.

– Бәсе кім бастады?! Бұл қай уақытта жиналып қалды?

– Рас-ау, бұрын сөйлескен сөздері, жиындары жоқ, не қылып дайын бола қалды?

– Дайын болмай, осы сергелденде кім қарап отырады? Басына күн тумайтын шығар.

– Ия, күн туса, әп-сәтте сүттей үйірілерсің, Албанның баласы.

Хабаршы шал көптің алдына көлбеңдеп шығып, таяғына сүйеніп еңтігіп тұрып:

– Бағана ұлық іспесікті алғызды деп хабар шығысымен жұрт атқа жүгіріскен жоқ па?! Ауылдан ауылға топтанып іркіліп жиылған топтар, бір сағаттың арасында екі-үш жүз кісі болып қалды. Қолдарына мылтық тауып алғандары бар.

– Ия мылтығы бар жігіттер бар ғой...

– Табылады, табылады, е, е, ия!

– Мылтықтары аз ғана, бірақ бәрінде де сойыл, шокпар бар. Жиылып алған соң қайда, қайда барамыз дескенде, қызыл Ыбырай: «Жүр, артымнан ер, мына тоғайды кесіп өтіп, дәл сол ұлыққа тіккен үйдің желкесінен шығамыз. Сонан соң іспесікті шын алатын болса, көріп аламыз» деп, сол бастап кетті. Жігіт атаулы түгел соны қостап, аруак көтеріп шауып жөнелді. Арттарынан да ағылып кетіп жатыр. Біздің Матай да құнанына мініп кетті.

Бұл алдыңғы топ еді. Бөгеліп әңгіме тыңдап тұрғанда, арттарынан келе жатқан тағы бірнеше топтар да келіп

жетті. Артқылар шалдың әңгімесін көздерімен көрген екен, түгел шындады.

Ел тегіс Ыбырайдың атын хан көтерді.

– Уай, аруағыңнан айналайын. Бәсе, азамат басына күн туғанда, сондай бір жігерлі жан неге шықпасын.

– Ыбырай қалмақты, қытайды, қырғыз, қазақты да түгел көрген. Ол соғыстың да бабын біледі...

– Уа, ол ма?!.. Ол біледі.

– Ердін, сабаздың заманы бұзық заман ғой. Әйтпесе, шын батыр ғой.

– Батыр-ақ, денесін көрмеймісің?!

– Қара сойылға тақ бес кісіге жалғыз өзі төтеп беруші еді! Тек жолы болғай-ақ та!..

– Оң сапарын берсін, жолы болсын.

Жігіттер тобын бастап ертіп кеткен Ыбырай екені рас еді. Ол дөңгелек үлкен жауырынды, зор, жуан қызыл жігіт болатын. Жасы отыздың ішіне келген, қылдай қатты, сояу қара мұрты, шокша сақалы бар ер жігіт еді. Қызыл бөрік ішінен өзіне сайлап он шақты мықты жігітті ертіп алып, қалмақтан, қырғыздан, айналадағы қазақтан үйірлеп жылқы алып, бірінен біріне өткізіп, ат үсті суық жүріс жүретін.

Атағы шыққан ер, өжет, қырағы, сергек ұры еді. Соңғы шақта қашқындау да болып жүрген. Өзінің де, жолдастарының да берденке мылтығы, алты атары, айбалта, найзалары дайын болатын.

Танертеңгі ауыл-ауылдан жосылып шұбырып жатқан топ өз аулының үстіне келгенде бұл қасындағы он, он бес жігітімен ылғи жүйрік жарау сәйгүліктерге мініп, қыл жалаулы найзаны көтеріп шауып келіп:

– Тарт менін артымнан. Бүгінгі күннен қалған жан – жан, мал – мал. Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі. Уезд болмақ түгіл, жандаралы болса да көріп алайын. Тек іспесікке қол қойсын. Сонда ойынды бастаймыз.

Жүр, неге тұрсын, түге, – деп, тауға қарай қалың топты шұбыртып шаба жөнелген. Қазіргі уақытта бұлар Жауырдың төменгі қара шатына кіріп алып бой жасырған соң, артқы жұрттың барлығына хабар жіберіп жиғызып алып, сол арада тұрып, тегіс жиылған жиынға біраз қызулы, сенімді сөздер айтқан. Содан кейін артынан құлшынып, шулап, қуанып ерген бірнеше жүз жігітті бастап алып, алдына өзі түсіп, қалың қарағайдың бір қабат ішімен тау кенерелеп, біресе жотаға шығып, біресе терең шат, құз, сайларға түсіп кетіп, ұлықтардың қыр желкесіне таман беттеп ағылып қаптап келе жатты.

Осымен бірер сағаттай жол жүрген соң Ыбырай бастаған қол жартасты шаттың жазыққа шығатын аузына жақындап келгенде, Ыбырай жігіттерін бір қалтарыс қойынға иіріп тоқтатып тастап, өзі қасына бір жолдас алып, қарағай ішін аралап, етекке қарай құлап кетті.

Тіккен үйлердің дәл желкесінде қақпа сияктанып біткен қос жартас бар еді. Соған келгенде аттан түсіп, ойдағы жиынға баспа қылып қарап отырды; белгі алмақ. Демі дірілдеп, мұрты түксііп сұрланыңқырап алып, дүрсе қоя беретін мезгілін күтті.

Қорым тастың басынан томағасын тартқанда ойдағы қағушының алдына кірпік қақпай кадалып қарап: «жүйрік тағының қызыл жоны қашан бұлған етеді» деп телміріп күткен аш қырандай болып, ойдағы ұлықты қазір алатын жемі есепті аңдып қарап отырды. Ойында асықтырған қызу бар. Бұл күнге шейін ызасын өткізіп, зығырын қайнатып келген жауына енді тісін қайрап, қызыққандай құлшынғандық бар.

Артында тіленіп жаланғандай болып ұрланып тұрып, тықыршық атқан көп жігіті тұр. Олар қорым тастан қашатын қырқылжың ақ шуланды тауға шығармай, жазыққа түсіріп әкеткелі қаптап құйылатын алғыр қыран есепті, қанды ауыз ұялас құмай сияқты. Сырқынды кәрі

аңшы кашар деген бетті ертеде аңғарып болжап алып, сол өрісті алдымен келіп өзі алып, енді иек артпа, баспадан ажалды киікке сұғын қадап отырғанға ұқсайды.

Бұл кезде Хлыновский айналада болып жатқан жайкүйді ескермей, елемегендей болып, алдындағы қарсылығы жоқ болыс, старшындар мен момын қариялар тобына зәрін шашып ысқырып, ықтырып тұрған. Аз болса да айтқаны болғанға ұқсап, ел кісілері жиналып, қарсы алдында мүләйім пішінмен үндемей отыр. Списокке кісі кетті. Ол ескі список, ешнәрсесі анық емес, шала, шатақ список. Енді соған қарап, старшынынның ішіндегі жігіттердің дәл санын алып, қазір-ақ тізім жасамақ.

Хлыновский Асыға келіп, өз қолымен список тіздіруіне Алматы ұлығы саяси мағына берген. Ел алғашқы кезде ұйлығып үркеді. Сол үркініш үстінде біріне-бірі малша тығылып сүйкенісін барып, аяғында жалпақ қанат жайып, тұтасқан қарсылыққа бет қойып кетуге болады. Сондықтан ұйлығып, не қыларды білмей, дағдарып тұрған шағында үлкен қаладан атақты ұлықтан бірнеше жерге бірнеше кісілер, қару асынған солдатпен шығып, топты ықтырып отырып, өз қолымен тізгін жасап жіберсе, соның артынан ел жалтақтай, үркектей келіп, аяғында камытқа басын сұғады. Жалғыз-ақ алғашқы дағдарып анырап қалған кезін өткізбей, тез қамту керек. Сол уақытта ең алғашқы ұйлыққан топты қолмен жетелеп әкетсе, қалғаны артынан өзі де ұсынып шұбай береді. Алдыңғыны көріп, сұмдық емес екенін сезеді.

Екінші өзге елге: «Асыдағы Қызыл бөрік көнді, берді, түгі кеткен жоқ. Ел болса, сондай болсын» деп, өтірік дақбырт таратуға да керек. Хлыновский Асыға әкелген жай осы. «Осыны ер басына келетін міндет» деп түсінген, құл сияқты жуан мойын тонқылдақ төре жиылған ел кісілерінің: «Әзір айтамыз, жағалатып көреміз» деген сөздерінің бір де бірін өрге бастырмай, тізімнен басқа бір ауыз сөзді сөйлетпей иіріп тұрды.

Бұл хал таңертеңнен бері список келгенше созылып келіп еді.

Дәулетбақ, Жылқыбаймен келген ел кісілері болыстан, старшыннан үміт қылғанды әлдеқашан қойса да, соңғы уақытқа шейін тым болмаса Дәулетбақ пен Жылқыбай бірдемені айтар деп дәме қылған. Соларға қайта-қайта жалтақтасып:

– Осы тіл қатпай өлеміз бе?

– Бәсе, бірдеме деп неге бастамайды?!

– Дәуке, елдің жайын біліп отырсың. Томаға тұйық тізім беріп, бір ауыз сөз айтпай қайтқанда елге не бетімізді айтамыз?

– Сөзіңді тыңдағалы отыр ма? Ығырып тұрғанын көрмеймісің? Не дейді, түге, – деп Жылқыбай Дәулетбақ үшін жауап беріп, қасындағы жұрттың қыңқылын жақтырмады. Бірақ өз көңілінде де мына сияқты болып келе жатқан қалың ырзалық жоқ болатын. Ол ішінен: «Іспесік алса алар, қарсыласамыз деп осы кәрі басымызбен абақтыға түсейік пе? Ел жігіт жинауға келгенде өз ақылын табар. Кімді ұстап алар екен көремін» деп, ішінен ғана ерегісіп, сыртынан ұлыққа қарсыласпай, үндемей отырған.

Дәулетбақ Жылқыбайға осы сияқты сөзді айтса да, ұлықтың өзіне қарап сөйлеген сөздеріне жалпандап, жылдамырақ жауап беріп, тізім алу ғана емес, жігіт алуға да соншалық күйзеле қоймайтын сияқты.

Осымен отырғанда ұлық тілмашты списокке жіберген. Бұған шейін екі қарияға қарап қамалып отырған ел кісілері:

– Бұ не осы?

– Мына күнді итке берсін.

– Тіпті, біз осында неге отырмыз осы?! – десіп, күбір-күбір етіп, наразы жүзбен томсарысып таң қалғандай болып, бір-біріне қайта-қайта қарасты. Бәрін де Дәулет-

бактың тапжылмай отырған отырысы бөгегендей, сол қинағандай болды.

Бұл жиында ел кісілеріне бір ауыз сөз айтпай, сырты момын боп үндемей отырса да өзінің, не қылатынын анық біліп отырған кісі Дәулетбак қария еді. Ол Алматы уезіне қараған Қызыл бөрікті көп заманнан бері аузына қаратып, билеп келе жатқан жуан, мықты қария болатын.

Атасынан бері қарай осы өңірдің елін билеп, төстеп келген жуандық беделінен басқа бұның ауылы барлық Албан ішіндегі ең бай, ең мол ауыл болатын.

Асының оңтүстік жағында жіңішке өзеннің алабында қап-қара шұңқырдай болып көкшіл тұманға оранып, иін тірескен қалың жыныс қарағайлы далашықтың өлкесі бар. Сол далашық Дәулетбактың әкесі Дәркембайдың ата қоныс мекені болатын.

Қызыл бөрікке қараған шүйгін қоныстың ең қыртыстысы сол еді. Жер шұрайы, мал кіндігі далашық.

Сол өлкенің өн бойы – тау, даласы, жыныс қарағай, көк өзек, мол суымен барлығы да Дәркембай, Дәулетбактың неше мыңдаған жылқысына, әлденеше мың қой, ірі қарасына жыпыр-жыпыр толулы, шымшып тіккендей болып, сіресіп, лықып, толықсып тұрған.

Басының өсімі кеше ғана өткен бір атаның кіндігі, бұл күнде үш жүзге тарта жан болған. Сол үш жүз жанның шешесі кәрі бәйбішенің әлі күнге көзі тірі еді.

Осы сияқты мал мен басының сайлығы Қызыл бөрік ішінен Дәулетбактың атын қыдырлы байдың атындай атантатын. Төрт түлігі сай амандық, тоқтық өзгелерге бұны киелі кісідей көрсететін. Сондықтан ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрған да замандар болған.

Сол Дәулетбак бүгінге шейін артынан еріп келген ел кісілерін үндемей отырып ұлық алдына аударып, жығып бермек ниетінде еді. Сондықтан қыбыр етпей, мызғымай, ұлыққа жабыса түсіп, әдейі жым-жырт болып отырған.

Басында, алғашқы жігіт алады деген дақбырт шыққанда, бұл да көппен бірге «бермеген мақұл» деген сөзге шығып қалғандай болып отырған.

Дәл сол кезде қаладан азамат баласы келген. Сол шалапұла орысша оқыған, соңғы кезде саудагер боп ұшықиыры жоқ мал тауып, ауылды, дүниені билей бастағанды. Қалада кей ұлықтармен таныс, тамыр да болатын. Соның алып екпіні әкесінің алғашқы сөзін жапқызып, «тыныш отырсаң, тоқ боласың, бай боласың» деген кепке келтірген.

Сонымен зорын таппай, ұлыққа да, елге де бір ауыз сөз айтпауға байласқан. Шындап қыспаққа алып кетсе, ұлық жаққа шығу керек. Қазақ босқа қырғын табады. Мал, дүние шашылады. Бойды бағу мақұл дескен.

Осымен әдетте, елге әрбір үлкен істің кезінде бірдеме айтып отыратын Дәулетбақ үндемеген соң, өзге Қызыл бөрік бас біріктіріп қам істемей, сөз байламай, айналамен қатынас та жасамай шабандап қалған.

Бүгінгі хабардың Асы елін басына жай түскендей үркітіп дүркіреткені осындайдың салдарынан еді.

Дәулетбақ үндемеген қалпында отыра берді. Маңайындағы ел шыдамы таусыла келіп, аяғында:

– Бүйткенше кетейік.

– Қой, кетейік. Енді не істесе, ұлық өз білгенін істесін.

– Рас, не істесе де, бізсіз істесін. Елге не бетімізді айтамыз? – десіп, осы байлауға тегіс келіп қалғанда, списокті атшабарға көтертіп, тілмаш салан етті.

Осы ең соңғы камшы сияқты болып, Дәулетбақ, Жылқыбай маңында отырған Қызыл бөріктің бәрі бірдей:

– Ал тұр.

– Тұр, тұр... — десті де, дүрк тұрып, ұлықтың, солдаттың қыжындап, оны-мұны дескендеріне карамастан, оң жақтағы кішкене белең астындағы көрші ауылға

қарай шұбыра топтала жөнелісті. Солдаттар ақырған, айқайлаған болып еді.

– Біз болыс, старшын емеспіз. Ел кісісі болса әне, қариялар бар, – деп, бір-екеуі сызданып жауап берді де, жүріп кетті.

Бұлар белден асып, ең шеткі ауылға келгенде, бағанадан төменгі ауыл-ауылдан жиылған қатын-қалаш, кемпір-шал, бала-шағаның барлығы алдарынан қалың тобымен қарсы жүрді.

Бағанағы әр жерде үйіліп жүрген шұп-шұбар топ, қазірде әлденеше жүз кісідей болған екен. Бәрі де томсарулы, мұңлы. Көпшілік жүзінде тығылып тұрған ашу бар. Қатын-бала көздерінде мөлтілдеп, іркіліп тұрған жас.

Алдарынан бұлар қозғалғанда еркектер жақындай бере:

– Әкетті... ер азамат, қош бол...

– Айрылдың, айрылдың боздағыңнан, түге, – дей бергенде, алдыңғы қатындар тобы дағдылы жоқтау дауысына салып:

– Боздағым, жалғызым...

– Қураған ұлық... боздағым... – десіп, сайды азан-казан қылып шулап қоя берді. Жағалай жоқтау, сынсу, зарлау, қалың айғай-шу жер-көкті жанғырықтырды. Топ селдей қаптаған бетімен шұбарланып, шулап, кезеңге шығып қалды.

Төрелер айғай-шуды ести сала, қаптап келе жатқан топқа көзі түсіп, қаруларына ұмтылды. Көп мылтықтың құлақтары сырт-сырт, сарт-сұрт ашылып жабылып, қол-қолға ұсталып кезеліп қалды.

Дәл сол шақта желкедегі жартастан самсап шыға келген қалың қолдың айғай, дырдуы да естіліп еді.

Ұлықтар тобы осы жаққа жалт-жұлт қарасып:

– Мына жақта, мұнда...

– Мынаны кара, – десіп, өңдері қашып сасқалақтап, мылтықтарын кезеп алысты.

Ыбырай бағанадан аңдып отырып, ел кісілерінің көпшілігі ұлық үйінен жосыла жөнелгенде, қасындағы жігітін жүгіртіп жіберіп, артындағы асығып тұрған жігіттерін тезбе-тез дүрк жиғызып алып еді.

Қатындардың шуы Ыбырайға да, барлық жігіттерге де ең соңғы белгі болған. Қорыққанға қос көрініп, ұлықтарға қарсы алдына шыққан қатын-қалаштың тобы да жасанып келе жатқан жау сияқтанды. Бұлар айналаны қарап қамап алып, ел әдейі соғысқа, көтеріліске тегіс белсеніп шыққан екен деп ойласты.

Ұлық тобын дәл бұл минутте ешкім де басқарып билеп, басшылық еткен жоқ. Әрқайсысының да көз алдына калың елдің қаптағалы тұрған жаулығы да елестеп, енді ажал сағаты таянған сияқтанды.

Сасып хабарласып, оқыс үркіп шошып қалған топ, алғашқы: «мылтық ал» деген айғайымен бірге тегіс қаруланып қалып еді. Сол әуелгі екпін есі шығып шатасқан топтың ішінен кейбіреулердің біржолата есін алғандай еді.

Қазіргі халде ұлық тобының атыс бастауы өрескел екенін біле тұрса да бір, екі, үш солдат бұйрықты күтпестен, желкеден шыққан жігіттер тобына қаратып тарс-тұрс мылтық атып жіберді.

Ыбырай тобы жаңа ғана айғай дырдумен көрініске шығып, шептей жалғасып алса да, алдарынан тізіле қалған солдат мылтығын көріп, бірер минутке ойланғандай, арбасқандай болып үндемей тұр еді.

Бірақ көпшіліктің тұрысы осы болғанмен, Ыбырай өзі қасында мылтығы бар жолдастарымен әуелден-ақ қаруларын қолына ұстап дайын тұрған. Кезеніп кезек күткендей.

Солдаттардың алғашқы оғының артынан екінші, үшінші мылтық даусы да күрс-күрс етіп жеделдеп, ілесе та-

ман түсіп, ұлық үйлеріне өзгелерден жақынырақ келіп тұр еді. Алғашқы мылтық соларға қарай кезелген. Қолдың бұл шетінде мылтық жоқ еді, зу-зу етіп шыжылдап өткен оқтардан аттары оскырып үркіп, ортқып-ортқып кетті. Бұл жердегі көпшілік ығысып жапырылып өрге қарай шалқасынан түсті. Шошынып үркіп, атқып кеткен аты беткейге қарай ойнап шыға берді.

Сол кезде Ыбырай алдындағы тастақ бетке екпіндеп кеуделеп шыға беріп:

– Ат! – деді де, өзі жаңағы жігітті жыққан солдаттың мылтығынан шыққан жеңіл көк түтін айыға бергенде бердеңкені басып жіберді.

Дәл сол секундте қасындағы үш-төрт мылтық та ынтымақ қосып күрс-күрс етті. Жартасты қарағайлы тау зор дауыспен жөткіріп-жөткіріп жібергендей болды. Бұлардың түтіні айыға бергенде, Ыбырай көздеп атқан солдаттың серендеп барып артына қарай ұшып түскені көрінді.

Екі жақ та жапыр-жұпыр атысып қалды. Қатын-қалаш бұрын естіп көрмеген көп мылтық даусына карамай, алдындағы ұлықтарға қарай әлі де шулап, шұбар тобымен шұбырып келе жатты.

Қазіргі ерсілі-қарсылы атыстың соғыс майдан екенін ұққаны да, ұқпағаны да бар. Бірақ қай-қайсысы болса да жаннан кешіп, үлкен қызулы толқындай ұлықтарға қарай қаптауға айналды.

Солдаттар мылтығы, алғашқы рет жапырлап атылған бірер жолдан соң саябырлай бастады.

Хлыновский:

– Тоқтат, тоқтат, атпа, атпа!.. Шегін... мынау ойға төмен қарай, – деп бұйрық етіп, қамалған топтың алдын созып ықтай жөнелді.

– Шегіну, шегіну керек.

– Атыспау керек... кісі салып тоқтасу керек, – дей бастады...

Бірақ сол сөзді айтса да, ешқайсысы да тағат қыла алмай, ойға қарай жылдам-жылдам басып шұбырып, шегініп бара жатты.

Орындарында болыс, старшындар, Дәулетбак, Жылқыбайлар қалды. Кеңседегі барлық қағаз, список те жұртта қала берді. Тілмаш ұлықтарға еріп кетті.

Солдаттар қайта бұрылып бет қарай алмай, тегіс жаяу-жалпы күйінде жосып берді.

Ыбырай алғашқы мылтық даусы шыққанда үркектеп қалған жігіттердің барлығын, өзі бір солдатты жыққан соң ақырып айғай салып, қайта жиып алды.

Сол кезінде алғашында үркіп қалса да, артынан есін жиып алып, қайта келген жігіттер босып бара жатқан солдаттарды көріп:

– Енді қаптау керек, қапта! Қапта! – десіп жартас тасасынан шығып ілгері қарай ұмтылуға айналып еді.

– Жок, қаптама! Қырылып қаласың, шаппа! Токта, шаппа, – деп, Ыбырай ақырып тоқтатып алды.

– Енді олар қашты, ешқайсысының аты жоқ, тегіс жаяу. Ұзаңқырай түссін. Қолдарында қару жоқ. Бос қырыламысың? Әуелі мына кеңселерді басып ал. Содан кейін екі жарылып, екі жағынан қамап отырып, алыстан ұрыс саламыз. Қызынды... өңшең жаяу қазір-ақ зәресі кетеді, енді қан шығармай қаруын аламыз, – деді.

Бұл сөздер бұл уақытқа шейін ақылы орнына түспей үркектеп, біресе шошынып қорқып, үркіп кетіп, біресе тасқындап ерекше батырсынып кетіп, бойын билей алмай тұрған топтың жүрегін орнықтырып, қанын салқындатқандай болды.

Жаяу топ қашқан бетінде тоқтамастан жарты шақырымдай жерге кетті. Мылтықтарын құр қайта-қайта шошайтқаны болмаса, аруды тегіс саябырлатып тоқтатқандай болды. Бірақ біржолата басылып қалды демесін деп, анда-санда кеңселерден асырып бір оқ, екі оқты ғана тауға таман жіберіп бара жатыр.

Ыбырай да қазіргі халде солар істегенді істеп тұрды. Аналар қанша атса, бұ да сонша атты. Баяғыдан машықтанған жігіттер мергендігінің арқасында қашып бара жатқан топтың артымен екі жақ жанынан бердеңкесінің оғын бұрк-бұрк түсірді де тұрды. Бұл оқтар оларды әдейі тықсырып қойып, ойдан төмен айдап бара жатқан оқ сияқты.

– Қу солай, қу, әзір кісісіне тигізбе! Бірақ артқы топтың дәл өкшесінің түбінен түсіріп ат! – деп, қасында өзімен бірге кезек атып тұрған жігіті Қасенге қайта-қайта ақыл айтып тұрды.

Осы атыспен, оқпен арбасып Ыбырай тобы тұрғанда, өзге жігіттердің көпшілігі аттың басын екпіндетіп қоя беріп, кеңселерге келіп, үйіліп түсіп топырлап жатты.

Солдаттар қашқанда, аңырып тұрып қалған қатындар тобы да осы кезде кеңселерге жетіп еді. Шауып келіп жатқан жігіттердің кейбірі жер тарпыған ашумен тігулі тұрған үйлерді сойылдап өтті.

Ұлыққа көрсеткен айдын ба, болмаса қыжылдаған кектің әлдебір шығыс іздеп құр қарбаңдап сасқаны ма, әйтеуір, қазақ ашуының бір алуан көрінісі осы болды. Алғашқы шапқылап келген топ ішінен екі-үш жігіт бос тұрған киіз үйлерді салып-салып өткенде, кейін келген топтың талайының сойыл, шокпарлары бірнеше үйлерге жапыр-жұпыр тиді.

Бұлардың ішіне әлдекімнен қорқарын білмей әйтеуір бас паналап қашып тығылған болыс, старшындар, үйге тиген сойыл, өз бастарына тигендей болып, құр ес кеткен үркектікпен алақ-жұлақ етіп, қолдарын көтеріп жасқанып, бастарын қорғай берді.

Аяғында топ есін жиып, көпшілік аттан түсіп, лаулап келіп үйдің ішіндегі қағаз, киім, көрне-жастық, кілем, киізді көшіртіп шашып, пышақпен тілгілеп, тас талқанын шығарды. Бір жиырма-отыздай кісі список осы шығар

деп қолдарына түскен кітап атаулыны дал-дал айырып жатты. Бұлардың көбі төрелердің жолда оқуға алған жазықсыз романдары еді. Спесоктің өзін тауып алғандар да жанағыны істеді. Бұдыраған қалың қағазды үлкен кітап бір сағаттың ішінде тілім-тілім, жапырақ-жапырақ болып қолды-қолға шашылып кетті. Қатын-қалашпен араласып кеткен жарым-жарты жұрт ұлықтардың үйде қалған киім-кешегін жұлып-жұлып алысып, талқандап, тартысып, жеңін жең, бойын бойша, борша-борша қылып алып, дар-дар айырысып жатты. Дәулетбақ, Жылқыбайлар әлдеқашан бас амандап безіп шығып еді.

Бұл кезде солдат қарасы ұзап, інақырымнан қашық жерге кетіп қалды. Әлі шұбырып жылжып ойға қарай жосып барады...

Алдарында жатқан бір қалың жылқы бар еді. Соған қарай беттеді...

Осыны көріп алып, Ыбырай кеңселерге шауып келіп, айғайды салып жүрін, жігіттерді қайтадан атқа мінгізін алды.

Бірақ жылқы ішіне барған солдаттардың бір-екеуі атқа мініп қалыпты. Солар қиялап, Алматыны бетке алып құлаш ұрып жосылтып жөнелді.

Алдындағы көп жылқыға тамам солдат қаптай жүгіргенде, өзге ешқайсысы ештеңе ұстай алмаса да, олардың арасындағы екі жырынды казак-орыс екі жарау айғырды ұстап алған. Соларға Хлыновский:

– Шап, Алматыға! Сүгетіде соғыс басталды. Қазак қырғын жасап жатыр деп айт. Тез жүз кісі, екі жүз кісі әскер жіберсін. Пулемет жіберсін, – дегенге ғана шамасы келді. Астына ат тиген казак-орыстар өзге сөзге қарамастан, ноқталап, жайдақ мінген айғырларын тебініп борбайлап шаба жөнелген.

Бұларды көрісімен ауылда атқа мінген жігіттердің жиырма-отызы қуып жөнелді.

Ыбырай:

– Жіберме! Екеуін де өлтір... ол хабаршы. Құтқарушы болмандар! —деп, өзі қалған қалың топты екі жарып, жаяу қашқындардың екі жағынан шығып алып, алыстан атыс салып бара жатты...

Осымен түн болғанға шейін қуып отырып, Асының ең төменгі ылдиына шейін айдап барып тастады. Бұл кезде солдаттар саны онға жетер-жетпес қана еді.

Өзгесін жолшыбай атқанын атып, атпағанын тобынан жырып алып қалып, сойылмен ұрып жығып реттен шығарып тастаған. Ыбырай тобынан алғашқыдан басқа ешкім өлген де, жаралы да болған жоқ. Қорқақ төре Хлыновский бұрын өзі өз болып, қыр баласының мұндайлық ашулы жайын көрмегендіктен, енді бірде бір кісісін өлтіріп алсақ, өзімізді тегіс қырғынға ұшыратар деп жолдастарына «дәлдеп атпа» деп әмір қылған. Жалғыз-ақ қысылған жерде ауыл жігіттерінің аттарын атып жығып отырды.

Ереуілшілер де «ұлыққа осы қылған да жетер» деп қалған топты түгел ұстап, түгел қыруға бекінбеді. «Арты жаман болар, ұлы қырғын болып кетер» десіп, тоңқалаңдай берген. Аяғы оларды тау-тасқа қуып шығарғанда, кең батқан соң Ыбырай өз қолын бастап, қайта қайтқан. Жолшыбай оқ тиіп жаралы болған бес солдатты көрді. Қалғандары сойыл тиіп жығылғандар екен. Оларды тұтқын қылып, қаруларын алып елге келді.

Бұл кезде алғашқы Алматыға қашқан екеуді қуып кеткен жиырма кісі де келіп еді.

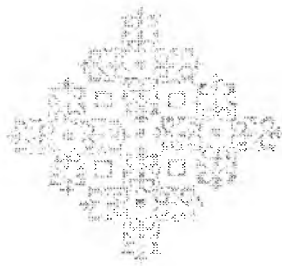
Бұлар былай шыққанда өзді өзін байқапты, ішінде жалғыз бір бытыралы шитіден басқа мылтық жоқ екен. Сонымен бір солдатты атып өлтіріп, екіншісінің, оғы көп, мылтығы сайлы болғандықтан ұстай алмай қалыпты. Түн болып құтылып кетіпті.

Бұндағы жігіттер¹⁴, бастығы Ыбырай болып «қап-қап» десіп, сандарын соқты. Алматыға хабар кете барды. Енді

ел бүгін істеген ісіне кәр, жаза күту керек. Соны ойлауға айналғанда ақыл сабасына жаңа ғана түскендей болып:

– Енді не де болса кету керек... ауа көшу керек, ұлықтар кырады...

– Қаша көшкеннен басқа не бар? – деп сол түні-ақ Асы тас-талқан болып, көшуге кіріскен. Бұлардың беті Қарқара... Содан арғысы беймәлім... Енді алдыңғы ел де Қызыл бөріктің ісін істеп қамдана беру керек. Сондықтан Шырғанақтыдан шығып, Серікбай келіп жатқан ауылға, тәнертен ел тұрып жатқанда қос-қос айғырмен Асыдан түнде шығып шапқан, шапқыншы хабаршы да келіп жетіп еді.

VII

Серікбай тұрып үй-іші жиылған соң, Ұзақтың үйіне шай жасалды. Ас үстінде жұрт бәрі әңгімеде еді.

Болып жатқан оқиғалардың жайынан әркім әр алуан сөздерге кетіп отырғанда, Ұзақ мұртынан ақырын жымып күліп:

— Осы ұлықтан айналса да болады-ау, әншейінде жырым-жырым болып жүрген Албан баласын шоктай иіріп, бір тілеудің жолына түгел қосып берген жоқ па?!

— «Ауыл иті ала болса да, бөрі көрсе, бірігер» деген, торып тұрған бөрі кімді кімге тықпас дейсін, — деді Жәменке.

— Тек, жол болғай-ақ та, қызыл қарын жас баланың көз жасын, жаратқан ие игей-ақ та! — деп Серікбай күрсінді.

— Көп тілеуі көл деген... жол болады! Несі бар... жол болған, міне, осы... Қызыл бөрік не ғып отыр, естімедің бе? — деп, Тұрлығожа Серікбайдың уайымына наразы пішінмен қарады.

Ұзақ алғашқы бір ойының соңында еді:

— Ақ патша тоз-тоз қылып әкетіп еді, Құдайға шүкір, қартайған шағымда болса да, елдің бір әкенің баласындай жамырап табысқан күнін бір көрдік. Жалғыз арман: жас шағымызда кездеспеді, не керек!..

– Бәсе, соны айтсаңшы, біресе партия деп жұлысып, бірде ұлыққа пара беруге таласып, итшілеп жүріп күн өткізіп, енді мына күнге келгенде өлімтігін сүйреген бір қураған шал болып отырмыз, — деп, Жәмеңке арманды жалынмен «аһ» деп күрсініп алды.

– Шіркін-ай десеңші, батырдың баяғы жирен оязды сайлау үстінде, шарай топтың¹⁵ көзінше, қас басқа камшымен салған жалынды, жас шағы болса... — деп, Тұрлығожа шалдар арманын барынша ұққандай болды.

Бұның айтқан сөзі Ұзақтың осыдан он, он бес жыл бұрын істеген ісі еді. Жирен ояз ел партиясының үстінде: «Атаған кісінді сайлаймын» деп, Ұзақтан атақты сары жорға атты алып, дәл сайлауда қарсы жақтың шарын асырып жіберіп, батырды алдауға айналған. Сонда Ұзақ топ алдына шығып келіп:

– Олай болса, кеше параға алған атымды бер, көзінді... — деп келіп, камшымен бастан тартып жіберіп, белдеудегі атын шешкізіп алып жүріп кеткен.

Бұл әңгімені Тұрлығожа қозғағанда Ұзақтың бұрынғы күндегі талай-талай істері есіне түсті.

– Ол бір тепсем темір үзбеймін бе деп, екі иінді жұлып жеп, құтырып жүрген тентек заман еді ғой... талай ұлықты талай жерде ит қылып едік. Бірақ соның бір де бірі берекелі іс емес, керегі не? Жұлқыласып, сілкілескенің ылғи өз бауырың, өз Албаның. Соны жеңдім дегенге мәз болып, сандалып адасып өттік.

– Ер болсам, осы мына істі сонда істесем етті дейсің ғой. Рас, рас... арман-ақ, арман-ақ, — деді Жәмеңке.

– Киіз туырлықты қазақтың бүгінгідей ынтымақ тілегі қосылып, ел болам деп ту көтерген, ұран салған бір күнін көре алмай өттік. Енді міне, сойған қойдан бұзып-жарып, он екі жілікке бөліп боршалап тастаған заманда шығып, біз де кісі болдық дейміз. Мақтанар, жұбанар жері бар ма?

– Мынауың арман, батыр. Шын жақсының арманы осы-ақ тағы — деп, Тұрлығожа сүйсінгеннен көзі жасаурағандай болды.

Жәмеңке Ұзақ сөзінің сарынына бой ұрып, өз ішінен де сол арманды молынан тауып, жолдасының сөзіне қатты ойланулы еді.

– Е, е, рас, рас — деп, басын изеп отырып.

– Бар дәуренің желдей есіп берекесіз өткені рас. Енді жанар отың сөнген шақта, жақсылық қылдың не, жаманшылық қылдың не, — деп, біраз үндемей отырып, — «бұрын батыр болсаң да, сенің басың бұл күнде жерде жатқан қу тезек» депті-ау баяғының бір қызы... бүгінгі біз сол дағы...

– Неге олай дейсіз? — деді Серікбай кәрі жолдастарын аяғандай болып Жәмеңкеге ажырайып қарап, — Неге дәурен өтсін, мынандай тілеу үстінде арман бола ма екен?! Жақсылық қылсаң, қай кезде де оның аты жақсылық емес пе? Тақ осы өткелде не көрсең де өлер шағында абыройың әулие шоқыдай аспанмен тілдесіп өлмейсің бе, тәйірі деген.

– Бәсе, арман бұл күнде жоқ, кетті, — деп, Тұрлығожа көтеріліп алып сөйлеуге айналғанда, Ұзақ жақтырмағандай болып, қабағын түкситіп:

– Ие, айтарсың, айтарсың! — деді.

Дәл сол кезде тыстан Айтбай жүгіріп келіп:

– Ойбай, не ғып отырсындар, солдат айналаны қамап алды! — деді. Жұрт тұтқиыл хабардан сескеніп, үрпиісіп аңырып қалды.

Ұзақ кесесін төңкере салып:

– Қап, қап, — деді.

– Осы жиыннан құтылуға шамаң келгенің құтылып бақ енді. Не отырыс бар, тұр! — деп, Жәмеңкеге ақырып жіберді. Сол кезде ауыл айналасында мылтық тарс-тұрс

атылып қалды. Жұрт қамданып тұрғанша он шақты солдат қылыш, алты атарларын жалаңаштап алып, үйге кіріп-кіріп келді.

Ауыл айналасында тағы жиырмадай солдат тұр еді.

Үй ішіндегі барлық жұртты тысқа алып шығып, жәрменкеге қарай тай-тулаққа мінгізіп алып жөнелді. Ауылдан бір кісіні шетке шығармады. Бұл топтан ешбір жан қашып құтыла алған жоқ.

Албанның барлық бас көтерген, қарсылық ойлаған басшысын бір-ақ жерден үйіп-төгіп жинап алып, баудай тізіп, жәрменкеге әкеп қамап тастады.

Кешегі күн Асыда болған оқиға, бүгін таңертең жәрменке басындағы ұлықтарға да мәлім болып еді. Бұл хабарды Алматыдан шығып, кеше түсте Асыны басып жүрген саудагер жүргіншілер әкелген. Олар не оқиға болғанын бірен-саран кісіден естіп алып, бұл жерге кідірместен ілгерілеп жүріп кеткен. Бұлар ішінде Есік, Түргеннің жәрменкеге қарай келе жатқан екі-үш казак-орысы бар еді. Солар Асыдан шығып, кезең асып алған соң, өзге саудагерлерден жырылып алып, бөгелместен шапқан-ды. Ішінара казактың ашуынан үркектеп қорқу да бар еді.

Бұлар таңертең ерте келіп, ұйқыда жатқан таныс урядникті оятып алып, кеше болған оқиғаны мәлім еткен. Содан кейін жарты сағаттың ішінде жәрменке басындағылар: ұлығынан бастап, солдаттарына шейін оқиғадан хабарланған. Тегіс асығып, хабарласып, әскери кеңестер жасап, үрпийіп қамданып, дайындалып алған.

Ақжелке бұл уақытқа шейін де қамсыз емес еді. Ол алғашқы жиында елге басшылық еткен кісілердің бар сөзі мен барлық істеп жүрген істерін Қарақол арқылы Алматыға білдірген. Жарлық күткен. Оның үстіне Қарақолдағы өзінен үлкен ұлықтардан қырғыз ішінде, өзге казактар арасында не болып жатқаны туралы, жәрменке

басында қандай қамдар істеу туралы да кеңес беріп, бұйрық істеулерін сұраған-ды.

Сол алғашқы кеткен шапқыншылардан бері қарай Қарақол, Қарқараның арасында екі жақтың тілшісі кезек-кезек дамыл алмай жүріп тұрды.

Соңғы күндерде Қарақол: «Қырғыз көтерілісі молайды. Нағыз үлкен ереуілге айналды. Бұзықтар, қанішерлер қаптап кетті. Қалың ел бұзықтыққа бет қойды. Енді казак-орыстың ұсақ қалалары қамсыз отыруға болмайды. Қазак ортасында оқшау отырған қалаларға хауіп зор. Тезінен солардың жігіттерін жиып қаруландыру керек. Қазак колына қару түсірмеуді ескеріңдер. Қару түгіл темір сайманнан да ештеңе казакқа берілмейтін болсын. Қазактың атын да тағаламасын. Жәрменке басына жүз-жүз елуден әскер жасап, соны ұдайы таратпай сақтандар. Солдаттар казак-орыс қалаларынан алынсын. Хабарды үзбендер, ереуіл басшылары не істеп жатыр. Ел ішінен хабар беретін сенімді кісілердің санын көбейтіндер. Тыным тапкызбай жүргізіп, хабарланып тұрыңдар.

Елді бүлдіріп жүрген кісілер жақында тегіс ұсталып, жазасын тартады. Солардың тізімін тізе беріңдер. Алматыдан жарлық күтіп тұрмыз. Ол хабар жақында келеді деген сияқты талай-талай жарлық үсті-үстіне келіп жатқан.

Бұл осыдан бір жұма бұрын келген тілшілердің хабары еді.

Осы айтқанның барлығын Ақжелке ойдағыдай қылып орындап тұрған, маңайдағы Жалаңаш, Нарынқол, Саржаз сияқты ұсақ қалалардың жігіт атаулысы шұбап келіп, ықтиярлы әскердің тобын құраған. Көбіне мылтық, қару жетпей, алынбай қалғаны да бар-ды. Қазірде жәрменкенің жүздей қарулы солдаты бар. Араларында жауыға өршеленіп, құлшынып, тісін басып тұрған старосталар, көрші елдермен жерге таласып жүретін жуан

байлар да бар-ды. Барлық әскерге осылардың жайған уы бар. Сондықтан жәрмеңкедегі Ақжелке әскері асығып іс күтіп, қазақ ауылдарына ойран салып, шауып-шаншатын кезін мейрам күніндей күтулі еді. Жәрмеңкенің қолына ұстаған қара кайрат иесі, қаруы осы болса, бұдан басқа астыртын жүріп, жайлау-жайлаудан жіңішкелеп, жансыз хабар жеткізіп жатқан тілшілері де бар. Бұл екінші түрлі құрал болатын.

Бірақ осы соңғының саны көп емес, хабары да анық, толық дәлді емес. Бар міндетті атқарып жүрген бір ғана Рақымбай. Не хабар келсе, сол арқылы келеді. Әр жерге кісі жібертіп, жұрттың не айтып, не істеп жүргенін елеусіз болып отырып тыңдатып, сосын соның бәрін Рақымбай өзі қорытып, астыртын келіп Ақжелкеге айтып кетіп тұратын.

Осы халмен күннен күн артқан сайын оқиғанын өсуін, өршуін тілеп, Ұзақ, Жәмеңкелерді ұстап қамайтын сағатын қазіргі өмірінің мақсатындай көріп, құлшынып жүрген ұлықтарға кеше кешке Қарақолдан келген хабаршы көңілдегідей жақсы бұйрық әкелін еді.

Бұл ұлықтар басында көп уақытқа шейін қазақтың қозғалысынан, жыбырынан шошынып қорқып, сасқалақтап келсе де, аяғында төрт-бес күннен бері мандарына жиып алған әскерлері жүзге жеткен соң, белдері көтеріліп, енді семізденіп, шертие бастаған. Алғашқы қорыққан күндерін еске алмауға тырысып, сондағы қорқытып ықтырған ел басшыларын енді аяспайтын мың да бір жауы қылып алып еді.

Әлі де қорқу, іштей сескеніп шошу жоқ емес. Бірақ сөйтсе де бірден жоғарыдан келген бұйрыққа сүйеніп, екінші қолда дайын тұрған қарулы әскерге сүйеніп, біраз іс істеп көруге болады.

Сол күйдің үстіне кеше кеште келген бұйрықта: «қырғыз бүліншілігі асқындап кетті. Бұл дерт өзгелерге де

жайылып кетуі қиын емес, жігіт бермеймін деп отырған қазақ та қосылуы мүмкін. Сол істі істетпей, оқиғаның алдын алу үшін енді тезінен Албан руының басшыларын абақтыға алу керек. Бұрынғы өздерің көрсеткен список бойынша, екінші сол күнгі жиынға басшылық қылған он жеті кісі тегіс ұсталсын», — деген.

Хабар кешке келсе де, түні бойы кім-кімді, қалай-қалай, қай-қай кезде ұстау туралы кеңестер болып, түн ортасында сөз байланып еді. Осы халдың үстіне таңертең Асы оқиғасының дақбырты жетті. Ол шошыта, қорқыта келді. Бұрын жүректері орнына түсіп, қайтадан белі көтеріліп асқақтай бастаған ұлықтар ұйқысынан оянған жерде мына сұмдықты естігенде тағы да біраз уақытқа шейін жүні жығылып, есі шығып қалып еді.

Осы халдың үстіне ерте таңертең Рақымбай салып жетіп келді. Ол Қабанды қарағайдағы бір ниеттес жақын ауылына қонып шығып, таңертең жәрменкеге келе жатып, Таңбалы таста отырған ауылдың айналасында арқанда жүрген көп атты және белдеуде де байлаулы тұрған бірнеше ерттеулі аттарды көріп еді. Бұлардың бәрінің де үсті айғыз-айғыз болған тер. Ашығып қатып қалған екен. Түн бойы салынып киналып келген түстері бар. Арасында жалы төгіліп, бүгіліп тұрған айғырлар да бар. Қызыл бөрік таңбасы.

Белдеудегі аттардың ішінен Серікбайдың қызыл жорға атын да таныған. Осымен ауылды жағалап жансыздап өтіп бара жатып, қасындағы жалғыз жігіт жолдасын жіберіп, дөң басында жүрген бір шалдан ауылдағы кісілердің кім екенін жансыздап сұратқан-ды.

Анқау шал Рақымбайдың да, жігітінің де ниетінен түк білмейтін шалалық, жадағайлықпен естіп-білген әңгімесінің бәрін айтқан.

— Келіп жатқан Серікбай, Тұрлығожа, Жәменкелер. Түнде шақырумен келген. Кеңес болмақ. Ұлыққа енді не

істейміз десіп, ақылдаспақшы. Оның үстіне Асыда қырғын болыпты. Содан келген шапқыншы да бар. Анау екі айғыр соныкі, — деп, Таңбалы тастың бар сырын ажарлап, өндеп айтып берген.

Жолдасы шал әңгімесіне бөгелген соң, Рақымбайдың өзі де шалдың қасына сәлем беріп келіп, бар әңгімені бастан аяқ қайта-қайта сұрап, қанып алып еді.

Сол бетпен келіп Ақжелкеге:

— Албанның барлық басшысы Таңбалы таста жиылып жатыр, — деп, естіген-білгенін баяндаған.

Содан кейін ұлықтар тез кеңесіп:

— Енді тосуға болмайды. Іс істеу үшін ең қолайлы сағат осы. Таңбалы таста басшыларынан басқа жай адам жоқ. Осыларды тез барып тізіп алса, қалған ел быт-шыт болады.

— Енді тосу жетті. Асы хабары естілген соң, ел тағы да желігеді.

— Бәсе, енді оқиғаның алдын алу керек. Ең қолайлы шарттың бәрі осы сағатта жақсы үйлесіп келіп тұр. Қазір әскер жіберіп, мыналарды абақтыға алу керек, — деп, Ақжелке сөздерін тергеуші қостаған. Урядник, приставка екпін берген.

Бұл кеңес ұзаққа созылған жоқ. Сонымен азғантай бөгелген соң, урядник қасына отыз солдатты ертіп алып, Таңбалы тасқа келіп, жоғарыда айтылған істі істеген.

«Албанның бар басшысын Таңбалы таста ұстап алып, жәрмеңкеге әкеп қамапты» деген хабар түс кезінде жәрмеңке айналасындағы жайлау-жайлаудың бәріне де жетті. Бірді жылатып, бірді қайғымен күрсіндіріп, солдырып, тамам елді қабағын түсіріп үркіткендей болып, тез шарлап жайылып кетті. Басшыларынан бір сәттің ішінде айырылып қалған ру-рудың барлығы да көзге қамшы тигендей есенгіреп, жасып қалды. Не қыларды білмей қамалып, ұйлығып сасқан құр қарбалас.

Құр қайта-қайта айта берген уайым бар-ды. Үлкен-кіші түгелімен жалғыз ғана қарғысқа сүйеніп:

– Тілеуің құрсын, көзің ашылмасын?

– Уа, қырғын тап, өртеніп өл, атың өшсін!.. – деп, барлық ел түгелімен күңіреніп, нәлет айтуда еді.

Бірақ бұл ең алғашқы сағаттар болатын. Аздан соң елдің ақылы орнына түсіп, бір жағынан Асының көтерілісін естіп, қайтадан біріндеп қайрат жиып, екпіндеп тіл шығарып, арлы-берлі қозғалып қоздана бастады.

Бұл күні бойына есі жиылған елдің барлығы: «Әнеугідей қаптап жәрменкеге барамыз. Кісімізді сұраймыз, олар жазықты емес, жалпақ ел жазықты. Қылатын болсаң, осы елдің бәріне қыл дейміз...» – деп, қайта лаулады.

Жайлау-жайлаудың асығыста тапқан ақылы осы еді. Сондықтан топ-топ болып, жан-жақтан жәрменке басына қарай тағы да бөрікті Албан ағыла бастады.

Бірақ бүгінгі жиын әнеугі жиын емес. Қанша айтқанмен, ондайлық көбейе алмады. Бірен-саран жайлауда:

– Жауап алып, босатар. Әуелі байқайық... қайтер екен?

– Өздерінен де тіл келмес пе екен? – дескен шабандық та болды. Және жәрменке маңына келген елдер алдын ала бірімен бірі тілдесіп, «е» десіп аттанған емес. Сондықтан әр жайлаудың кісілері әр бөлек топ болып, әр кезде келіп, өзгелермен бастары құрала да алмады.

Тобы жиын Дөңгелек саз еді. Бұдан Қарқараға қарай шыққан үш жүздей кісі болатын. Басшысы: Әубәкір, Баймағамбет, Жансейіт еді. Ұзақ ауылында болған кісілерден жалғыз аман шыққан Баймағамбет болатын. Оны таңертең тұрған соң Серікбай Акбейітке бір жұмысқа жұмсап жіберген-ді¹⁶. Сонымен солдаттар келгенде ауылда болмай аман қалған.

Ұзақ ауылына келіп жат хабарды жылап-шулаған катын-қалаштан естісімен, бұл құйындатып, шапқылап

отырып Дөңгелек сазға жеткізіп, содан Әубәкірге бастатып, екі жүздей кісі болып, жәрменкеге беттеген.

Бұлар желе шауып Қарқараға қарай құлағанда маңайда әр жерде шашырап жүрген бірнеше бөлек-бөлек топтар қосылған. Сонымен жиыны үш жүзге жақын қалың топ болып, жәрменкеге жақындап қалып еді.

Алдарынан шауып-шауып отыз-қырықтай қарулы солдат шықты. Бұлар ел кісілерін жәрменкеге әкелгеннен бері қарай маңайдағы жайлаудан келе жатқан кісілердің барлығын, жәрменке басына жібермей кейін қайтарып:

– Ол кісілерден жауап қана алынады. Бүгін сауда жоқ. Жәрменке басында сендер істейтін іс жоқ. Қайтындар, тарандар, – деп қайтарып жатқан. Түстен бері жазықтың әр жерінде ұйлыққан топтың көпшілігін осылай деп таратып та жібергендері болған.

Әубәкірлерге де соны кеп айтты, тарандар деді.

Бұл сөзге Әубәкір:

– Біз елдің жіберген елшісіміз, кісіміздің жайын сұраймыз. Ел атынан арыз айтамыз. Жібер бізді! – дегенде, солдат ішінде тұрған қазақшаға жүйрік қазақ-орыс:

– Арызды бұндай көп кісі айтпайды. Бәрің бірдей бармайсың. Елдің бәрі қайтып жатыр. Қайтындар! – деп тағы айтты.

– Біз кісімізді көріп, ұлыққа тілдесіп қайтамыз. Ол кісілерде жазық жоқ. Мына ел жазықты, соны айтамыз. Бізді босатасындар... босатындар!

– Жіберіндер!

– Арыз айтамыз... жібер бізді, – деп, Әубәкір сөзін қостап көп дауыстар дабырлап қоя берді. Ел кісісі ептеп солдаттан өтіп, жылжуға да айналды. Сол кезде солдаттардың бастығы ақырып:

– Қайт кейін, біз сендерді жібермейміз... ұлықтар жіберуге бұйырған жоқ, – деді.

Әубәкір елдің алдына тепсініп шығып, ашулы дауыспен:

– Неге бұйырған жоқ? Ел арызын тыңдамайтын қайдан шыққан ұлық?! – дегенде, бастық орыс Әубәкірге карап бір есеп ойлағандай болып тұрып:

– Олай болса, бәрің бармайсың, екі кісі басшы шығар. Солар сөйлесіп қайтады. Соған міне, сен жүр, – деп, Әубәкірге нұсқады.

– Барамын, мен-ақ барамын... – деп, Әубәкір атын тебініп ілгері шықты. Қасына Қартбайды ел қосты.

Сонымен екеуін ертіп солдаттың бастығы кетіп қалды.

Қалғандарға: «Қайтындар, кейін шегініндер. Кісілерін келеді, босатылады» деп, алдап-сулап тұрып солдаттар кейін жылжытып, жәрменкеден ұзатып әкетіп бара жатты.

Әубәкір келгенде Ақжелке мен тергеуші түскі тамақтарын ішіп алып, қызара бөртеп кенесіп отыр еді.

Жәрменкеге кіргенде Әубәкір көшеде Оспанды көрді. Оған жүріп ұлыққа айтатын сөзімізді жеткіз демекші еді, бірақ тілмаш солдаттар әкеле жатқан Әубәкірді көріп теріс айналып, мойнын бұрмай жалтарып кетті.

Жотасын беріп, қашқалақтап бара жатқан Оспанға Әубәкір айғайлап:

– Қашып барасың ғой! Жарайды, бар, бар... сен сияқты шіріген жұмыртқа қайда қалмаған! – деді. Оспан естімеген кісі болып, мойнын ішіне алып, көзін жерден көтерместен бұрылып кетті.

Ұлықтар Әубәкір сөзін тыңдаған жоқ. Арызын ауызға қағып айтқызбаймын десе де, Әубәкір іркілместен жарыса сөйлеп айтып жатты. Бірақ ұлық бұны елеген жоқ, құлағын салып тыңдап ұққысы да келген жоқ. Әубәкірге қарсы дау сабап, зіркілдеп ашуланып, тақтай теуіп, зәр шашып:

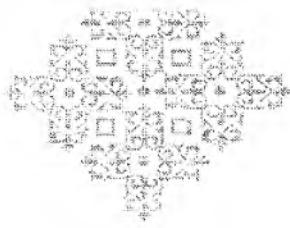
– Сен болыссың, патшаны, ұлықты ұмыттың. Өзіңе тапсырылған міндетті, қызметті тастадың. Сенен бұзық кісі жоқ! – деді.

Әубәкір сасқан жоқ.

– Бұзық сенен өтіп маған келген жоқ. Жеп қоям дейтін шығарсың. Құдай-ақ та. Жазығым болса, бұзық болармын. Жазықсыз кісіге түк те қылмассың, – деп әншейіндегі айғайлап сөйлейтін даусына салып, көзі қанталап сұрланып кетті.

Бірақ соңғы жауабынан соң ұлық сөзді доғарды да, жанында тұрған солдаттарға:

– Мынаны да апарып жап! – деді. Содан кейін Әубәкірдің анау-мынауына карамастан, тыңдамастан, өзгелерді қамаған үйге апарып жауып тастады.

VIII

Бүгінгі күн осындай үлкен істерді істеп тастап, көптен асығып қамданған қарекетіне мықтап кіріссе де, жәрмеңке ұлығында «ел қайтеді» деп жалақтаған күдік те бар еді.

Күні бойы жәрмеңкеге жайлау-жайлаудан дамылсыз шұбай берген ел сол күдікті молайтып, сестендіргендей болды.

Сондықтан ұлықтар кенесі бүгін түнде бірнеше кісіні Қарақолға жіберуге байлады.

Түн болды. Абақтыдағыларға урядник келіп:

– Сендерді жапқызған Қарақолдан келген бұйрық. Сонда бірталайыңнан жауап алады. Соған Жәмеңке, Ұзақ, Әубәкір деп санап, оншақты кісінің атын атады да, – осылар қазір Қарақолға жүресіндер. Сонда жауап бересіндер, – деп, аталған тізім бойынша топ кісіні алып шықты. Бұлар тысқа шыққанда Қарақолға алып баратын айдауыл солдаттары мен ат, арба дайын тұр екен. Мінгізіп алып түн ішінде Қарақолға алып жүріп кетті.

Жәрмеңкенің абақтысына әкеп тобымен қамағаннан бері қарай, Ұзақтар ұлықтың да, солдаттың да ажарын әбден байқап, танығандай болып еді, бұлар бұрынғы ат алып, ақша алып, жемсауын толтырғаннан кейін жуасып,

жорғалап кететін әдетінен айрылған. Ондағысын ұмытқан сияқты. Әлде нендей ниетпен тығылып, түйілгендей.

Сол ажарын көріп Жәменке:

– Мына кәпірлердің сұрқы бұзылған екен. Мен күдер үздім. Еркек тоқты құрбандық деп еді. Бізге не қылса о қылсын, тек ел аман болсын, — деп еді.

Маңындағы жолдастарының бәрі де бұл сөзді естігенде үндемеген. Бәрінің де ішінде үлкен күдік ұялап қалғандай.

Сыртпенен қатынастары болған жоқ. Өзара да көп сөйлестірмей, көп солдат қамап, андып бағып тұрды.

Сонда бірер әредікте Ұзақ, Жәменке, Серікбай болып күңкілдескенде:

– Енді не де болса, ел тізесін айырмасын, жігін жазбай, қасарысып көрсін. Сыртқа тіл қатуға болса, сол сәлемді айтысайық, — деп байласқан-ды.

Бұл байлау абақтыдағылардың аласыз бір ниетпен, зор ашумен нық байлаған байлау еді.

Осымен кешті күткендей еді. Үстеріне Әубәкір келгенде бұлар томсарып қана қарсы алды. Босансып, үркіскен жоқ. Жалғыз-ақ Қартбай Әубәкірді абақтыға шейін шығарып салып, Әубәкірді қамап келе жатқан солдаттардың иығынан абақты ішінде отырған Тұрлығожаның басын ғана көргенде, Тұрлығожа:

– Елге сәлем айт. Берекесінен, ынтымағынан айырылмасын. Сескенбесін, — деп қана қалған.

Одан арғы сөзін естіртпей, солдаттар Қартбайды қуып жіберген.

Осы халмен түн болғанға шейін отырғанда абақтыдағылар өздеріне ұлықтын не істейтінін біле алмай, томаға тұйық күйде келіп еді.

Қас қарайғанда урядник келіп Қарақолға жүресін деп он шақты кісіні алып шыққанда, бұлар артында қалып бара жатқандарға қайта-қайта: «Қош... қош... Құдай

аман-есен көрісуге жазсын. Аруақ жар болсын...» деген сөздерді ғана айтысып шығып кетті.

Абақты іші қайтадан жым-жырт болып, тоназып, жетімсіреп түнеріп қалды.

Қартбай абақтыға түспей аман қалған соң бұл күні жәрменке басынан кетпеуге бекініп Самұратқа келіп, соның үйінен абақтыдағылар туралы ұзын ырға хабар алып отыр еді.

Аяғында түнде Ұзактарды жүргізгелі жатыр екен деген хабарды естісімен атына міне сала Дөңгелек сазға шапты.

Ендігі мұның ниеті түн бойы қолға түскен жігіттерімен Қарақол жолына жетіп, тау ішінде айдалған кісілерін соғысып айырып алып қалмақ еді. Осы байлауды айдалғандарға естірте алмады. Бірақ Самұрат екеуі болып сөйлескенде асығыста тапқан ақыл осы ғана болған.

Жазалыларды Қарақолға жеткізетін айдауыл Қарқара жазығының жым-жырт түнін сара тіліп, салдырлаған арба, сатырлаған қарумен дабыл қағып жөнеле берді.

Пар-пардан жегілген семіз жарау аттар тығыз бұйрықтың қыспағымен тоқтаусыз жортып, сар желіп, кейде шауып¹⁷, асығыс тартып келеді. Қарқараның Қарақолға қарай беттеген жағы көпке шейін созылатын көгалды жазық болатын. Жиырма-отыз шақырымдай жер жүрген соң ғана Алатаудың қырғызға қараған бет бөктеріне барып ілінеді. Тақыр жолда асығып шапқан көп аттың дүбірімен бірге темір қару-жарақ та сатыр-сұтыр қағады. Айдауыл дамыл алмай, тыным таппай жортады.

Осыдан озамын деген шапшандықпен Қарқарадан шығып, жолдағы Көктөбе елін хабарландырып, Дөңгелек сазды қыдыра шарлап, жігіт атаулыны дүркіретіп Қартбай да шауып еді.

Бірақ бұрын түн баласында аттарын арқаннан шығармайтын бозбала, ер азамат бүгін әлденеден қамсыз, дайынсыз қалыпты. Жәрменкеден түнделетіп келген

асығыс бұйрық, тығыз хабар көпшілікті қамсыз күйінде тапты.

Тәртіпке, реттілікке ысылып көрмеген жайлаулар бүгін түн ішінде ешбір жаманат күтпей, салаксып қалған екен. Сонда да ауыл басы сайын екі-үштен ат табылып, дайын атқа дайын жігіттер де мініп қалып еді.

Жайлау қолы жүз шамалы кісі болып, қамданып жиылып алып, бастығы Баймағамбет, Жансейіт, Қартбай болып Қарақол жолын кесіп аламыз деп аруақтап, Шырғанақтыны бөктерлеп, оңтүстік пен күн шығыстың орталығына таман ат қойып шаба жөнелген кезде, жаздың қысқа таңы қыландап, сызылып атып келе жатқан уақыт болып еді.

Бүгінгі ниеттің жолында атын да, қаруын да, жанын да құрбан қылатындай екпіні бар жүз жігіт екшеліп, жалындап шыққанмен, бұлар ойлаған мақсат іске аспайтын болды. Кешігіп қалды. Айдауыл жай жүретін шығар деп мөлшерлеп еді, олай болмады.

Іркілместен шапқылап отырып, болдырғанын жолға тастап, ешнәрсеге алаңдамай, бөгелмей, Алатаудың бөктеріндегі қара жолға алдыңғы Баймағамбет, Жансейіт бастаған топ келіп қиып түскенде, бұлардың саны алпыс, жетпістей еді. Өзгелер бөлек-бөлек шоғыр болып, арттарында үздік-создық болып келе жатқан. Жолға жеткен соң алдыңғы көп азғана талас қылып тер басып, қаржалып қалған аттарын арлы-берлі аяндатып, артын тосып жүргенде, Қарақолдан түн қатып келе жатқан үш арбалы ұйғыр келіп жетті.

Арбакештердің хабары Дөңгелек саз жігіттерінің жүрісі құр арам тер екенін білдірді.

Қазір күн ұлы сәскеге жақындап қалды. Ұйғырларға түн ортасында тау ішінде жолыққан жүргіншілер бұл кезде Қарақолға жетпесе де жақындап қалатын кез болыпты.

«Қап-қап» деген жалынды арман үйіліп қалған қалың топтың аузынан дүркін-дүркін шықты.

Жігіттер енді қайда барарын, не қыларын біле алмай ұйлығып, сандалып қала берді.

— Енді ең болмаса, жәрменке басында қалғанына ара түсейік. Солардан тіл-хат алайық, — деп, Баймағамбет бірдеме айтты.

— Қамсыздық түбімізге жетті ғой... кетті ғой есіл ерлер!

— Енді кімді басшы қыларсың? Кім тұлға болады? — дегендей өкінішпен қосылған шын үлкен күдік белгісі де білінді. Ақыры Жансейіт, Баймағамбет көпшілікті:

— Енді жасымайық. Жүніміз жығылмасын. Тобымызды жазбайық. Қамсыз боламыз деп көрерміз не көрсек те. Жігіт атаулы бұдан былай күндіз-түн демей дайындықта болсын. Хабар күтейік. Жәрменкенің ұлығын қысайық. Тіпті болмаса, мына басшылардан жаманат хабар келетін болса, анау-мынауды қойып, осы жәрменкені басып алайық. Ең болмаса, қалғанын арашалап қалайық. Қару алайық, — деген сөздерді айтты. Осы сөз байлау сияқты көрініп, бүгінгі жолсыз жүрген көпшілікке уақытша болса да жұбаныш болатын сияқтанды.

Сонымен бұл топ қайтадан Дөңгелек сазға қайтты.

Бұл кезде, дәл ұлы сәске уақытында жазалыларды алып кашқан айдауыл Қарақолға кіріп еді.

Жартасты қалың таудың қойнына тығылған кішілеу қала соңғы күндерде өзі өз болып көрмеген ерекше күйлерді басынан атқарып тұр еді.

Бұл қала соңғы сағатына шейін кекшіл, мықты, ер кырғыздың ашуының астында ұдайы сескеніп, шошынып тұрған.

Өз ішінде өз күшіне сене алмаған қауіп күдіктен басқа бұған айналадағы крестьян, казак-орыстың ұсақ қалашықтарынан жетім-жесір болып, босып келе жатқан катын-қалаш, бала-шаға, кәрі-кұртанның үркіндісі де

үлкен құбыжықтың белгісін көрсеткендей болатын. Келгендердің барлығының қалалары ойран болған, малдары таланған, егіндіктері өртелген. Шабылған ұсақ қалалардың көпшілігінде қорқырап аққан адам қаны. Жақын, жан ашырының қанын көрген де бар. Бастарына жесірлік, жетімдік келіп, қорғаны, еркегінен айрылғаны да бар. Не қылса да талай жылдан бері үндемей жымдай қатып, мелшиіп тұрған қарлы Алатау, мылқау тас соңғы күндерде шат-шаты, қойын-қоншы, құз-құзынан ашулы кектің отын шашқандай болып тұр. Талай жылғы патшалық ұлықтың арамға былғанған саясаты көптен бергі жайып келе жатқан уымен тау қойнын тоздырып, шапқа түртіп тулатып алып, енді сол кесірінің салдарын көрші отырған еңбекші елдердің арасына араздық оты сияқты қылып, шығарып тұр.

Қырғыз ауылын крестьян казак-орыс шапса, бұлардың қаласын өртеп, ер азаматын, тірі жанын қырғыз кескілеп кинап, бостырып тұр.

Жайын тау, жайын суық араздық сырын ашты.

Қарақол айналасы қан сасығандай адамның өлексе жемтігіне толып барады. Түн асқан сайын ауданы кеңіп, бүліншілік орны лаулап келеді. Жады, тылсым бұған меңіреу суық тас енді ұлы құздан жер сілкінгендей күтірлеп құлап, дүниені басына көшіріп асыр салып жатыр.

Осы халдың үстінде Қарақолға ертелі-кеш қорған іздеп, қашып-босып келіп жатқан мұжық арбаларымен қатар, ертеңді-кеш маңайындағы қырғыз, қазақтан қолға түскен «айыптылар да» арба-арба болып келіп, абақты алдына төгіліп жатқан-ды.

Бірақ кішкене қаланың кішкене абақтысы ақыр заман болғанда жер дүниені бір өзінің ішіне сиғызатын тарының қауызындай болып, күндіз-түні топырлаған адам бұлағын өз ішінде сиғызып сіміріп жатыр. Обырдай

обып, үнін шығармай жұтып тұр. Түн асса, абақты іңгі кеңейіп қалады.

Оның есебіне қала маңындағы қиын шат, ұры сайлар қазақ, қырғыз ереуілшілерінің жемтігіне толады. Қасқыр, суыр, борсықтар, шаңқылдақ сары, тазқара, ала қарға, құзғындар сияқты аспан мен жер тағысы түгел мерекеде. Неше алуан тілмен қуанышты жиын қаракөз, қызыл жүздерден түстік жейді.

Кешегі бір болымсыз тыныштық, амандық күнінде ата-анасы үйіріліп айналған алма бет, бүгінгі күнде иістенген бір жапырақ ет болып, жайын тісінің арасында жұлынып, сыдырылып асалып жатыр. Кезегіне ол сыбаға келмегендер өз бетімен шұбырып, суалып, таусылып барады. Бір кезде тіршілікті тілеп лүпілдеп соққан жүрек те, өмірлік күйінен жаңылған. Үйіліп қатқан бір-ақ уыс қара қан ғана болып, о да жығылғанын, жеңілгенін мойнына алып тұр¹⁸.

Осындай күймен айналасы адамның қан-жынына толған «қасап» қаласына жақындап келе жатқанда, арбадағы жазалылар әрбір сай жыраның жанынан өткенде жендерімен мұрнын басып, біріне-бірі ештеңе айтпаса да іштей шошынып сыйынып өтті.

Келісімен бұларды да абақтыға қамады¹⁹.

Бірақ көп кідіріп жайландырған жоқ. Белгісіздік халында екі-үш сағаттай уақыт өткен соң, дәл түс кезінде абақтыға әміршілер келіп: Ұзақ, Жәменке, Әубәкір үшеуін жауап бересіндер деп ертіп алып жөнелді.

Бұларды жауапқа шақырған Қарақолға келген ояз десті.

Бірақ кеңсеге үшеуін үш солдат жалаңаштаған қылышпен күзетіп алып келгенде, шақырушы жалғыз ол емес, қасында тағы бір үлкен төре бар екен. Ол Алматыдан келген әскери прокурор еді.

Ояз жазалылардың жайын мәлім етісімен, тергеуді сол бастады.

Жастау, семіз, зор сары ұлық дәрежеге, тоқтыққа семірген асқак, есірiңкі тәкаббар көрiнедi.

Әйтсе де бұрын да iштерiнен «неге болса да шыдадық» деп бекiнiп алған, одан берi жол бойында көп нәрсенi көрiп, естiп, абақтыда да бiрен-саран қырғыздан өзгелердiң көрiп жатқандарын анықтап бiлiп алған жазалылар ендi ұлықтың сырт ажарынан сескенетiн, жасқанатын халден өткен сияқты едi.

Бұлар өздерiн соншалық төменшiктеп жасыған, жазалы кiсi сияқты көрсеткен жоқ. Келген жерде сыпайы, тәрбиелi қоңыр момын пiшiнмен тұрса да, бойларын еркiн кең ұстады. Ұлықтарға «кiнәсiзбiн, зәрiңнен қорқа алмаймын» дегендей сенiмдiлiкпен, үлкен салмақпен қарасты.

Тiлмаш бұларды бiлмейтiн бiр өзбек екен. Қазақша сөздi жақсы ұғынып, ұлық сұрағын қазақша түсiнiктi қылып аударады. Прокурор әуелi өзгелерден жасымен, ақ сақалды көрiнiсiмен де өзгешерек сияқтанып тұрған Жәменкеге қарады да, алдымен содан жауап ала бастады.

Төре қолына қағаз, қарындаш ұстап отырып, алдымен аты-жөнiн, жасын, болысын, ауылнайын сұрады. Жәменке жолдан шаршап қажып келген кәрi жүзiн әдеттегi түксиген суық қалпынан жазбастан, қасын анда-санда кекесiнмен жыбырлатып тұрып, алғашқы сұрақтарға бiр-бiр ауыз сөзбенен қысқа жауаптарын бердi.

Жәменкенiң ойында: ұлық жауап алды не, алмады не? – бәрiбiр үстiмiзден келген жамандаулар жеткiлiктi болған. Жауапқа қарап бұл түзелмейдi, сондықтан әншейiн шиеленiстiрмес үшiн ғана жауап айтқан болу керек. Жауап келелi ұзын сөз емес, әйтеуiр бiрдеме десе болар деп қана ойлап едi. Өз жауабын осылай бермекшi едi.

Сол жайын аяғына шейін ойланып шығар-шықпастан ұлық:

– Елдерің жігіт бермеймін дегені рас па?

– Дегені рас.

– Ол сөзді елге кім үйретті, соны айт, – деген, – басшысы кім?

– Басшысы жоқ, жалпақ елдің өзі айтты, бұндай сөз үйретіндімен айтыла ма екен? Барлық Албан түгел бермеймін дейді. Соның бәрін бірдей кім оқытыпты.

– Неге бермеймін дейді?

– Ел: ұлық бізге әділетсіздік қылды. Жерімізді, суымызды алып, өзімізді шөлге тастап қамап, тауға қуып шығып отыр. Шығынын, алымын алып отырып, не айтқанының бәріне көніп істеп отырсақ та, бізді әлі күнге өз елім, дос елім санамайды. Жау деп біледі. Бізге екі сөз айтса, ол жалған болды-ау деп те ойламайды. Баяғыда солдат алмаймын деген, солдат алғысы келеді. Жерді алмаймын деп еді, оны алып отыр. Наразылығымызды айтсақ, тындамайды. Сөзімізді жеткіз деген кісімізді айдайды. Абақтыға алады. Жазалайды. Өзімізді ренжітсе, өзіміздің арызымызды тындамаса, сөйлетпесе, ол ұлықты жақсы ұлық деп қайдан айтамыз? Оның айтқанын қалай істейміз? – дейді.

– Жігітті біржола бермейміз дей ме? Жоқ, пәлендей шартымызды орындамасаң бермейміз дей ме? Елдің ұлық мынандай іс істесе, көнеміз дейтіні бар ма?

Бұл сұрақ Жәменкенің күтпеген сөзі еді. Оның ойына осы сұрақпен қатар тезінен бір байлау келгендей болды. Ештеңе шығарына сенбесе де, болымсыз да болса, бір кішкене үміт елестегендей еді.

– Ел, берсек, кара жұмысқа бермейміз. Нағыз солдат қылатын қызметіне алсын дейді. Бұны басынан айтқанды.

– Қара жұмыста болса, соғысқа кірмейді, аман қалады. Бұлай болғанда солдаттықты неге тіленеді?

– Біз де өзге солдат болып жүрген ел сияқты елміз. Біздің де еркегіміз – еркек, ұрғашы емес. Сондықтан жұрт қатарлы тең орында боламыз. Қолымызға қару берсін дейді.

Прокурор кекесінмен суық жымылып:

– Қаруды қай жерде алғыларың келеді? – дегенде:

– Қаруды қазір ел ортасында қолымызға берсін. Содан соң, біздің ата-анамыз, ел жұртымыз бұрын бұндай сұмдықты көрген жоқ. Солардың көзі қанып, бойы үйренгенше еліміздің ортасында әскерлікке үйретсін. Ел жігіттерінің қолында қару көріп, өз бастарын сақтайтын құралы бар екен деп көңілін орнықтырсын. Содан кейін әскер өнерін үйренген соң, ұлық жігіттерді алып керегіне жаратсын, – дейді.

– Сен сол елдің ақсақалы, есті кісісің, сен де осыны айтамысың?

– Мен де осыны айтамын.

– Бұл өрескел сөз. Ешкімнен де бұйтіп әскер алынбайды. Сен елге бұның теріс екенін түсіндіруің керек. Соны сен ұғындырамысың? Елдің айтқаны болмайды.

– Ол болмаса, ел де болмайды.

– Елді сендер көндірулерің керек. Ақыл айтып тоқтату керек. Әйтпесе, ел де қатты жазаға ұшырайды. Сендер де үлкен жаза тартасындар. Ұқтың ба? Істеймісің айтқанды?

– Мен қайтып істеймін? Елді мен қайтіп көндіремін? Ұлық басынмен сен көндіре алмағанда, ұлықтығым, қайратым жоқ, көптің бірі қара қазақпын, мен қайтіп көндіремін?

– Сен айтсаң тоқтайды. Сен ол елдің басшысысың. Елді айтқанға көндіріп жігіт әперемісің, жоқ бұрын ешбір қазақ естіп көрмеген жазаны көремісің? Айт қазір осыны! – деп, прокурор баяғыдан бергі сөзі дарымағанға

катуланып келіп, орнынан тұрып, тақтайды теуіп қалып, қабағын түйіп Жәмеңкеге қарады.

Жәмеңке ызалы жүзбен, езуін зорлықпен тартып жымыды да:

– Мен саған өтірік уәде бере алмаймын. Ол іске шамам келмейді, – деді.

– Сен осы айтқанды істейсің. Біз саған істетеміз. Ықтиярыңмен көнесің бе, жоқ па?!

– Көне алмаймын...

– Көнесің, кәрі ит, көндіреміз!

– Ендеше менің кәрі қа...ы кесіп ал, білдің бе!

Тілмаш бұл сөзге келгенде, артында аяздай соғып тұрған ұлықтың ызғарынан жасқанып, жүріп келе жатып аяғы сынған аттай тосылып, омақатып қалды. Бірақ сонда да айтпауға болмайды. Сондықтан кібіртіктеп тұрып бірдеме деген болып еді, прокурор ақырып әмір етіп, солдаттарға Жәмеңкені әкет деді де, Ұзаққа қарады.

Бұған да сол шартты қойып еді.

Ұзақ:

– Сенімен мен қай сөзде ұғысушы едім. Айтар жауап, берер уәдем жоқ. Сенімен сөйлеспеймін. Апарсаң, үлкен ұлығыңның алдына апар, – деді.

Прокурор: – Сен де Жәмеңке сөзін айтамысың? Осы айтқаныңды ғана қуаттаймысың? Жоқ, басқа да айтарын бар ма? – дегенде:

– Мен сенімен сөйлеспеймін. Сенің ісің зорлық. Зорлықшымен сөйлесуші ме еді? Жауап бермеймін, – деді.

Бұдан әрі екі-үш қайырған сұраққа тым-тырыс жауап қатпады.

Солдаттар оны да кейін әкетті.

Бұдан соң Әубәкірге кезек келгенде, ол көзі қанталап, жүзі ашумен сұрланып, асығып тұрғандай еді.

– Менің айтатыным: не Жәмеңке айтқанды істе, не болмаса елдің екінші айтатын сөзі баяғыда ақ патшаға

қарағанда солдат алмаймын, алымын ғана аламын деген. Бүгін ол сөзім қата екен, енді солдат алғым келді десең, баяғыдан бергі елден алған алымынды түгел қайтар. Содан бергі елдің шығынының барлығын қолына түгендеп санап бер де, солдаттыңды ал, анаған көнбесең, ел осыны істесін дейді. Менің жауабым осы, — деді.

Осыдан соң ояз, прокурор екеуі болып арлы-берлі қағытқан, қажаған, ұрысқан сөздің ешбіріне де жазалылар жасыған жоқ.

Өзге ешбір сөздеріне жауап бермей, осы айтқандарын қайта-қайта айтып, тұрып алған соң, «Қайта апарып жабындар!» — деп әмір етті де, ұлықтар үшеуін де абақтыға қайта қаматты.

Прокурор, ояз жауап алып, абақтыға тыққаннан бері қарай үш күн өтті. Бұл уақытта сыртынан да, абақты ішіндегі өзге тұтқындардан да Ұзақ, Жәменкелер еш қанықты хабар ала алмады. Ұзын құлақ сияқты естілген шала-пұла сыбыста: «жақында ұйғырлар көтерілгелі жатыр. Қырғыз тегіс атқа мініп, қару ұстапты. Абақтыға Ұзақтар сияқты қолға түскен бірнеше қырғыз басшыларын қасындағы жиырма, отыз кісілерімен әкеліп қамап тастапты. Сол ұйғыр кісілерінен де бірталай басты адамдар осы абақтыда жатқан көрінеді. Бәрі де не боларын білмейді. Бірақ елдеріне «көнбе, босама, алыса бер» деп хабар айтып, «ұлыққа мойындамай, жасымай жатқан жайы бар» деген еміс-еміс хабарлар ғана естіледі.

Бір тәуірі — Қарқара жағынан әкелген Албан кісілерінің барлығын да бір камераға қамап еді. Әлі топтарын жазған жоқ. Бұларға бұрын жатқан, соңынан ұсталған қазақтардан да жеті-сегіз кісі әкеліп қосып, осы күнде бір бөлмеде жатқандардың ұзын саны он сегіз болып еді. Бәрінің де айыбы біреу-ақ. Жігіт бермеймін деген ел үшін жатқандар.

Қалың елден жырылып шығып, қамау үйі, күшті тұтқынға алынған жазалыларға күндік өмірдің өзі де

жылдық дәурен сияқты, толып жатқан белгісіздікке, жұмбаққа толғандай көрінеді. Сағат сайын бір ерекше қаталдық, қастық күтеді. Түсі белгісіз болса да заты мәлім сияқты.

Осындай іштей ширатылған күдік, қауіп үстінде еңбексіз, алданышсыз отырған топ әр кезде әр әлуан сөз сөйлеп, бірде үмітке беттеп, амандыққа сенгендей сөз сөйлесе, бірде бірінен бірі жасырмай ашық айтып, үлкен қауіп-қатер барлығын да сөз қылысады.

Қайдан шыққаны, кімнен хабар екені белгісіз, бірақ бүгін таңертеннен бері: «Қашқар көтеріліпті, ол жақта патша солдаттары жеңіліпті, енді Қашқар әскері осы жаққа қарай беттеп, мұсылман атаулыны төрелер зорлығынан құтқармақшы» дейді дескен сөздер шығып еді. Бұл хабар да күндегі күдікті, қорқынышты хабармен араласып келіп жататын, болымсыз үміт белгілері сияқты. Бұған қазақ камерасындағы көпшілік сенгендей де еді. Бірақ, Ұзақ, Жәмеңке басынан сенген жоқ. Бұлардың сенбеуі өзгелердің де күдігін күшейтті.

Әйтсе де абақтыға түскеннен бері созылған томаға тұйық жұмбақты халге, бұлардың тапқан жалғыз айласы сол сияқты болып, құмалақ салу шығып еді.

Кейде жеті-сегізі бір араға жиылып, кейде екіден, үштен қоралай отырып, жалпақ, кең нардың үстінде бұршақтан құмалақ тартады. Күн сайын ертеңді-кеш салынатын құмалақ, жалғыз тілші, жалғыз көмескі үміт беретін ермек сияқты.

Бүгін Қашқар хабары естілгеннен бері соған арнап салынған құмалақ жоқ еді. Сондықтан жұрттың көбі бір калыпты сөздерден, жүдеуліктен қажығандай, жалыққандай болып, нар үстінде жантайысып қалғып жатқанда, Кәрібоз деген ақсақал басын көтеріп Әубәкірге:

– Ей, Әубәкір, құмалағынды әкелші, Қашқар туралы не сөйлер екен, — деді.

– Ия, жайшылықта құмалаққа тыным таптырмаймыз. Салатын болсақ, енді салайық та, қанша айтса да, жақсылық қой мынаның өзі, – деп Сыбанқұл да басын көтерді.

Әубәкір қамданып, құмалағын алып, нардың ортасына таман малдасын құрған бойынша, үндемей жорғақтап сырғып келді.

Бұл уақытта Ұзақ, Жәменкелер де басын көтеріп, түнеріп қарасып күтіп отырысты.

– Жақсы лебіз – жарым ырыс деген ғой, мына кісілер сенбейміз дегенмен, өзім әлі содан күдер үзгемін жоқ. Сол жақта әйтеуір бізге жайлы бірдене бар, – деп, Әубәкірдің жездесі Нүке де сырғып келді.

Әубәкір әлі де үндемей сазарып отырып құмалақ тартты.

Құмалақтың бас-аяғы түгел жазылып болған соң, жұрт тегіс бірталай уақыт үндемей отырысты да, аяғында біріне-бірі: «Сөйле, сөйле, сен сөйле» десіп, қолдарымен үштен, төрттен үйіріліп түскен топтарды қозғап-қозғап қойып, қайта-қайта жүректегі үш құмалақты қозғалақтап сырғыта беріп кеп, аяғында:

– Оңды-солды айқасып кеп түскен құмалақ осы.

– Рас, мынаған қарағанда хабары да, өзі де келді.

– Бәсе, мынау қан майдан аралас қой.

– Несі болса да ұмар-жұмар бір-ақ болады. Қашқардан әскер келді. Құдай бұйырса, босаймыз, түбі аманшылық, тыныштық, – деп, жаңағы Сыбанқұл, Нүке айтқан сөздердің барлығына қорытынды сияқты сөзді Кәрібоз ақсақал айтты.

Көпшілік бәрінің ортасындағы ағасы сияқты Кәрібоздың сөзін дуалы сөздей көріп:

– Айтқаның келсін... балың пайғамбардың балы болсын.

– Осы айтқаның болғай-ақ та, қария, аузына Құдай салғай-ақ та!.. – десіп, жұрт жабырласып алғыс айтып,

енді құмалақты жиыспақшы болғанда, бағанадан үндемей отырған Әубәкір:

– Сендер солай дейсіндер ғой. Мен бірақ соған сенбеймін. Құмалақ олай сөйлеп тұрған жоқ. Тақ, мен білген құмалақ шын болатұғын болса, бір үлкен қырғын болады. Сонда жартымыз өлеміз, жартымыз шығамыз, – деп, Кәрібозға тесірейіп қарап, үндемей тына қалды. Жұрттың бәрі:

– Аузыңа тас.

– Тіл-аузы тасқа болсын.

– Тіпу, тіпу, түкір жерге! – деп, Нүке де Әубәкірді түрткіледі.

Құмалақ жиылған соң әркім орын-орнына таман сырғып барысып, қайта жантайды. Екіден, үштен ғана үйіріліп, біріне-бірі бұрылып жатып, ақырын-ақырын, күнкіл-күнкіл ғана әңгімелеседі. Өйткені, құмалақтың аяқ кезінде есіктің тесігінен белгілі әдет бойынша екі сұқ көз тағы келіп қадалып, ұрлана жалтақтап, бұлардың жай-күйін бағып, аңдуға келгенін сездірген.

Құлыпты қара есіктің кішкентай тесігінен сығалай қараған сол екі көз камерасындағыларға әрқашан үркіте, сескендіре келгендей әсер ететін.

Алғашқы абақтыға отырған күні-ақ сол сұғанақ, сұқ көздер екі-үш қарап қайта жоғалып кеткен уақытта Жәменке өзгелерге қарап:

– Абақтыда кісіні сескендіріп, жүрегіне шаншудай қадалатын кәпір осы кішкене тесік. Көріп тұрған қорлығын, қыспағын да, соны көрсетіп зәрленіп, иығыңа шығып тұрған мың да бір жауың ұлығын да сол тесіктен қараған суық көзден түгел көрініп тұрады. Жүректі қобалжытып, қажытатын да сол, – деп еді.

Содан бері жұрттың бәріне де тесікке қадалған көз, бұлардың өкпесінен қадалған дерттей, маңдайына қарап кезеген ажал оғындай болып көрінетін.

Кейде жалтылдап, кейде жыпылық қағып аңдушы көздер камераның ішін оңды-солды кезгенде, нар үстінде отырған қазақ жазалылары, қараңғы түнде күн жарқылдағандай, нажағай ойнағандай үндемей томсарып, ішінен тынып қалатын.

Қумалақтың арты осындай иә томсару, иә болымсыз ғана күбір мен жадырауға айналып еді. Тыныштықпен сүт пісірімдей уақыт өтті. Сол кезде бағанадан қабағын қатты түйіп, қозғалақтап аунақшып, тыныштық ала алмай отырған Жәменке қатты күрсініп, көтеріліңкіреп келіп:

– Апыр-ау, бұл қалай болып барады? Менің жайым кетейін деді ғой, ішімді өртеп әкетіп барады, – деді де, қайтадан шалқасынан құлай түсіп, шыдамын тауысқан азап қинаумен ішін басып бүктетіліп кетті.

Жұрттың бәрі үрпиіп шошынып қалды.

– Не дейді, не болып қалды? Бәтір-ау?!

– Жаңа сап-сау еді ғой, неліктен болды?

– Қай жерің, қалай ауырып тұр өзі? – деп, Кәрібоз Жәменкеге қарай жылжыды. Жұрттың бәрі есі шыққандай сасқан, үріккендей. Бәрі бірдей қиналып жатқан қарияға қарай қозғалысты. Аздан соң Жәменкеге айнала телміріп отырып, не болып қалғанын білмей таңданыса бастады.

– Іші-бауырымды өртеп, езіп барады. Төтенше не боп қалды дейсің? Не де болса, жаңағы жеген тамағынан болды... маған... сонда бірдене қосып жіберді ме деп отырмын. Бағанадан шыдаған болып едім... енді жайымды кетіріп барады... біткені осы шығар... қатын, бала, ел-жұртқа сәлем айтындар... қош енді, – деді де, қайтадан бүктетіліп бір жиырылып, бір жазылып, жанын қинаған азапқа түсті.

Минут сайын түсі көгеріп, кәрі қабағы қарыс жабылып, тастай түйіліп, демі ауырлап, ұшына бастағандай болды²⁰.

Көзін ашпайды. Ендігі қайғы-дертті, соңғы қинау сағатын жұмулы көзбен өткізгісі келгендей. Өмір бойы өйтіп-бүйтіп, алдаған болып, әр нәрсені көрсетіп, қадірлі де, жақсы да кісі қылған сияктанса да, ағайынға, елге абыройлы, салмағы зор басшы қылған сияктанса да, аяғында бүгінгі келіп тоқтаған соңғы сатысы барлық сол өткен күндегі болымсыздың бәрін жоққа шығарған, мазақтаған, адастырған сияқты.

Түзде, абақтыда, жау тұтқынында өлген өлім жасы жетпіс асқан шағында Жәмеңке басына келген қабат қаза, ауыр жаза сияқтанды.

Іште тұншықтырған ауыр дерт бар. Кескіленгендей тілім-тілім болып, бірде күйіп өртеніп, бірде сара тілгендей ашып, бүріп құрыстырған дене қинаумен бірге көңілдегі соңғы сезімнің қазіргі халден жиренуі, түніліп, тоназып суынуы да сондайлық.

Аз уақыттың ішінде өлімге барлық сезімімен бой ұсынып алып, бір рет бар күшін жиып келіп:

— Абақтыда, жау қолында өліп барам, соны арман қылмасам, өзге арман жоқ... Жәмеңкенің жемтігі... кашанғы өлмей... сүйретіле бермек... бірақ жалғыз арман... әйтеуір... жаудан өлген соң, не де болса... қан майданында қарсыласып... өлмедім... кәрі қолым... тым болмаса... жастығын ала өлмеді... — деді.

Қасындағы жұрттың көбі Жәмеңкенің өзімен бірге басынан-ақ шошынып күдер үзе бастап еді. Айнала отырған ағайынның барлығының көзінен де дыбыссыз жастар тамшылады.

Ешнәрсе айтысып сөйлескен жоқ. Жәмеңкенің өз айтқаны рас. Құмалақ салардың алдында бір шай қайнатымдай бұрын барлық тұтқындарға сорпасымақ бір нәрсені әкеп берген. Сонда: «Мынау Жәмеңке шалдыкі» деп атын атап бір табакшаны Жәмеңкеге ұсынған. Не болса да, содан болды. Көңілде сайрап ұғылып тұр.

Прокурорға берген жауабы жұрттың есіне түсті. Оның үстіне жасы жеткен шал. Бұны өзге жазамен өлтіру киын. Атқызу заңнан тысқары жұмыс сияқты. Сондықтан өз ажалынан өлді демекке әдейі астыртын у беріп отыр.

Бұл жайды өзгенің бәрінен бұрын ашық, толық түсінген Ұзақ еді. Ол басынан-ақ, ең алғашқы ұсталған күннен бері-ақ осындай бір істің бәр-бәрінің басына да келетінін білгендей. Соған ішінен өз басын әбден дайындаған. Жүрегін әбден орнықтырып алып еді.

Сондықтан, бүгінгі құмалаққа да, оған қарап үміт, жұбаныш тапқан жас-кәріге де ешнәрсе айтпаған. Бірақ үміт ойлап желпінген жоқ-ты. Сондайлық өзгелерді шошытқан Әубәкір сөзінен де бұл сонша үркіп, қорқып сескенген жоқ.

Жәменке баяғы заманнан бері тізесі айрылмай келе жатқан үзенгі жолдасы, жан серігі еді. Екеуінің бірін-бірі ұғынып, іші-тысымен үйлескендігі ерекше болатын. Өз тұсында бұл екеуінің тәттілігіндей тәттілік, бірлік ешкімде де болған жоқ. Қай істе болса да, бұлар жай-күйлерін айтыспай ұғысатын. Қабакпен неше алуан жұмбақтарды танысып, сөйлеспей, емеурінмен ғана келісіп қоятын.

Осы жолы ел қарсылығына басшы болып, үлкен сөзді ұстанып шығарда да екеуі өзді-өзі болып кездесіп, екі-үш ауыз сөзбен ұғысып, түкпір танысып келіскен-ді.

Өзге жерде, кең байтақта, ауылда болса, Ұзақ Жәменкенің басын құшақтап отырып жылар еді. Барды айтып арылып, арыздасар еді. Егіліп отырып арманын ағытар еді. Бірақ қазір соның қайсысын істесе де, Жәменкенің де, өзінің де намысына тиетін сияқты. Досын риза қылмай ренжітетін, күйдіретін сияқты. Жәменке, Ұзақ ниеті үлкен ниет, екеуіне бірдей ортақ ниет болатын – сол жолда бүгін Жәменке өлсе, ертең Ұзақ та өледі. Жәменкеге сен өлесің-ау деп жыласа, онысы Жәменкенің ниетін толымсыз көрген, қата тапқан, кемсінгеннің бел-

гісі болар еді. Екеуі де көре, біле тұра кіріскен. Неге болса да шыдаймыз, көтереміз десіп, нық уәделесіп алып кіріскен. Және тұтқында, жау қолында отырып жыласа, екеуінің де сүйегін сындырғандай, өздерін өздері қорлап, кішірейіп жасытқандай болар еді.

Бұндайды Жәмеңкеден де, өзге барлық қазақтан да Ұзақ ерекше анық түсінеді. Баяғыдан бұның айрықша мінезі осындайда көрінетін, сыналатын, сөз болатын, дұшпанға табашы болар дейтін жер келсе, ондайда бұл етінен ет кесіп алса да былқ етпей, сыр бермей, қасқырша дыбысын шығармай өлуге жараушы еді. Жәмеңкенің қайғысы қабырғасын сындырғандай боп батса да, Ұзақ босаңсудың орнына сұрланып, тістеніп, ешкімге де тіл катпады. Көзі қып-кызыл болып, ашумен жарқылдап қарайды. Қатайып, сазарып отырып алды.

Жалғыз-ақ Жәмеңке ақырғы рет бұған қарап, «қош» дегенде:

— Өмірі қабакпен танысып өтіп едік. Менің не күйде отырғанымды да біліп жатырсың. Қош, қариям, серігім, не айтайын. Жаның Құдайға аманат. Артыңнан мен де жетермін... өкінбе... арман жоқ! — деді.

Содан әрі өзгенің бәрі кенкілдеп, кемсендеп, қайта-қайта мұрнын тартып жыласып, Кәрібоз «ясинді» оқып иман айтып, үшкірін отырғанда, Ұзақ үндемей ғана Жәмеңкенің жүзіне тесіле қарап жым-жырт отырды.

Мезгілден мезгіл өткен сайын Жәмеңкенің халі ауырлап, тұқыртып әкетіп бара жатты.

Сөзден қалғанына бір талай уақыт болды. Соңғы уақытта жалғыз ғана үздіктіріп ышқындырған, толқын-толқын қинау азап бар. Анда-санда аузынан көк жалқаяқ ақтарылады.

Ішін өртеп тілгілеп бара жатқан аурудың күштілігі орасан жат сияқты. Қара өзегінің ішінде пышағы бар дұшпан қолы аралап, ақтармалап жүрген сияқты.

Іші-бауыры тілініп, жыртылып, өртеніп келіп түйіліп ауырғанда, тыныс бітіп, әл құрып, жоктыққа батып тұншығып кеткендей болады. Құр ғана түйреп түйіліп ауыртқан аурудың өзі ғана есінен шатастырып, ақыл-ойын жұтып бара жатқандай болды.

Қатты қинаған дерт кәрі жүзіне де өте суық, құбыжық таңбасын басқандай. Әншейінде әжімі көп, қатпары мол, кәрі бет мына көріп жатқан азап үстінде танымастық болып өзгеріп кеткен. Барлық жүзі сазарып, күл беттеніп, өлім таңбасын басып, көкшілденіп алған. Түкті қабак жиырылып құрысып келіп қатты жұмылғандықтан, көздің орнын да түгел басып алған сияқты. Анда-санда үлкен зорлықпен аларып, ашылып жабылған көздерінде ол дүниенің меніреу қараңғылығын, жоктығын көріп шегіншектеп шошынып тұрған үріккендік бар сияқты. Көзінің қарасы азайып, ағы молайған. Төмен иә тура қарамайды. Жоғары қарай шапшып шалқалай береді. Шошытқандай болып қанталап аларады.

Мандай, бет ажымдары жыбырлаған жүз құрттай болып, әншейіндегі бет пішінін, тіршілік ажарын жоғалтып, сол бетті жайлайтын көр ішінің құртындай көрінеді.

Қинау толқынын әсіресе анық көрсетіп тұрған көселеу ұрты мен еріндері. Ышқынып келіп еріндерін жымырып, ішінде мың бұралып толқыған дертпен бірге қоса қиналып, қозғалақтап жөтелгенде, ауыз белгісі біржолата жоғалып, орнында бейнеусіз, сиықсыз, ирек-ирек әжім-әжім сызықтар ғана қалады.

Осындай іші-тысын бірдей өртеген қинау жаза, адам айтқысыз азап үстінде екі сағаттай жатып Жәмеңке қайтыс болды. Жолдастары тегіс жұтап, жүдеп жылап отырып, иманын айтып дем салып, ақырғы болымсыз көмектерін беріп, қызметін істеумен бірге ең ақырғы жалынды, арманды «қош-қошын» да айтты. Дене қай-

раты бітсе де, жан қайраты әлі талайға жетерлік екпіні бар, жас жанды асыл қария сонымен кете барды.

Камерада сол күні күнімен түні бойы Албан кісілері Жәмеңкеге қайта-қайта құран оқып, күрсінш қабақ шытып қаралы болып отырып, ұйқысыз күн мен түнді өткізді. Ертеңіне таңертең ғана бұлар сырттағы өздерін бақылап жүрген кісілеріне Жәмеңкенің жаманатын айтты.

Бұлардың жай-жапсарын білемін деген кісілерді үнемі жібере бермейтін. Күніне бір-ақ мезгіл бір ғана кісі көрісуге болушы еді. Сол кеңшілікпен пайдаланып, Әубәкірдің артынан іздеп келген қатыны кірген екен. Алыстан байын көрісімен, бұндай сұмдықты бұрын басынан атқармаған момын, әлсіз әйел жалғыз сүйеніші екі көзі болып, мөлтілдетіп жас ағызып, амандаспастан даусын шығарып та жылауға айналып еді.

Әубәкірдің өзіне де бұл көрініс қатты әсер етті. Ерекше босансып, еріп бара жатқандай болды. Ішіне ыстық шок тастаған сияқты. Күйік, амалсыздық дерті білінді. Бірақ сол жайды байқаған сайын өзін өзі тез іркіп, тоқтатып алу керек еді. Басынан сөйтпекке бекінген.

Сол себепті жылап тұрған қатынына жақындай бере, амандаспастан:

— Жылама, көз жасыңның мұнда тиынға да керегі жоқ. Жылайтын болсаң қайт қазір! — деп, өзі де бір тамшы сұп-суық жасын іркіп алып: — көп сөйлесуге мезгіл емес, бекер келгесің ғой, соншалық алыстан. Балаңды да, өзінді де бір Аллаға тапсырдым. Бар, қайт! Кеше кешке Жәмеңке қайтыс болды. Тамаққа қосып бірдеме берді ме деп күдіктенеміз. Ас артынан кетті. Содан басқа сөз жоқ. Елден келген өзгелерге соны айта бар. Қош! Құдайға аманат! — деп, қатынын сөйлетпестен қайта айналып жүріп кетті.

Бұл хабар Қарқара маңына жеткенде жайлау-жайлаудың барлық елін дүрк өргізгендей болды.

Алдында да Асыдағы Қызыл бөрік босып келіп, үркіндінің алдын бастаған соң, одан бері қырғыз, ұйғыр хабары да үсті-үстіне қат-қабаттап келіп жатқан соң, Қарқара маңындағы Албан буынып-түйініп, бір үлкен іске әзірленіп қалған сияқты еді. Енді қай кезде, қай істің тұсында басталатыны белгісіз. Бірақ ел бойын кернеген ашу мен кек түн асқан сайын тасқындап, молайып келе жатқан. Осы соңғы күндерде Қарақолдан ертеңді-кеш онда әкеткен кісілері туралы хабар алып, жәрмеңке басындағылар туралы да үзбей, ат ізін құрғатпай, біреуден біреу хабарланып, амандық, тыныштықтарын біліп тұрған-ды.

Бірақ олардың жатуы созылып барады. Сондықтан бір-екі күннен бері кісілерімізді қайта сұрап аламыз. Ел болып жиылып, жәрмеңкеге барып шығарып бер, босат дейміз дескен әртүрлі байлаулар болған. Іс жалғыз жәрмеңкенің өзіне қалса, Жансейіт, Баймағамбет байлаған сөз бойынша Қарқараға әлдеқашан шабуыл жасауға да ел тегіс тас түйін болып дайындалып, белсеніп алып еді. Бірақ бұндағыларды солайша аламыз десек, яки солай алсақ та, анау Қарақолға әкеткендер онымен босамайды. Бұндағы істің сазайын солар тартып, ауыртпалықты соларға түсіріп алармыз деп, сол жақты көп ойлап, бөгелендеп тұр еді.

Қайтсе де бір істің басталатын кезі жетіп келеді. Жараның аузы ашылуға айналып, сарысу кернеп кетті. Жұқарған, тесілгелі тұрған жерлер көп. Қайсысынан шықса да, бір қимыл, бір сыр шығады. Соны ойлап жайлау-жайлаудың елі, дәмелі жігіттері аттарын күндіз-түні қолда сақтап, белдеуден найза, белден қылыш, сапы сияқты қаруын кетірмейтін болған²¹. Жатпай-тұрмай іздеп жүріп, мылтық, алты атар тауып алғандар да барды. Ондай сирек құрал бұл күнде елдің барлығында санаулы сүрдей сақтаулы. Бұрын мылтықты көп ұстаған

мерген болса, яки білегі сенімді жүректі ер деп танылған мақтаулы азаматтар болса, соларға тапсырылып беріліп жатқан. Бұл қаруды тапсырумен бірге ел атынан тілек айтылатын. Ескі қазақтың кәрі батасымен бірге кәрі мұра сияқты болған еркіндікті жоқтауды міндет қылып тапсыратын.

Осындай күдікті, күпті күйде томсарған қатулы жүзбен қамданып, дайындалып келе жатқан елге кеше кешке Жәмеңкенің жаманат хабары келіп естілген.

Қарақолдағы тұтқындарға ас жеткізіп, ертенді-кеш қызмет қылып, жай-жосығын, аман-есендігін біліп тұруға шығарылған он, он бес кісі болатын. Солар Әубәкірдің қатынынан Жәмеңкенің хабарын естіген соң, сол арада абақты ұлығына барып, қарияның өлігін сұраған. «Өзіміз таза арулап, қолымыздан қоямыз, кісіміздің сүйегін бер» десіп еді.

Бұған абақты ұлығы өз бетімен жауап бере алмай, астыртын уезге ақылдасып алып келіп, Жәмеңкенің өлігін бермейтінін айтқан.

Елге Жәмеңке жайынан хабар жіберуден бұрын Қарақол басындағы жігіттер бұндағы ұлық атаулының барлығына барып, сөйлесіп, арылып шыққан. Ояз, прокурорды да көріскен. Ешқайсысы да жарытып жауап берген жоқ. Арыздарды дұрыстап тыңдаған да кісі болған жоқ. Әйтеуір бірдеңе айтты дегізбек үшін, абақтыда өлген жазалы кісіні заң бойынша ел қолына беруге болмайды. Мұсылман әдетімен молдаға жаназасын шығартып, өзіміз қойғызамыз деген болды.

Қарқараға Жәмеңкенің өлімі жайында хабарды әкелушілер осы сөзді қоса әкелген. Көп елдің аласыз көңілмен тұтас кәдірлеген қариясының сезікті өлімімен бірге мынандай қылып сүйегін де бермей қоюы естімеген сұмдық сияқтанды.

«Қарқараға барамыз, бұндағы ұлық арқылы кісіміздің сүйегін сұратамыз, қолымызға аламыз» деген шарт байлау

жайлау-жайлаудың барлығындағы елдің басын бір араға қосқан түгел тілек сияқты болды.

Осымен хабар келген кештің ертеңінде Қарқараға түс-тұсынан қалың-қалың топтар үзілмей ағылып келіп жатты. Тақ түс кезі болғанда талайдан қанырап иесізденіп тұрған жәрмеңкенің басы баяғысынша аттылы-жаяу болып кернеген ел тобына лық толды. Базар орталары ерсілі-қарсылы жыбырлап қозғалысқан қалың қол болып кетті. Көше-көше аттылы, өгізді, тайлы, құлынды-биелі Албандарға сіресіп толып алды.

Шет-шеттегі әлі де болса, оннан, жиырмадан тарау-тарау жолдармен шұбаған бөріктілер арылған жоқ. Тоқтаусыз ағылып жатыр. Барлық жиын ішіндегі адамдардың жүзінде бір-ақ қана сұрақ бар. Бәрі де жиыларын жиылып алып: «Енді қайтеміз? Неден бастаймыз? Көптен күткен ниетті енді іске асырамыз ба, жоқ па? Әлі де тосарымыз, күтеріміз бар ма?» дегендей дел-салда еді.

Бүгінгі жиынға олай қыл, бұлай қылды айтып басшылық қылған кісі жоқ. Бірақ басшымыз, байлаусыз қозғалған қалың жиынның тілегі де, шарты да өз ішінде айтыспай, сертгеспей-ақ қалың топ ыммен емеурін қабақпен ұғысқан сияқты. Іштегі шын наразылықпен, содан туған қарсылық ниеті, енді тесіп шығар жерін ғана күтеді. Сондықтан, ел тегіс томсарулы, ашулы, көп сөйлесіп даурықпайды. Ешкім де соншалық желігіп, жеңілейіп күліп ойнамайды.

Бірен-саран балалау жігіттер, ойыншы, күлдіргі жеңілтек адамдар арасында болмаса, бұрынғы бұндай жиында болатын неше алуан қалжын, желік қазірде атымен жоғалып өшкен сияқты.

Елдің түсін, қабағын бағып жүрген урядник, казак-орыстар Ақжелке кеңсесіне осындай ажардың барлығын дамыл алмай жеткізіп тұрды.

Таңертеңнен елдің бүйтіп ағылатынын білмеген, күтпеген ұлықтар, жәрменкеге бүгін ерекше көп елдің келіп қалғанын түске тақағанда ғана байқап еді. Шеттен тыным алмай ағылып жатқан аттыларды да сол кезде байқаған.

Елді мүмкін болғанша жәрменке басына көп-көптеп келтірмеу керек. Қалың жиындар болса, оны тарату керек еді. Бірақ бүгінгі ел жиыны басында аз-аздан бастап, біріндеп құралып алды. Басында елемей, байқамай отырғанда, жәрменке ішіне әлденеше жүздей кісі ерте келіп кіріп алыпты. Содан кейін жәрменкенің өз ішінде кернеп тұрған топтың өзі де мөлшерден тысқары көп болғандықтан, сырттан келіп жатқан бесті-онды кісілерді қайта қайырып, жолатпаймын десе, теріс болатын сияқтанған. Ондайдың өзімен де шегіне жетіп, шеттігіне ілініп, сылтау іздеп тұрған елді шапқа түртіп қоздырып алуға болады.

Қорқақ ұлық осыны есептеп, жәрменкеге ағылып жатқан топты тоқтата алмады.

Бірақ не де болса, шарасыз, камсыз отыруға болмайды. Сондықтан урядник сияқты ұлықтар жәрменке басында әскер атаулының барлығын пристав кеңсесінің айналасына әкеп жиып қойып, базар маңында жүрген ұлық атаулы, қызмет иелерін де түгелімен Подпороков өз қасына шақыртып алған. Сөйтін алдырған кісілерінің ішінде қазақ тілмаштары да бар болатын.

Бұларды әншейін уақытта қазақпен қатынас азайғаннан бері күнде шақырып, күндегі керегіне жаратпаса да, осындай қазақ елінің тобынан көпшілігінен жасқанған күні әдейі іздетіп жүріп қастарына алғызатын жәрменке ұлықтарының әдеті еді.

Осындай тайлы-таяғын бір араға жиып камданып болып, енді ел топтары не сөйлеп, нені ниет қылып жүргендерін білгізуге қайта-қайта жансыздар жіберіп, ел жағынан іс күтіп отырған.

Бұлар күткен істі ел түс ауа бастады.

Көшедегі тығыздық елден ерекше. Ине шаншар жер қалдырмағандай. Дүсір-дүсір басқан ауыр салмақ білінеді. Аяңнан артық жүріс бере алмай, үзеңгі, ер-тұрманымен қақтығысып, қажасқан аттар салмақпен ырғалып, жан-жақтың барлығынан Ақжелке кеңсесін қамап, қоршап келеді.

Жиын иін тірескен, ұшы-қиыры көрінбеген көптік, тығыздықпен кеңсе маңайын қаптап басып алды. Анда-санда әр жерде өзара бірен-саран сөзбен тіл қатысканы болмаса, көпшілікте әлі де үн жоқ, қасарысып сірескен тым-тырыстық үстінде қара бұлттай түйілген ашулы ызғарлы топ қалың қара ордай болып дөңгеленіп, канаттасып алғанда, кеңседегі ұлық атаулының барлығы баяғысынша тағы да тысқа шықты. Ел бұларды көргенде, бірі үстіне бірі ентелеп кимелеп басып кетті.

Ұлықтардың солдаттары бір бөлек жақта қалып, өздерін атты қазақтың тобы ортасына қысып жырып алды.

Ақжелке бұл жайды маңайына жалтақтап тұрып байқап көрсе де, енді ешбір айла істеуге болмай қалып еді.

Сондықтан, не де болса елдің бетімен кетпек болып:

— Не айтасыңдар? Неге жиылдыңдар? Арыз айтатын басшыларың кім? Неге сөйлемейді? — деді.

Бұларды қоршап алған жиынның алдыңғы қатарындағы кісілері Баймағамбет, Жансейіт, Қартбайлар еді. Барлық өзге топтың ішінен ұжымды екпінділікпен, ерекше ызғарлықпен де өзгешеленіп шыққан Дөңгелек саз елі болатын. Әсіресе, осы араға жиылған топ сондайлық өрлеген, қатуланған күйде еді. Сондықтан Ақжелке жаңағы сөзді айтып тоқтасымен бірнеше дауыс:

— Жәмеңкенің сүйегін бер!

— Кісіміздің өлігін қолымызға бергіз!

— Сен жапқыздың, сен өлген кісімізді қолымызға алып бер!

– Абактыдағы өзге кісімізді шығарып бер!.. – деп, көз қызарып, бет сұрланып, күре, шеке тамырлары адырайып тұрып бірнеше ашулы жігіттер қатты-қатты сөйлеп жіберді. Бұлардың ішінде Жансейіт, Баймағамбет те сөйледі.

Ақжелкені бұл сияқты тұтасқан ашулы шу сескендіріп, шошытуға айналды. Ол өні қуарып, жорғалақтай басып, жағына сөйлеуге бет қойып, көптің айдынына тіктеп қарауға шыдай алмай ыға жөнелді.

– Халық, сіздер сөзге құлақ салыңыздар. Ел кісілерін жапқызған жоғарыдан келген бұйрық. Біз ешнәрсені өз бетімізбен істегеніміз жоқ. Жоғарғы ұлықтың бұйрығын ғана істейміз. Қарақолдағы ұлық та бізден үлкен. Айтқанымызды ол алса – алады, алмаса – қояды. Жәмеңкенің өлгені рас, бірақ сүйегін бермей отырған – бізден жуан ұлық. Оған мен қайтемін?!

– Сен ұстап жібергенсің. Оның айтқанын сен істегенсің. Енді: «Мұндағы ел наразы болып, ереуіл қылып жатыр. Менің тілімді ал, кісінің сүйегін бер» деп, Қарақолға қағаз жаз, кісі жібер, – деп, Баймағамбет жауаптаса бастады.

– Оған ол көнбесе қайтесің? Менде қайрат жоқ. Оны қайтесің?

– Ол көнбесе, Алматыға телеграм соқ. Мына елдің арызын орындаған дұрыс. Кісісін өздеріне беруді мақұл көремін де! Мына, осы елдің барлығының жиылып келген сөзі – осы сөз. Біз кісімізді аламыз.

– Ия, өлтіргендерің де жетеді, сүйегін бермей отыра алмайсың, – деп, Жансейіт бір жағынан қадалды.

– Кісіміздің сүйегін әпер. Ақжелке, ел сені біледі.

– Сен істедің осыны, егер кісіміздің сүйегі тимейтін болса, сен істеді деп білеміз, – деп желке жағынан тағы бірнеше дауыстың қадалғанын байқады.

Ұлықтардың барлығы да жан-жақтарына жалтақтап, әрбір сөйлеген кісілердің өңдеріне телміріп, есі шығын-

қырап, қысыла бастап еді. Ақжелке де айтар сөз таба алмай құр жалтақтауға айналды. Сол уақытта тергеуші өз тілінде:

– Айтқандарыңды істеймін. Алматыға телеграм соғайық деп уәде беріңіз, – деп күңк етті.

Содан кейін Ақжелке:

– Жәменкенің сүйегін қолдарына беру керек. Бұл бір жанылыс қате ғой деп ойлаймын. Егер онда бермейміз деген сөз шын болса, Алматыға телеграм соғайық. Бірақ жалғыз мен емес, сендер өздерің де, ел атынан ел кісілері де соғыңдар, бірге соғайық, – деді.

Бағанадан Баймағамбет, Жансейіттер мен Ақжелкенің сөйлескен сөздерін дұрыстап құлақ қойып тыңдамай, бір жерден қырпуын тауып соқтығуды, бүлінуді күтіп тұрған ел, мына сөзден сон барлық қызулы оты тоқталып бәсеңдеп, сабасына түсе бастады.

Біреуден біреуге:

– Ақжелке Алматыға телеграм берейік. Жәменкенің сүйегін жоғарғы ұлықтан сұрайық. Бермегені теріс деп жатыр, – десіп, соңғы Ақжелке сөзі жұрттың бәріне күбір-күбір, дабыр-дабыр еткен дауыстармен бірге онды-солды жазылып тарап жатты. Соның тарауымен бірге көпшілік қазіргі табысына қанағаттанып, тоқсына қалып, әдеттегі момындығына бейімдеуге айналды. Бұрынғы еліртіп тұрған ашу, екпінінен қайтып, жүні жығыла бастады.

– Қайтсын байғұс. Бұның шамасынан келетін сол-ақ шығар.

– Мақұл айтады. Өз қолынан келетінді аямайын десе, одан әрі не қолқа бар.

– Жалғыз-ақ сол айтқанын қазір істесін.

– Қазір, қазір істесін.

– Телеграм қазір жазсын деп айтыңдар. Уа, ана жерде тілдесіп тұрған кім? Қазір істесін сол айтып тұрғанын! – деп, арттағы көп дауыс қайта-қайта айғайлап, осы бір

сөзді әлденеше жерден сан кісінің аузымен айтқызып, ұлықтарға жеткізіп жатты.

– Қазір жазбак, бүгін-ақ жібермек болды, – деген хабар қайта шықты. Баймағамбет, Жансейіт те алдарында жүні жығылып, жорғақтап тұрған ұлықтарды көріп, енді не бұйырарды білмей, дағдарып қалып еді. Сол кезде ұлықтар ептеп-ептеп сырғып, кеңселеріне таман қозғала бастап, елге:

– Енді, халық, сен тара. Бұл арада бәрің бірдей үйілгенмен не түседі? Телеграмға қол қоятын кісілерін қалса болады. Өзгелерің ауыл-ауылға қайта бер. Екі-үш күнсіз хабар келмес. Егер жақында хабар келіп қалса, өзіміз білдірейік, – деп тегіс кетіп бара жатты.

Жансейіт жанағы уәдеге басында көппен бірге риза болып іркіліп қалса да, артынша мыналардың қысылыңқырап тұрған жайымен пайдалану үшін тағы бірнеше тілек айтуды мақұл көріп:

– Онан соң мына абақтыда жатқан кісімізді де шығар. Олар жазықты емес, ел жазықты. Кінәлі десең дейтінін барлық ел болу керек. Жеке Серікбай, жеке Ұзақ ештеңені өз жанынан шығарған жоқ. Егер кісімізді берсен, келісеміз. Онда жақсы ұлық боласың. Әйтпесе, біз сені кінәлаудан босатпаймыз. Ақжелке, кісімізді бер! – деп айғайлады.

Жұрттың бәрі сол сөзді де қостап:

– Ия, кісілеріміз шығатын уақыт болды.

– Сарғайтуың жетті, оларда жазық жоқ.

– Мына осы тұрған бәріміз де жазықтымыз, олар жазықты болса, қылар болсаң, бәрімізге қыл! – деп, тағы да көп-көп дауыстар жөнкіліп бара жатқан ұлықтардың артынан шұбатылып, созылып естіліп жатыр еді.

Бірақ осы сөздер айтылса да, ел кетіп бара жатқан ұлықты бөгеген жоқ. Әуелгідей ызғары жоқ, қысып, ықтырып та әкете алмай, босаңсып бара жатыр.

Артындағы елдің көбі бет-бетіне қозғалып, жік-жігімен тарай да бастап еді.

Сондықтан Ақжелке, қайта-қайта айғайлап жауап сұрап тақымдап болмаған Жансейіттен құтылмақ болып, артына қарап тұрып:

— Ол кісілерді жапқызған жоғарғы жердің ұлығы еді. Жақында тағы да жарлықтары келер деп тосып тұрмыз. Көп ұстамас, босатар деп те ойлаймыз. Олар жайынан шыдай тұрындар, асықпандар, — деді де, топтан жырылып шығып ұзай берді.

Ел:

— Асығатын уақыт болды.

— Қашанғы сарғайып жатады?

— Шығартып бер кісімізді шығармасаң, ел жақсы ел болып тұрмайды, бұзылысамыз.

— Елдің шыдамы жетті. Енді бұдан арғыны көтерер жайымыз жоқ.

— Бәсе, соны айт... кісіміз шықса шықты, шықпаса өкпелеме бізге... ұлық болсаң, тыныштықта ұлық шығарсың. Елге сызың батып, момын жұртты шабақтап ренжіте берсең, көріп алармыз.

— Енді аз күн сынармыз, көреміз... сонда айтқанды істемейтін болсаңдар, байқасамыз сенімен. Ақ желкемісің, көк желкемісің, кімің болсаң, оның бол! — деп қалың жиын айғайлаған, еркіндеген даусымен бұрын еш уақытта айтпайтын сөздерінің бәрін де айтып жатты.

Бірақ ұлықтар бұның бәрін бірдей өз құлағымен естіген жоқ. Жарым-жартысын естісе де, байқамаған, естімеген кісі болып кете барды.

Елдің көпшілігіне осы айғайлар инерттіп, сыздап тұрған қалпында дем шығарып, тыныс-толас бергендей болып, бұрынғы жалынды кеміте, бәсеңдете берді. Бүгінге арналған ашу іспен шықпай, көп дырдудың айғайы, ащы кекесіні қорқытқан сияқты доң айбатымен шығып бара жатқандай болды.

Сондықтан танертеңгі ажарына қарағанда бүгін бір соқтығыс болатын сияқтанса да, жиын ешбір ерекшелік, тентектік істемей, ұлықтың жылпылдатқан сөздеріне алданып, жуасып бәсеңсіп, момын күйде тарады.

IX

Көпке берген уәде бойынша сол күні жәрменке ұлықтары Алматыға да, Қараколға да атаған қағаздарын жазып, телеграмын да беріп еді. Ел кісілері көзбе-көз өз алдарында жазылып, шабаршымен, тығыз почтамен жіберілген қағаздарды көріп, уақытша риза болып тарасты.

Жазылған қағаздың толық сөздерін ел кісілері өзі оқып, анықтап танысқан жоқ. Ел арасында орысша хат білетін қазақтан бір де кісі жоқ болатын. Жазылған сөздердің мәнін көпке Оспан айтып берді. Оған тапсырған, айт деген Ақжелке болатын. Оспан қысқаша мазмұны осы деп:

– Өлген кісінің сүйегін беруді ел сұрайды, елдің бұнысын орындаған мақұл. Әйтпесе, ел наразылығы күшейетін көрінеді. Бүгін жәрменке басына әлденеше мыңдай кісі жиналып келіп, бізден осыны түгел сұрады. Айтқандарын үлкен ұлықтың еске алып, орындауын тілейді. Шарт қылып қояды. Әйтпесе, өкіметке наразылық көрсетуден, үлкенірек те іс істеуден тайынатын сияқты емес. Абақтыға алынған кісілер туралы да босатуды сұрайды. Осы туралы бұйрық істеуді, жол көрсетуді сұраймыз, – деген.

Телеграмның анық толық сөздері осы еді. Бұның ішінен Оспан құрық берерлік, қолайсыз көрінерлік сөздерді шығарып тастап, елмен бірге жәрменке басындағы өкімет қызметкерлері де Жәменкенің сүйегін беруді сұрайды деп, қысқаша тойтарып қана аударған.

Осыдан соң төрт күн өткенде Қарақолға Алматының жауап бұйрығы келді. Қарқарадан жіберілген телеграммен бірге сол күндерде, келесі күндерде Алматы ұлықтарына, Қарақол, Қарқара жағынан әлденеше қосымша хабарлар барып жатқан.

Елдің бәрі бірдеңені күтіп жүр. Бір белгілі уақытта соқтығуға қамданып, дайындалып жүрген сияқты. Абактыдағы кісілерге ғана жалтақтап бөгелгендей, егер олардың отыруы созыла берсе, ия оларға істелді деген бір жазаны естісе, жалпак ел тұтас ереуілге шығатын сияқты. Қазіргі қазақ елінің анық жайы осы деп, күн-күн сайын осыған ұқсаған қосымшаларды Қарқара, Қарақол екеуі де дүркін-дүркін жеткізіп жатқан.

Облыстық қаланың ұлығына осындай мағлұматтарды жеткізумен қатар, жергілікті кеңселер соңғы уақыттағы өкімет саясатының анық бетін түсіне алмай, әр алуан жарлық күткендей болатын. Бір есептен жаз ортасынан бергі бетке қарағанда, қырғыз, қазақ сияқты мол жерге ие болып отырған жабайылар көтеріліс, ереуіл жасаймын десе, жасап көрсін. Кішкене еркіндетіп жіберіп, кінәні өз мойнына артатындай ұпай салып алып, өздері істеген істі өздеріне кінә қылып қатты қырғын ашу керек. Бостырып тоздырып, тұқымын құртып жіберіп, олар отырған шұрайлы жердің барлығын казынаға алу, қалаған кісіні отырту керек. Сондықтан, бұл елдер көтерілісті ойласа, ойласын; істесе, істесін. Бөлінеді, жарылады, өкіметке жауығып қарсылық ойлайды деп сескену, қорғану керек емес. Қайта астыртын шабақтап, сондай кимылға өздерін айдап салу керек. Көпке білдірмей, сездірмей отырып,

түртпек салып, шапка түртіп ашындыру керек те, содан кейін істеген қимылына қарап тұрып бас салу, талқан қылу, орнымен жоқ қылу керек дейтұғын.

Жаз ортасынан бері уездегі ұлықтар мен солардың аудан-ауданға шығаратын приставтары да 25-ші июнь жарлығымен қатар естіген үлкен сарын сол еді.

Басы солай делініп басталған соң, мұндағы ұлықтар сол бетпен екіленіп, жаланып, «шаш ал десе, бас алып», алдияр деп алып-ұшып тұрған. Бірақ бұлар қазақ, қырғыз ішін ойрандап бүлдіріп, жындай құбылған жаманшылықтарды істеп тұрса да, соңғы уақыттарда алғашқы бетпен нұсқаған жаңа, тың бұйрықтар болмады. Алғашқы сөз, әуелгі бет бар ма, жоқ па – оны да анықтап білмейді. Оны айтыспайтын сияқты болып барады. Бұлар әуелгі белгіленген нысана осы деп, бір жағынан қазақ, қырғыздың қалың елін әр алуан орынсыз бұйрық өрескел зорлықпен шапка түртіп ашындырып отырып, қыңқ еткен басшыларын тізіп шұбыртып, абақтыға салып жазалап отырып, сонымен бірге манайдағы өзімен кездескен, алдарына келген қазақ-орыс, крестьянға да жанағы өздері ойлаған ниетті ұғындырып, миландырып тұратын. Сол бетте баулып, аңқау, момын тату елді әдейі орталарына от салып араздастырып, ушықтырып, біріне бірін жау қылып көрсететін болған. Бұл беттегі істері де далаға кеткен жоқ. Ең алдымен қазақ-орыстар бұл шырғаға оңай келіп, баяғыдан ұлықтың атарманы болып қоқақтап қалған әдетпен қазақ елін жауша бөріктіріп, үркіте қимыл қылатын болды.

Бұлар қазақ, қырғызға беттегелі, тап бергелі кесекті аюдай кіжініп, тісін басып дайын отыр. Пісіп толған, дайындалған істің бір тарауы осы түрде. Бұл саналғандардан басқа тағы бір түйін, тағы бір жақсы шиеленіскен тұзақтай болып елдің басшылары түгел қолға түсіп отыр да, арасынан Жәменкесі өліп, оның сүй-

егін бермеу керек деген ақыл табылды. Өкіметке берсе де, бермесе де бәрі-бір болар еді. Бірақ елге бәрібір емес. Оған бермей қойса, шынымен кектендіріп өшіктіреді. Кер бала, аңқау ел соған да шабына от түскендей тулап, тағы да кінәға, айыпқа қарай аяндап, бұрынғының үстіне тағы да белшесінен бата берді. Сол елді қоздыратын, құтыртатын іс болуға жараған сол, Жәменкенің сүйегін беру деген әңгіме де жәрменке басындағы Ақжелкеден бастап, Қарақолдың ұлығына да, одан әрі Алматыдағы үлкен ұлықтарға да недәуір үлкен, келелі, негізді мәселе сияқты көрінді.

Аяғында Алматы ұлығы бұл мәселені шешті. Шешкенде, бұл күнге шейін соңғы уақыттағы бағыт, саясат туралы толық хабар ала алмай, алғашқы кара дүрсінмен келе жатқан жергілікті ұлықтарға бет нұсқап, бағыт бергендей болып шешті.

Ол, әуелі, Жәменкенің сүйегі берілмесін деген. Екінші, елдің бүліншілігіне бастық болған басшылар абақтыдан босамайды. Олар кепіл есепті. Егер ел осы күндерге шейін бұзықтық, бүліншіліктен тыйылмаса, абақтыдағы кісілері түгелімен ұлы жазаға тартылсын. Бірін қалдырмай жоғалту керек. Қазаққа, қырғызға, ұйғырға да – барлығына да істейтін ісі осы. Егер содан әрі ел көтерілісі болатын болса, оны да аямай, өз қолдарындағы барлық күштерді жұмсап, еріксіз бағындырып, басып мойындатып алындар. Ешкімді де аяу керек емес. Қандай қаттылықтан болса да қорғанбау керек.

Оның үстіне қазақ, қырғыз казак-орыс сияқты қала, поселке тұрғындарына залалын тигізіп, малын алып, үйлерін өртеп, кісісін өлтіріп тұрғаны бар деп естіледі. Ел елді аралауға шыққан қызмет адамдарының да өлгені бар. Керек десе, почтаға, әскери обозға да шабуыл жасағандары бар дейді. Бұл – қалың елдің ашық жаулық жолына шыққаны. Ондайға аяныш, рақым, кешірім деген

нәрсе болуға жол жоқ. Аянбай, іркілмей отырып тең-текті жуасытып, асауды көндіріп, жөнге салу керек. Бұл күнге шейін істелген бассыздықтың кегі күшті болу керек деп, күндерде барлық ұлық арасына жайылған белгілі қатал тапты. Жер-жердің ұлықтарын біржола қайрап нығыздап, екпіндетіп іске кірістіру үшін Петербордан ел қарсылығымен алысуға келген кәрі жандаралдын сол күндерде барлық ұлық арасына жайылған белгілі қатал сөздері тіркелген екен. Осы әмірдің өзі де сол жандарал атынан шығыпты. Мұның облыс әкімдеріне тапсырған бұйрығынан туыпты. Әмірдің әр жерінде жандаралдын тапсыруын, бұйрығын атап-атап келіп ең аяғында: — «патша солдаттының қаны тамған жерде ешбір бұратана ел тіршілік етпесін» деген кәрлі сөзін құран сөзіндей, туға байланған ұрандай қылып келтіріпті.

Қарақол ұлығы бұйрықты алысымен-ақ ояз, прокурор бастаған әскери кеңес жасап, ортасына абақты ұлықтарын, қарулы-солдаттардың бастықтарын алып отырып, абақтыдағылар жайында көп жасырын сөздер сөйлесті.

Байлаған сөздерін кешіктірместен орындатпақшы болды.

Бүгін таңертеңнен бері қазақ камерасындағы тұтқындар іштен де, сырттан да ешбір хабар ала алған жоқ. Жалғыз-ақ әкеп берген тамақты ғана алды. Ешқайсысын тысқа шығарып бөгде кісімен тілдестірген жоқ. Күн бойы абақты маңына қазақ, қырғыздан ешкімді жолатпай, зекіп қорқытып қуып жіберіп тұр. Тегінде соңғы уақыттарда қалаға босып келгендер көбейгеннен бері қарай қазақ, қырғыздың бос дала адамы көшеде емін-еркін жүре алмайтын да болған. Жакында қырғыздың жаулығын көріп, не өздері жаралы болып, не туған-туысқандарынан айрылып келгендер болса, көшеде қазақтың, қырғыздың түсін көргенде ақырып боктап, жабылып қуып сабап,

кейбіреулерді тобының ортасына әкеліп кергілеп өлтіріп те тұрғандары болған. Сондықтан Ұзақтарды күтетін жігіттер жаннан кешіп қана еңбек қылып жүр еді.

Бүгінгі абақты ажары күндегіден де қатайынқырап, бұзылыңқырап тұрған соң Ұзақ, Әубәкірлер абақтының өз ішінен бірдеме сыбыс естімес пе екеміз деп байқап еді. Ол талаптарынан да ешнәрсе шықпады. Камераларынан шығармай, өзге тұтқындармен араластырмады.

— Бүгін осы абақтының сұрқы жаман, қалай болайын деп тұр бұл?! — деп көптің іштей жүдеген күдігін Кәрібоз кария сыртқа шығарды. Әлденеден таңертеңнен бері бұның бойы ауырлап, жер тартып тұрғандай. Сонымен бірге көңіліндегі талайғы салмағынан жеңілейіп, сергігендей бір ерекше лепілдеген елгезектік белгісі де байқалған сияқты.

Сыртқы қабына ішінің кеңдігі симағандай.

— Сұрқы бұзылып тұр. Бірақ не шара?! Не қылмақ керек, — деп, Нүке өзге жолдастарына қарады.

Жұрттың бәрінің жүзінде қатты күшейген қауіп күдік белгісімен бірге «не боламыз, не күйге ұшыраймыз, бұның арты қайда апарып соғады?» дегендей жұмбақты сұраулар білінуші еді.

Тұншықтырғандай белгісіздік Ұзақтың шыдамын тауысқандай, буындырғандай әсер етті. Сондықтан ол есік тесігінен қарап тұрған солдатқа:

— Ей, бізді неге бүгін шығармай қойдың? Сырттан келетін кісімізге неге жолықтырмайсың? — дегенде, екі көз аз сықсиып, кішірейіңкіреп тұрды да, есіктің ар жағынан:

— Сағат алтыда манифест болады, — деп сырғып тайып кетті. Сықсиғаны күлгені ме, болмаса «осыным шын» деп ымдағаны ма, отырған жұрт ұға алмай қалды.

Бірақ көздің жөні бір басқа, бәрінен де айтылған сөз құбыжықтай, ажалдай дүрк шошытты. Әубәкірдің денесі

ұйып, талықсып кеткендей болды. Өні де қуарып, қатты сескеніп, үркіп кеткеннің белгісін көрсетіп тұр еді.

– Бұнын айтқаны бір сұмдық қой. Енді «қош» дегеннен басқа не қалды? Қария, иман айта бер! – ден, Кәрібозға қарап шалқайып барып қабырғаға сүйене кетті.

Осының артынан Кәрібоз әрбір қауіп үстінде істейтін әдеті бойынша сүре «ясинды» оқи бастады. Даусы күбір-күбір етіп, бір үзіліп, бір естіледі. Жыртылып шыққандай тамағы кебірсіген сияқты. Ешкімнен ешбір ауыз сөз шыққан жоқ. Барлық жұрт жым-жырт, сілейіп қатқандай. Дене тіршілігінен айрылып, құр ғана болымсыз сұлдер қалғандай. Әубәкір алғашқы қабырғаға сүйеніп қалған қалпында әлі де тастай қатып қалшыып қалды. Өне бойы өзінікі емес, бөтен бір бұйым сияқты сезіліп, өзі қайсы, дүние қайсы екенін айыра алмай, түгел араласып, ұласып кеткендей, бір шатаسقандық, күнгірттік байқалады.

Өзгенің бәрінен бұнын үркуі күштірек, ерекше сияқты. Қалған жұрт соны байқағандай болып, Әубәкірдің алдын ала ұсынғанын жаман ырым сияқты көрісті. Бұл жай біріне бірі сөйлеген сөзбен, тілмен білінген жоқ. Бір-бір ғана қарасқан көзден, тынышсызданған қабақтан ұғылғандай еді. Қазіргі үлкен қауіпті күту үстіндегі жым-жырттық бұл адамдарды ерекше сезімді қылып, елбіретіп, жеңілейтіп тұрғандай. Дененің бір ғана қозғалысы, беттің бір ажымының болымсыз ғана бір жыбыры болса соған шейін отырған жұрттың бәріне бірдей түп-түгел танылып, оқылып қойғандай болады. Келешек белгісіздік сағатты ыстық қанды денемен, барлық сезімді жүйрік жанменен түгел ұсынып құлап күткендіктен, мына жым-жырттықтың ішінде бұл адамдардың тілдері сөйлеспесе де, бірімен бірінің жаны ым қағып, белгі берісіп, жай-күйді танысып тұрған сияқты.

Сондай маңайдағы болып жатқандарды бұлжытпайтын қырағылық ерекше көпшіл сезімділік Әубәкірдің қазіргі

жайын бұларға әдемі танытқан. Бірақ қазіргі сағатта оған бұлар берер қайрат жоқ. Үйретер ақыл да жоқ.

Соны көппен бірге сезіп отырған Нүке Әубәкірді не де болса, қазіргі халінен түртіп шығарып жібермек болып:

– Балдызыма еркелейінші, – деп келіп, Әубәкірдің тізесіне басын салып жантая кетті.

Бұл қозғалыс ойлағанындай әсер етті. Әубәкір қорқыныш түспен араласқан ұйқыдан оянғандай, жымыып есін жиды да, шынымен еркелеткендей болып жездесінің бетін сипады. Бой жылынып, жаңадан жан жүгіргендей болды. Ерекше сезімділікпен емеуріннің, жұмбақтың сағаты бұларды баладай ағартып, аңқауландырып тұр. Бәріне де тазалық канатын бітіргендей. Сондықтан мына екеуінің істеген балаша мінездері ешкімге жат та, өрескел де көрінген жоқ. Дәл қазіргі халдеріне сол қажет, сол тәтті де сияқтанды.

Осымен бір жарты сағаттай уақыт өткенде, есіктін сыртында сарт-сұрт дыбыстар шықты. Асығып, ерсілік-қарсылы қақтыққан көп кісінің дабыр-дұбыр жүрісі естілді. Камера іші толған жұрт түгелімен селк етіп шошынып, есікке жалт-жалт қарады. Сол-ақ екен, келесі секундте барлық абақты іші дозақ үніндей жат суық үн шығарып, көп мылтық даусы күрс-күрс, батыр-пұтыр естіліп қалды. Камера іші дәрі мен ажал иісіне толып бара жатты. Көрші камералардан кірген, алас ұрған, абақтыны басына көшірген неше алуан жалынышты да, кекті де, дертті, жаралы да айғайлар, шулар естілді.

Қазақ камерасында нар үстінде отырған жұрт басында біріне бірі ұмтылып, бір араға үйіліп, біріне бірі сүрініп жығылып, аяғында жан-жаққа тарай бастап еді.

Алыстан жалынған, өкірген, сиынғандардың дыбысы келеді. Оқ тиген, өлімге қарай бас игендердің ақырғы ыңырануы, қарғысы естіледі.

Осы уақытқа шейін қазақ камерасы аман сияқты еді. Бір мезгілде бағанағы қараған көз қайта айналып бір

сығалап қалды да, қасындағыларға ақырып әмір етті. Сонымен бірге есіктің тесігінен үш-төрт бесатардың ажал иісті көк мойындары камера ішіне жылмаң-жылмаң кіріп алды. Кіре сала үзілмей тасырлаған дауыстарымен бірге жарк-жұрк еткен көкшіл қызыл оттарын шашып, бұрк-бұрк түтіндерін шығарып, оңды-солды қайшыланып нар үстіне оқ жаудыра бастады.

– Алла, Алла!

– Аруак, иә, аруак!

– Қош, қош!..

– Иә, Райымбек ата... сақтай көр, иә, Құдай! – деген неше алуан үркінішті, жалынышты, шошынған айғайлар қазақ камерасын да басына көтеріп, мылтық тілімен бірге әлсіз үндерін үзбей жатты. Алғашқы оқтармен бірге ұшып-ұшып бүктетіліп-бүктетіліп түскен денелер де бар еді. Олардың бәрінің де үні бір-ақ өшкендей. Жалғыз-ақ бір-екеуінің ғана даусы:

– Уу-һ... уу-һ... жа... не... м. Жа... не... м... Алла... Алла! – деп үздігіп қана естіледі. Кейбір оқ тиген денелер жатқан жерінде ыршып-ыршып түсіп, бір сіресіп, бір жиырылады. Оңды-солды аунап бүктеліп шиыршық атып жатқаны да бар. Нар үсті жосып, сырылдап аққан қан болып кетті. Кейбіреуінің кеудесінен, маңдайынан ытқыған ыстық қандар айналасының бәрін бояп, шапшып жығылып жатыр, мылтық тоқтамай; толас қылмай күрсілдеп, дозақ күнін тудырып тұр. Бірақ камера іші тұтасқан көк түтін болып кетті де, енді тар тесікке қадалып тұрған көздер камера ішіндегі адамдардың өлгені мен тірісін анықтап көре алмайтын, түгендей алмайтын болды.

Бұл уақытқа шейін өлген кісі нар үстінде жатып қалған жеті-сегіз. Қалғаны жаралысы бар, аманы бар алғашқы атылған мылтық даусымен бірге еденге домалап жығылып түсіп, содан нар астына қашып, қашып кіріп

кетіп еді. Бұдан қалған үшеу-төртеуі есіктен киысырақ тұрған пештің жанына келіп тығылған. Бұл арада тұрған Сыбанкүл, Әубәкір, Ұзақ. Әубәкір мен Ұзақтың бойынан кан саулап тұр. Өне бойлары ып-ыстық болып, әлдеқандай кызумен қайнағандай.

Мылтық барлық абақты ішінде әлі де үзілмей батырлап тұр. Тесіктегі көк темірлер біріне бірі соқтығып, тар тесікте қысылып оңды-солды айқасады. Жоғары да, төмен де үніледі. Әрбір козғалысымен бірге қызыл от жарқ-жүрқ етіп, жай отындай жаланып, буын-буын түтін де бүрк-бүрк шығады.

Әрбір жат дыбыспен бірге, әзірше шыбын жаны шықпаған тұтқындардың қорқынышқа толған кеудесінен:

– Иә, Құдай, иә, аруақ!

– Ақсарбас, ақсарбас!

– Шынымен біткеніміз бе?

– Қырылғанымыз ба?! Алла, Алла! – деп, жасқанып, шошынып тұрып, үзіп-үзіп айтқан жалыныш, өкініш арман тілі шығады.

Осымен бес минуттай уақыт өткенде абақтының түкпір жағындағы мылтық дауыстары шұғылынан тоқтай қалып, сол жақтан коридорға қарай ақтарыла, шулай жүгірген қалың айғай шу естілді. Бұл жақта көп қырғызды қамаған үлкен камера бар еді. Дыбыс солардың жатағы жақтан шықты.

– Босандық, босандық! Қыр, жой!

– Жастығыңды ала жат!

– Атаң көрі!...

– Кет, көзіңді жоғалт...

– Қыр, жой! Ия, аруақ! Ия, бабам! – деген қалың айғай, дырду естілді... мылтықтар тоқтап басылып қалды. Суық қару құр ғана қашқан қолда сатырлап, босып бара жатқан сияқтанды. Бұл кезге шейін қазақ камерасына қадалған үш мылтық әлі де ажал белгісіндей болып, сұғын қадаудан тоқтаған жоқ еді.

Сырттағы дауыс пеш жанында тұрғандарға алдымен естіліп, тезінен қайрат беріп, ақырғы дәрменін қарсылыққа, алысуға қарай айдағандай болды.

– Өлсек, қарсыласып өлейік, аянатын не қалды енді, ұмтыл! Ұста ана мылтықты, – деп, Ұзақ айғай салып жіберіп, есікке қарай тап берді.

Бұнымен бірге Әубәкір, Сыбанқұл да:

– Бәсе, енді не қалды? Ия, аруак!.. Ия, Құдай! – деп келіп, есіктен сығалап тұрған мылтықтарды қабырға жақтан жағалап келіп төмен қарай жұлқып-жұлқып кеп тартып қалды. Сол арада коридор бойынан жосып қашқан көп солдаттармен бірге бұл камераның алдында тұрғандар да мылтықтарын тастай-тастай қаша жөнелді.

Осы кезде нар астында қалған бірен-сарандар да сүйретіліп шығып алдыңғыларға қосылып қалып еді.

Солдаттан камера маңы айыққан сияқты болды. Коридор бойында жөңкіліп шулап, тарс-тұрс жүтіріп келе жатқан тұтқындар болатын.

Осы жайды шала-пұла түсінумен бірге камераның ішінде қыбырлауға шамасы келген жандардың барлығы да енді есікті бұзып, шыбын жанын қасап үйінен сүйретіп шығуға кірісті.

– Бұз есікті!

– Қират мынаны, суыр ана нардың тақтайын! – деп, біреуге біреу әмір етіп, қолына түскен нәрсемен тақтайлы есікті тарс-тұрс ұра бастады.

Нардың үлкен тақтайын өзгеден бұрын Әубәкір суырып алып еді. Бұның қазір де арқасы оттай жанып, ысып жүрсе де, бойын жеңіп құлатып әкетіп бара жатқан ауыртпалық жоқ. Дерт білінбейтін сияқты. Сондықтан барлық дәрменмен үлкен тақтайды құлаштап көтеріп әкеле жатып:

– Үштің бірі тіл дегенің қайда?! Он сегіз кісіден бірді шығармаймысың, а, Құдай! – деп, әлі күнге міз бақ-

пай тұрған тастай суық Құдайына шынымен өртеніп, наразыланғандай болып, ақырып келіп: — Ия, Райымбек ата! Ия аруақ! — деп, есікті қалың жалпақ тақтаймен түймештеп қойып-қойып жіберді.

Әрі жас, әрі қарулы, денелі Әубәкір өзіне оқ тисе де қайратынан айрылмағандай қажырлы сенімді сияқты еді. Бағанадан бұның бойын ұйытып, жеңіп, басып тұрған жайын қорқыныш, енді қайнаған ашу мен ызаның астына түсіп жоғалып кеткен сияқты. Сау денені тесіп кірген оқ, сол дененің шығарған ыстық қанымен бірге, ең алдымен бұндағы адамдардың ішіндегі қорқыныш үркектікті де ала шыққан сияқты.

Әубәкірмен бірге Сыбанқұл, Ұзақ та есікті бір-бір тақтаймен тарс-тұрс ұрды. Топса шиқылдап, шегесінен шығып, қобырап кетіп бара жатты. Кішкене қаланың жөндекілеу болып салынған абақтысында соншалық сенімді мықтылық, үлкен беріктік жоқ еді.

Әйтеуір өлетін болған соң қарсыласып, алысып өлу керек. Сонда ғана шөйіт боласың деп ертеден көп айтысып, нық сеніскен көңілмен камера ішіндегі шамасы бардың барлығы тұтқын есігіне барлық күштерін салып еді.

Аяғында Әубәкір бес-алты салып қалып, енді тағы да алғашқыдай екпінмен екіленіп келіп тағы бір-екі рет үсті-үстіне түйіп-түйіп жібергенде, қара есік шалқасынан қисая барып құлай кетті. Денесін сүйреуге шамасы бардың барлығы да:

— Ия, ақ сарбас, ия, Тәңірі, бере көр! — деп, шу-шу етіп алдыңғы босап шыққандардың арты коридордан арылғанша, бұлар да жосылып сатырлап қашып жөнелді.

Бірақ абақтының өз ішінде солдат болмаса да, тыстағы үлкен қорған ішінде әдеттегі күзетте жүрген қарулылар әлі де бар еді. Абақтының өз ішіне кіріп, камераларды атқылаған солдаттар алғашқы қырғыз тобы есікті бұзып

шығып, қалын селдей болып өздеріне қарай қаптағанда есі шығып босып жөнелген. Арасында қару-жарағынан айрылып қалғаны да бар еді. Өздері қырып, қан жоса қылып, өлтіріп тұрса да, сол өлімге айдап тұрған топтар беті-басы қан болып, ажал таңбасын басып алған пішіндерімен өздеріне қарай дүрк жүгіргенде солдат атаулы көр ішінен қопарылып көтеріліп келе жатқан кекті, жайын жүзді суық қайратты көргендей болып, қарсы қарап тұруға шыдай алмай ығып жөнелген.

Солардың алды босып қашқан тұтқындармен бірге шығып есін жиып алып, қайтадан қаруланып та қалып еді.

Сондай-сондайлардан құралған он шақты мылтық абақты үйінің ар жағына қарай шашырап шығып, дуалдан секіріп шығамын деп, тым-тырақай қашып, қарбаласып жатқан тұтқындардың бірталайын әлі де атып жығып, қанына шомылдырып жатқан. Қазақ камерасынан шыққан қашқындар дәл осы кезге келіп ілінді.

Бұл уақытта күн кешкіріп, қала ішіне ымырт қаранғысы кіруге айналған еді. Егер қазіргі тосқауылдан аман-есен шығатындары болса, бірдеме қылып жалтарып, қашып көруге сол бір сүйеніш сияқты болатын. Әубәкір өзі қашумен бірге Ұзақты да қолынан ұстап сүйрей жүгіріп келе жатқан. Бұлар шыққан мезгілде дәл абақты есігінің алдында тұрған солдат жоқ екен. Сол жақта дуалдың ең жақын жерінен жаңа ғана секіріп кеткен бір ұйғырды көздері шалып қалды да, соған қарай жүгірісті. Сыбанкүл Әубәкір мен Ұзақтың артында еді. Жүгіріп дуалға жете бере Ұзақты қолтығынан, аяғынан көтеріп, дуалдан асырып тастаған Әубәкір енді өзі секіруге айналғанда, арт жағынан бұларға қарай кезелгендей болып тарс берген мылтық даусын естіді. Сол кезде жан ұшырғандай болып, Әубәкір дуалдың үстіне шыға бере, ар жағына құлай-құлай домалап түсті. Жалғыз-ақ дуалдан аса бергенде, артындағы Сыбанкүлдың:

— А-һ-һ... қалдым... мен... қош!.. — деген сөздерін ғана естіді. Оған оқ тиіп, шалқасынан серең-серең етіп барып, аяғында жиырылып, бүктетіліп құлап қалды.

Дуалдан түсісімен Әубәкір Ұзақты қайта ұстап көтеруге айналып еді, оның қозғаларлық жайы болмай қалған екен. Аяғын баса алмады. Алдында бойынан ағып жүрген қанның өзі де бұған мендеп, дене тауып тиген оқтың барлығын білдіріп жүр еді. Бұл уақытқа шейін ерекше шыдамдылық қылып тістенген тарамыс қайратпен ғана зорға сүйретіліп келген екен. Оның үстіне дуалдан құлап түскен уақытта қартаң дене оқыс жығылып мертігіп, әлсіреп қалыпты. Қазірде өлімге бой ұрғаны ма, жоқ, талғаны ма, әйтеуір, өңі көгеріп, тіршілік ажары кетіп, бойы суынып кетіп бара жатты. Жүруге біржолата жарамайтын сияқтанды.

Сол күйде Әубәкір арқалап, сүйретіп әкетпекші болып еді, өзінің де жайы кетіп, басы айналып, ішіндегі дерт теңселтіп жығып бара жатқанын байқады. Ұзақпен бірге сұлдері құрып, жығыла кетті.

Басында қалған ақырғы сезім Ұзаққа жолдасының жайын ұқтырғандай болды. Ол:

— Уһ... біткенім осы ғой... бар енді... қош... Албан баласына, тірі қалсаң, сәлем айт... арман жоқ... ел үшін... — деді де көзін жұмып қайта талып кетіп бара жатты.

Сол уақытта сатырлаған мылтық дауысы жақын жерден тағы естіле бастады. Енді көшеге шығып атқылауға айналған екен.

Кідіруге орын қалмады. Әубәкір: — Қош! Қайран Ұзақ... жамандығым болса, кеш, жарқыным! — деді де, Ұзақтың бетіне қарап сырғып жөнеле берді. Ақырғы рет Ұзақтың кірпігі қозғалып, ымменен иек қағып, қоштасқандай болды.

Әубәкір жақын жердегі дуалдан дуалға секірін отырып, алдында өзінен бұрын қашып шыққан екі ұйғыр, бір қыр-

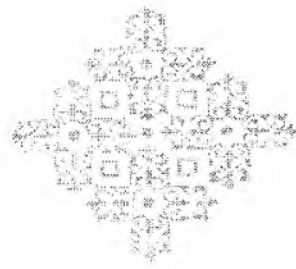
ғызға қосылып төртеу болып алып, бір қорадан бір қораға түсіп, абақты маңынан ұзап кетіп бара жатты.

Бұлар сол түні бір иесіз үйді тауып алып, аз ғана бекініп отырып есін жиып алып, ел әбден жатқан соң қаланың адамдарынан ұрланып, жасырынып жүріп отырып, қашып берді.

Көшеде келе жатқандарында үрген итестерін шығарып, састырып еді. Бірақ ит дауысына шыққан қуғыншылар болған жоқ. Иттен соңғы бөгет қаланың көше-көшесіне көлденеңдетіп тартып тастаған неше қатар арбалар, қала сыртында айқыш-ұйқыш қып қазған орлар болды.

Осыған қарап қашқындар бүгінгі оқиғаның ішкі жайын толық түсінді. Бұл қала манайдағы елдің шабуылын, жаулығын күтеді. Сондықтан мынандай бас қорғайтын камдар істеп, қаласын буып-түйіп дайындап отыр. Абақты ішіндегілерге істеген қатты жаза да содан.

– Әттен, сол күткен жауы неге келмеді? Неге кекке кек, қанға қан ағызбады? Не маңғаз, не қасқа жайсаң жусады ғой мынау ұлық, мынау дұшпанның сұмдығынан. Әттен! Әттен! – деген арман шықты. Жау қолынан құтылып далаға шыққан соң қырғыз, қазақ, ұйғыр демей төрт қашқын далада отырып, бірге туған бауырын жоқтаған туысқандардай болып, осындай жалынды армандарын айтып отырып, ботадай боздасты.

Х

К арақол кырғынының хабары Қарқараға жеткенде, қалың елдің қан жиынының ортасына зеңбірек оғы түскендей әсер етті. Жат хабар жайлау-жайлаудың барлығына кешке жақын бір мезгілде тиіп еді. Ел ерсілі-қарсылы шабысып, кешкі жайылыста жүрген жылқыдан дамылсын-дамыл топ-топ ат, айғырлар ұсталып, ерттеліп жатты. Енді қырылу, қыру, қолға түскен ұлықты қолма-қол бауыздау, қанды қанмен жуу, сонымен бірге бұл араны мекен етпей, талақ қылып, барлық өткен дәуренге, баяғыдан бергі момын тіршілікке қош айтып ауа көшу, тез-тез кек алып, кезіне келгенді әртеп, жосып жөнелту, — ендігі қалған ажарсыз күннің, адыра қалған күннің барлық қамы да, тілегі, мұраты да соған ғана арналды.

Сондықтан еркек атаулы ат ұстап, найза баптап, мылтық октап, айбалта, сапы сияқты қаруларын ыңғайлап²², дайындап жатқанда, әйелдер үй ішінің жүгін жеңілдеп, бөлек-салақты азайтып, өте керек болатын аспаптарын ғана бір-екі тең қылып буып, өзге бұйым атаулысын қайда тастарын, кімге беріп тапсырып кетерін білмесе де енді керексіз, талақ болған дүниедей көре бастады.

Үйдегі бөгет болатын ұлы дүниеден басқа далада жүрген тірі қазына, аяқты малдың өзінің де қанша бұйыры, қаншасы қолында қалары белгісіз. Өйткені босқан елдің алдын көріп отыр. Асының Қызыл бөрігі артынан қуған әскерден бөксеріле, асыға қашатын болған соң қоралы қой, топты сиырларының талайын талай жерге шашып, иесіз тастап кетіпті.

Жасы үлкен қария, үлкен басты еркектер болсын, қару ұстаған жас-желең боз бала, қатын-қалаш, бала-шаға болсын, — бәрінің аузында қайта-қайта айтылатын бірақ сөз:

— Дүниенің бәрі де жан садағасы. Мал да, жер де аманшылық, тыныштықта, ер азаматтың аманшылығында жақсы шығар. Олардың басына күн туған соң дүниенің, қазынананың, мал-мүліктің не керегі бар десетін.

Бұл ниеттің жолында баласы солдаттыққа ілінетін де, ілінбейтін де, — бәрі де бірдей жұмылған. Қазіргі уақытта Тұңғатар, Дәулетбақтай бірен-саран малын қимаған, тоқтығын, тыныштығын қимаған байлар болмаса, яки Оспан сияқты ұлыққа тығылған тілмаштар болмаса, өзгенің алаңсыз, алаңсыз бірлігі бар-ды.

Белгісіз үлкен, қиын сапар бар деп бір әкенің баласындай, бір үйдің ішіндей буынып, түйініп дайындалған ел. Бірі білгенді бірі білді. Үлкен білгенді бала білді, біреудің сөйлегенін жұрттың бәрі де сөйледі. Осындай бас-аяғы бірдей халдің үстінде тұтасып жұмарланған елдің ортасында тым болмаса бір де біреуі болса да ертең ауып көшіп кеткенде баратын жердің жай-күйі қандай, көп елді бөтен ел сиғыза алатын бейіл бар ма? Кеңдік қандай? Ондайдың ешбірін де білмейтін, хабарсызды. Бұны көп те білмейді. Көп ішінде керек десе жалғыз-жарым, некен-саяқ адам да білмейді. Басында тіпті былай қыспаққа алатын болса, ауамыз деген сөз сөйленген кезде қалмаққа барады екеміз. Онымен Ұзақ жақсы екен.

Үш жылға молынан сиғызып сақтап шығам деп айтады дескен сөздер шыққан. Осы күнге шейін елдің кәрі-жасының малданып жүргені сол ғана сөз.

Бұны сынайтын, өрескел дейтін, күдікке алатын кісі жоқ. Ондай айтушы болса, елдің біріккен тілеуін бұзушы, көпшілікті ірітуші есебінде танылады.

Бұлардан басқа елде көптің байлаған ісіне, көптің жұмылған ниетіне сын да, шәк, шүбә да жоқ. Тас түйіндей нық байланған²⁴, шегеленіскен. Өл деген жерде өлісу, отқа түс деген жерде ойланбастан, айналмастан отына да түсуге қалың топ шынымен-ақ дайын сияқты.

Жәменке хабарынан соң үш-төрт күннің ішінде жәрменке басына елдің қалың тобы барып қайтқаннан бері қарайғы қалың көпшіліктің жай-күйі осындай еді. Бұл күндерде бұрыннан бері атына, абыройына я тіл, я беделіне қалың ел болып бас иіп мойындайтын басшы жоқ. Ондайлардың барлығы да тұтқында, жазада. Бірақ сондайлар жоқ болған сайын елдің қалың тобы ру-руы, болыс-болысы, жайлау-жайлауы түгелімен біріне бірі жамырасып, біржолата ішек-қарны араласып, шынымен канат жазып тұтасып кеткен сияқты²⁵. Ендігі бірлік, тұтастық басшылар арқылы ғана туған тұтастық емес. Нағыз қалың, мықты көптің өзінікі. Еркек, ұрғашы, кәрі, жасын түгелімен бір араға жиған шоктай иірген, бір-ақ ұран, бір-ақ қара өзекті қажарған, намыс тіліндей тілек бар.

Сондықтан ел-елдің арасындағы қатынас бұрынғыдан да күшті. Екпін қызу екіленіп дайындалу²⁶, күтіну де бұрынғыдан сонауғұрым тәртіпті, не ісі болса да шапшаң. Қозғалыс, қимылдың барлығы да жылпың қағып, ұршықтай үйіріліп, танымастық, тездікпен құлдырап тұрған сияқты. Кең, момын, болпыш, салғырт-салақ жайлау бұл күндерде бой жасаған баладай. Бұрын ешуақытта көрсетпеген отын көрсетіп, екпіндеткен

жалынымен ұшқындап, елегізіп тұрған сияқты еді. Сол күйдің үстіне Қарақолдың сұмдық хабары жетісімен-ақ, ел жылап-сықтап, шошынып үркіп босаңсудың орнына бір-ақ сәттің ішінде тастай қатайып, ашумен, кекпен жанып ширап алды.

Сол түні-ақ жүз-жүздеген қарулы, сайманды ер жігіттер ылғи сайлы сәйгүлікті мініп, жәрмеңке айналасындағы ұсақ қалалардың барлығына жағалай шабуыл жасап шықты.

Бұл шабуылдар тамам жайлаудың күш біріктіріп, тізе қосып алып істеген ісі емес. Әр ауданның елінің өзді-өз бетімен мына естілген сұмдық хабарға берген алғашқы жауабы сияқты. Бұның бәрі ертерек болатын үлкен қимылдың басы, соған алдын-ала кара жарыс сияқты бір істер істеп, ерте бастан баптанып алу керек. Бірен саран да болса, қару-сайман түсіріп алуға болады. Және жәрмеңкені шошыту керек. Алдын-ала құтын алып, үркіте беру қажет.

Сондай талай-талай себептер жиылып келіп, бүгінгі күнді жағалай шабысқа айналдырған. Бірақ әлі барлық Албан бір араға жиылып, бір-ақ жерге күшін жаппағандықтан, әр жайлаудың елі өзді-өз тұсындағы ұсақ қалаларына қарай беттескен.

Сонымен таң атқанға шейін Шырғанақтының тобы өзіне жақын жердегі новоселдердің бір-екі зайымкесін шауып өртеп, мал-мүлкін түгел айдасып алып, содан арғы жердегі Жаланаң қаласына да шабуыл жасады. Бірақ бұл ертеден орналасқан, көп казак-орыстың үлкен қаласы еді. Елдің шабуылын күткендей, қамданулы сақ екен. Алдыңғы зайымкелердей кісісіз, қарусыз боп кездескен жоқ. Жасанған жігіттердің шабуылын тізе қосқан ыңтымақты көп мылтықпен қарсы алып, қаласына жуытпады. Бұған шапқан уақытта таң да атып қалып еді. Жалғыз істелген іс – таңертең ертерек қаладан

шыққан жүргіншілерінен бес, алты кісіні елтіріп, бір-екі үш қораға тау жағынан жасырынып келген екі-үш жігіт өрт қойды.

Бұған істеген істері осымен бітіп, күн шығуға айналған кезде Жансейіт бастаған көп жігіт түн бойғы істеген жорықтарына, шабуылына риза болып, енді: «Жәрменке! Жәрменке!» десіп асығып шапқылап, солай қарай беттеді.

Осындай істі Ақбейіт, Жел Қарқара, Таңбалы тас елі де топ-топ жігіттер аттандырып, әр жерде әр алуан қылып істеп, желпініп алған. Бұл түнгі жорықта қазақ топтарынан кісіден шығын шыққан жоқ. Жалғыз-ақ бес-алты жігіттің астарындағы аттарына ғана оқ тиді.

Жер, сумен қоштасатын күн тақап келді. Енді бүгін бе, ертең бе кетеді. Кеткенде кекті жүрек, томсарған жүз, түйілген қабакпен кетпек. Артта қалып бара жатқан зорлық, реніш, қиянат дәурені мен соның бәрін туғызған жат мінезді, жау ниетті ұлыққа айықпайтын араздық, арылмайтын нәлет, қарғыс айтып кетпекші. Сол жиреніні қарсылығын қалың елдің қан жүрегінде нық сақтамаққа, мәңгілікке сақтамаққа өздерімен бірге ала кетпекші.

Бүгінгі түннің істері сол нәлет айтқан жүректің ең алғашқы рет інешілгені, бетін ашқаны.

Істің басы түннен басталған бетімен желісі үзілместен²⁷ келесі күннің таңертеңіне араласты. Енді топ жәрменке үстіне қарай аунады.

Түнгі жорықта болған жігіттер жайлау-жайлауларына қайтып, астарындағы аттарын ауыстырып, шала-пұла тамақтанып тыным алған соң, барлығына да «Жәрменкеге қарай қаптасын. Тайлы-таяғы қалмай, соның айналасына жиылсын. Барлық қару-аспап қолда болсын. Бүгін бар қайратты салатын күн. Бүгін іркіліп, бой бағып келмей қалатын кісі болса, ол елдің тілеуінен қалған, шетке шыққан, көпке бөтен кісі болғаны. Келетіндер тез қамданып, бөгелмей келсін. Дәмелі жігіт, сенімді

қару, жүйрік ат бүгін үшін. Бүгіннен қалған жан — жан, мал — «мал» деген бұйрық хабар жан-жақтың барлығына екпіндеп шапқан сайгүліктерінің тізгін ұшымен бірге ұшып, шашылып тарап жатты.

Бұйрық қандайлық тәртіпті, тығыз, күшті болса, сонымен бірге қамданған елдің жиыны, шабуылы да соншалық тығыз екпінді еді.

Мезгіл шаңқай түске жақындаған уақытта жәрмеңкенің күн батыс жағындағы көк жота қара бөрікті Албанның құртша қайнаған қалың тобына сіресіп, лық толғандай болды. Ұзын көк белдің Шырғанақтыға қараған беті жіңішкелеп аққан мөлдір бұлақ, кішкене аттар болса, сол арадан аз ғана сулап, ер-тоқымдарын желпітіп, айылдарын қайта тартқызып, қазір болатын жорыққа тығыз әзірленіп жатты. Қалың қолдың әр жерге екшеліп үйіріліп жиылған қара нөпірлерінің ортасында кей-кейде ұзын найзаға байланған қызыл ала тулары да көрінеді.

Әр жердегі топтың ара-арасында бірінен біріне қарай мезгіл-мезгіл шапқылап шыққан тілшілер, хабаршылар көрінеді.

Соңғы бір аз уақыттан бері ғана келушілер саябырлай бастады. Енді жиылар күш жиылып болып қалған сияқты. Мынау етекте жалпайып, кішірейіп бүрісіп тұрған жәрмеңкеге осы қолдың өзі де қаптай шапса, тамтығын қалдырмайтын сияқты.

Бүгінгі жиындардың ортасында көпке нұсқа беріп, айғайлап басшылық етіп жүрген кісі аз емес, көп. Бірақ сол көбінің әрқайсысының айналасында кем болса, бірнеше жүзден әскері бар. Қол-қолдың барлығында жоғары көтеріліп тікейіп шаншылған шокпар, сойыл, істік найза, жарқылдаған айбалта, ел қолы түгелімен істікті, шанышқылы қол сияқты. Мол денелі қалың елдің ашумен үрпиген жүні, айдынмен тікірейген қайратты

төбе шашы сияқты²⁸. Үдірейген тік тұрған ашу, қайрат белгісі бар.

Жалғыз-ақ жәрмеңке күші қаншалық, қандайлық екені белгісіз. Сол белгісіздің ішінде ең алдымен үн шығаратын мылтық болу керек. Соған жауап беретін отты қару қазақ қолында қанша қамданғанмен аз ғана болып шықты. Бесатар атаулы тіпті жоққа жақын, бәрінде азын аулақ бердеңке ғана бар.

Одан басқа көпшіліктің сенгені арқар, таутеке ататын жалғыз оқ. Содан қалғаны бытыралы шиті, бірен-саран қос ауыз.

Әйтеуір мылтық даусын көбейту үшін кейбіреулерінің қойнына тығып алған жаман шолақ алты атарлары да бар.

Қару деген қару осы. Бірақ барлық елдің жүзінде сан қарудан күшті боларлық үлкен сенім белгісі, ірі қайрат ажары бар²⁹.

Біреуге біреудің сырт ажары, жалынды жүзі, екпінді шапшаң қозғалыстары осы жайды ұғындырып сездірумен бірге бағанадан бері жиылып жатқан топтың ара-арасында сөйленген сөзден де сол білінді. Бүгінгі топтарға жағалай қыдырып жүріп сөйлеген жігіттер де болған. Олар: Көкбай, Баймағамбет, Жансейіттер еді. Бір бөлек топтарға Қартбай да айғайлап, екіленіп тұрып көп-көп сенімді, күшті сөздер айтқан. Солардың бәрінің айтатын сөзін Көкбай анықтап, ашып, түсінікті қылып сөйлегендей.

Ол Шырғанақты елі енді шабуылға шығамыз деп атқа тегіс мінісіп, Көкбелдің бетіне қарай дүрс-дүрс басып қозғала бергенде көлденендеп шауып келіп:

– Уа, жігіттер, бәрімізді ата-бабаның аруағы қолдап, жолымызды оңғарсын. Бұл тілекті тілемеген жан жоқ. Жас-кәрі, жақсы-жаман түгелімен осындай ақ тілеудің үстінде төбемізге құй қазса да шыдадық, енді келіп барлық ер азаматты қырғынға салам дейді. Оның

айдауында барып қырылғанына, осы туған жерімізде қалың еліміздің алдында осы елдің намысы, елдігі үшін қырылайық. Біріміз қалғанша қасарысып, шыдап бағайық. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» деген. Тіпті өлсек, осы ниеттің үстінде өліп-ақ қалайық, еркек тоқты құрбандық. Біз өлсек, ертең тағы бір ұл туады. Түбінде ел туы жығылмасын, Алыспасак, атар таң, шығар күн жоқ. Енді шыдар да, тоқтар да жайымыз қалған жоқ. Өлсек, мынау өлгендерден артық емеспіз. Осындай жолда бұрын қазақ баласы іс қылып та, өліп те көрген жоқ. Бетімізден жарылғасын» — деп келіп айғайлап, арғысы Үйсін, Албан бабаларым, бергі Райымбек, Саурық аруағы қайдасын? Оң сапарыңды бер, жар бола көр, ия, аруақ! Ия, тәңірі! — деп, айғайды салып жіберді.

Көктөбені қаптай тұрған қалың қол бір ауыздан:

— Ия, аруақ, аруақ! — деп, шу-шу еткен бойымен белден аса бере жәрмеңкеге қарай бет түзеді. Желді күнгі даланың өртіндей ұзын жотаны қап-қара топыр болып қаптап алып, ұйытқып шалқып лап қойды.

Жайын күштей жаланған қара шұбар топ дүркіреген селдей ақты. Тау басын аспанға шапшып бұрқыраған қалың шаң басты, Етекке қарай тау кегі ақтарылғандай болып, жер күңіреніп, дүние шуға толды.

Жер сілкініп, тау ойран болып, құз басынан жақпар-жақпар тас құлағанда естілетін күтір-күтір, сатыр-сұтыр үндер шықты. Шатырлап жай түсіп, күңіреніп аспан жарылғандай айдынды суық сарын естілді. Ұзақ уақытқа созылып, бір қалыпты естіліп, басқан жерін қалтыратып, дірілдетіп тұрды. Ауыздығымен алысып жер сүзген жарау жүйріктер тізесін кеміргендей болып емініп, қарсы ұрып келе жатыр еді.

Ысқырған жалаулы өңкей найзалы шуы көп айдынды топ етекке түгел келіп құлаған кезде алдынан бағанадан

бері үндемей жым-жырт болып тұрған жәрменке үні шықты. Үзілместен сытырлап, көп мылтық сөйлеп жіберді. Атылған жалғыз мылтық емес, пулемет те кіріскен екен. Ыстық күнде ажал оғы шыжылдап ізденіп шықты. Қалғып тұрған аспанды зу-зу тіліп, жындай ойнап өтіп жатты. Алдыңғы топтың ең алдыңғы қатарында тізе қосып жиі келе жатқан қол жел қисайтқан өрттей болып жапырыла шалқи жөнелді. Қисая берді. Қатардан жиырма-отыз ат будақ-будақ шыққан шанның астында жұмарланып-жұмарланып, құлап-құлап түсті. Үстіндегі иелері омақасып жығылыл, серең-серең етіп, ұшып-ұшып түсіп жатты.

Жәрменке танертеңнен бері тығыздықпен нық дайындалғанды. Ең әуелгі дайындық кеше кештен, Қарақол хабары келгеннен бері басталып еді.

Түн бойы жәрменкеден шашау жүрген қарулы әскердің барлығын тыным таппай хабарландырып бір араға, Қарқара басына жиып шыққан. Таңға жақын жүзден аса қарулы әскер дайын болып, енді келесі күннің хабарың тоқ белбеу болып күтіп отырғанда, манайдын барлық қалаларынан ағылып босқан казак-орыстар келе бастаған.

Ақжелке мен әскер командирі соларға тегіске жақын мылтық тауып берді. Мылтығы жокқа қылыш, найза берісті. Бұлардан басқа жәрменке басындағы қызмет иесі ұлық атаулы да жасанып, тегіс қаруланып алды.

Қазірде казактың саны көп болса, бұның түйілген суық, жат қайратты күші көп. Сондықтан енді қорку, жасқану дегенді ешқайсысы ойламағандай бөлатын.

Жәрменкеде соғыстың, атыстың әдісін көбірек білген әскери адамдар қазіргі қаруланып дайын тұрған күштеріне сенсе де, жаман айтпай жақсы жоқ деп, істің ең нашар болып бұзылған уақытында істейтін қамды да дайындаған.

Бұл бетте істеген нәрсе: ең әуелі жәрмеңкенің айналасына базар басындағы арба, бришке атаулының барлығын жиып алып келіп, айналдыра тіркестіріп тізіп, біріне-бірін байластырып қойған. Таң атардан бастап жәрмеңке басындағы көп елдің істеген істері осы болатын. Бұл жұмысқа солдат, крестьянды салудан басқа, базар басынан кетпей жатқан өзбек, татар саудагерлерін, ұйғыр, қашқарлықтың жүргіншілерін, асбұзылшы қарекетшілерін, — барлығын да әкеліп жеккен-ді.

Сонымен қазіргі уақытта жәрмеңке айналасы жаралай тізілген, біріне-бірі мықтап тіркелген арбалар болатын. Ұлықтың кеңселеріне жақындаған жерлерде арбалардың екі қатардан тізіліп тұрғаны да бар. Жәрмеңке буынып, түйініп қазақ шапқынына осындай бөгет жасап алып еді. Бұның үстіне егер ел қолы бұған да карамай, қоян-қолтық араласып, ішке кіріп алатын болса, қолдарына түсіп, ұсталып қалмас үшін, барлық жәрмеңке басындағы адамдарға тегіс салт аттар дайындалған, олар түгел ерттеулі. Жәрмеңке ортасындағы үлкен қораларда тізіліп күтіп тұр. Зәуі сайтан сондай күн бола қалса деп, Ақжелке урядник, командирімен ақылдасып, соңғы күндерде манайдағы қақас жүрген жалғыз-жарым қазақтан әлденеше аттар аудартып алған.

Оның үстіне бүгін таңертенде он бес-жиырмадай солдат урядникке бастатып кез келген ауылдың жылқысын алып, кез келген елдің қоралы қойын топтап жосылтып алып келуге бұйырған. Қойды қамауға түскелі тұрған жәрмеңкеге сойысқа жаратпақ. Қазақтың өзі іздеп тапқан жаулығы, өз есебіне шығынын арту керек. Жылқыны малынан айрылған, дүниесі өртенген шаруа иелеріне үлестіріп бөліп бермек. Сонымен олардың көңілін жұбатпақ. Біржолата өз артынан ергізбек. Одан бері де қазіргі жаяуларына ат беріп, шабуылға қарсы соғысқа шығармақ болатын.

Осындай үлкен қоғаммен істейтін басты қамдардан басқа, Ақжелке ұлы сәскеден бері Көкжотаның арғы бетіне жиылып жатқан қазақ туралы да қысқа-қысқа хабар алып тұр еді. Ондағы топ молайып, етек алып ендеп келе жатыр дегенді естіген соң, Ақжелке мен командир соңғы күндерде іштеріне тығып жасырып жүрген бір сырын тағы да сыртқа шығарып, Көкжотаға таман беттетіп қойған. Ол алдыңғы күні Қарақолдан алғызған пулемет болатын.

Бұндай қару болған жерде қазақ тобынан қасап қыруға болады. Өзі қарусыз, өзінде соғыстың ешбір айласы, тәсілі жоқ, қойша үйіліп топырлаған қазақ пулеметтің аузына қарай бір жосылып көрініс берсе, бұрын татып көрмеген сыбағасын алады. Соны ойлағанда жәрменке ұлықтары іштерінен тегіс риза болып жымиятын. Қазақтың алдында құрулы қақпан, көлденеңдеп қазылған ордайын тұр. Танертеңнен бері әрбір арбаның түбінде ажал оғы аңдып, сығалап қарап, «қанды басың бері тарт» деп отыр.

Бәрінен де сенімді, бәрінен де артық қайрат беріп көп оғы бар пулемет кезеліп тұр.

Жотадан шапқан ел тобына елден бұрын қарсылық отын шашқан осы пулемет еді. Бұның басында Ақжелке мен командир өздері келіп, бақылап қарап тұрған. Алғашқы пытырлап шыққан тұңғыш оқтармен бірге шаң қауып топырлап құлап жатқан аттыларды көргенде Ақжелкенің қыбы қанғандай болып:

— Ата бер, жібере бер. Беті бұрылды. Жалтарды. Көлденең сыпыр, қыр, жой! — деп, мерейі асқандай бой жасап бара жатты. Пулеметпен қатар арбалар арасында тізіліп отырған солдаттар да дамылсыз атуға кірісіп еді. Ел алдыңғы қатарда шауып келе жатқан қолының ішінде Баймағамбет, Жансейіт, Көкбайлар да келе жатқан-ды. Қай кезде келгені белгісіз, бұрын Асыда істеген ерлігі

естілгені болмаса, өзі көп жиынға көрінбей жүрген Ыбырай да қазірде осы топқа келін қосылып, алдыңғы қатарға шығып қалған екен.

Жәрмеңкеден батырлап атылған оқ бұлардың қатарындағы бірнеше адамды ұшырып-ұшырып жіберген кезде, бәрінің астарындағы аттары лоқып-лоқып үркіп атқып кетті. Бұрын соғыс, атыс көрмегендігін қылып, сынар езулеп қисая жөнеліпті.

Сол алғашқы жығылған топтың артын ала Көкбай да ат-матымен домалап түсті. Астындағы ат ортқып барып омақаса жығылғанда, бұл өзіне де оқ тиген шығар деп ойлап, иманын айта беріп еді. Бірақ ат жығылып қалып, өзі басынан асып түскенде ештенесі кетпеген екен. Амандығын біліп, тезбе-тез атына тұрып, шаң ішінде мылтығын жәрмеңке жаққа кезеп, арбалардан оқшауырақ қалып, солай қарап шауып келе жатқан бір атты казак-орысты көздеп тұрып, басып қалғанда, анау атының ар жағына ұшып барып түсті.

Көкбай сол кезде байқады. Қазак қолы нәсердей жауып, дамылсыз от бүркіп тұрған пулеметке бет қарап, қасқайып баруға шыдай алмай³⁰, төмен қарай жөнелген екен. Бұл әлі толық айықпаса да, сергіп қалған шаң ішінде жаяу қалыпты. Жалғыз да қалған шығармын деп жан-жағына алаңдай беріп еді. Оң жағында бір жардың ернеуіне жабысып жәрмеңкеге қарай бұрқ-бұрқ оқ жіберіп жатқан бірнеше кісінің тобын көрді. Солардың арасынан:

— Бері жүр. Қаш бері, оқ тиеді! Бұғып жүгір! — деген қатты айғайды естіді.

Сонда ғана ұқты. Бұл Ыбырайлар екен. Қасында он шақты мылтықпен жатқан жолдастары бар. Бағанадан үзбей оқ шығарып атып жатыр екен. Көкбай еңбектей жүгіріп бұлардың қасына келе бере мылтығын оқтап алып көздеп жата қалды. Дәл осы кезде пулемет даусы бәсендеп барып басылып еді.

Бағанадан пулеметтің қай жерде екенін анықтап білгелі болжап отырған Ыбырай, өзге жолдастарына жалпы жәрменке топырына қарай атқыза беріп, өзі сол пулеметтің оғы шығып тұрған орынды тауып алып, ылғи ғана сол араны нысанаға байлап атып отыр еді. Жаңағы пулеметтің тоқтауы бұның соңғы оғының түтіні басылар-басылмас болған кезбен дәл келді. Шынында пулеметті атып отырған солдаттың маңдайынан оқ тиіп, шалқасынан ұшып түсіп еді. Пулемет бір жері сынғандай болып, пытыр-пытыр етіп барып қақалып тұрып қалды.

Ыбырай бұндай іс болар деп ойлаған жоқ еді. Басында бұл өз қасында Асыдан еріп жүрген бір топ мылтықты жолдасымен келіп араласып, алдыңғы қатарға шығып шауып келе жатқанда, аты окқа ұшып жығылған Көкбайды көрді. Онан соң дәл сол уақытта Көкбаймен бірге ұшып түскен тағы бірнеше жігітті көрді. Бәрінің де жығылысы жаман көрінгенмен, оқ төмендеп ұшып тұр. Аттарына ғана тиген сияқты. Соны байқай салысымен жәрменкенің шетінде окқа ұшқандарды басып қалғалы, шапқалы тұрған топты атты әскерді көріп, өз жолдастарының бәріне: «Аттан түсіп атыс» деп әмір қылып, ең алдымен өзі түсе қалғанды, өзге маңында келе жатқан жігіттердің көбіне:

— Ана жығылғандарды жинап мінгестіріп алып кет, — деп айғайлап, ақырып жарлық шашқан.

Сол сөз құр дырдумен есі шығып келе жатқан жігіттердің көбіне ес кіргізгендей болды. Бұның айғайын қатарында келе жатқан Баймағамбет те естін еді. Ол сол арада аттан құлаған жігіттерге қарай жиырма шақты жігітпен қайта беттеп келіп, оқтан аман қалған жолдастарын мінгестіріп-мінгестіріп алысып көлденең шапты. Бұлар да осы жаққа қарай жосыған қалың топтың бетімен шауып, сол жақта жақын жердегі бір төбешіктің тасасына келін ілінгендей. Өзге қалың қол да сол төбенің бойына жазылып, іркіліп барып тоқтап тұрып қалды.

Елдің беті жалт бергенде, жәрменкеден шабуға қамданған солдаттар әлі де қамауынан шыға алмай тұрды. Өйткені барлығы он-он бес қана мылтық болса да, Ыбырайлар тобы басы көрінген, шашау шыққан кісілерді екі бастырмай, баудай түсіріп құлатып тұр.

Арба артында жатып кезелген мылтық ешкімді де қиратқан жоқ. Ел беті жалтарып кеткен соң, олардың нысанасына ілінбейтін болып ату мөлшерінен қиыс өтіп кетті. Жолдағы арбалар ел қарасын анықтап көрсетпейтін болды. Олар әмір алып, орындарынан қозғалып, жана жерге орныққанша ел қолы жанағы төбеге барып ілінді.

Елдің дәл соңғы беттеген тұсында отырып оқ шығарғандар болса, олар Ыбырай тобының не атын жығып, не анда-санда бір кісіні құлатқан болмаса қалың қолдың бәрін бірдей жусата бере алмады.

Өйткені ел тобының алдыңғы қатары бұлар жатқан орнынан шақырымға жуық жерде болатын. Сасқалақпен астын-үстін байланып, дәл қарауылмен атылмай жатқан мылтықтар, мынадай қашықтан ештеңені ойсыратпады.

Атыстың қашан жерден болатынын Ыбырай ертеден есептеп еді. Бірақ жәрменке мадындағы әсіресе, Көкжота жағындағы болымсыз қабат болса, не жар, не төбешік болса, барлығын да жырынды Ыбырай ерте күннен санаққа алғандай ескеріп алған. Сондықтан, «оқ шығаратын жер Көкжота емес. Ол арадан атқан мылтық ешкімге де тимейді, әншейін босқа оттайды. Егер шын атысамыз десендер, маған ерген жігіттер Қарқара суының қасындағы жарға жетіп бағындар, атысты содан саламыз. Содан кейін тоқтау керек болса, жарды құлдап кете барамыз» деген.

Қазір де Ыбырай сол айтқанын істеп, өзге екі жақтағы топтың ешқайсысына тимеген ең жайлы орынды меншіктеп алып, соған нық бекініп отырды. Содан соң жәрменке ішіндегі әскерді ешқайда жалтартпайтын, қия бастырмайтын болды.

Көп қолдың жәрмеңкеге қарай беттеген, дауылда-тып қаптаған шаңы Ыбырайдың тобын өзгенің бәрінен ұзатып, өзен қасындағы жарға аман-есен әкеп жеткізіп еді. Алғашқы пулемет оқтарынан аман өтіп кеткен соң, кейінгі атылған оқтар ылғи бұлардың басынан асып түсіп, артқы реттерге қадалып жатқанда, бұлар келіп аттарынан түсіп орнығып қалған.

Сонымен пулемет даусы тоқтап, жәрмеңке оты сая-бырлаған кезде қасында жақын жатқан Көкбайға Ыбырай қатты дауыстап:

– Мынаның пулеметі тоқтады. Басында отырған кісісі жығылды білем, бірақ қазір қайта атылар. Кәпір пулеметке қарсы қалың қол шаба алмайды. Бос қырылады ғой. Енді анау елге «сол орнынан шықпай тұрып ал» деу керек. Бір толасын күтейік. Біз осы арада жатып, жәрмеңкеден ешкімді шашау шығармаймыз. Енді елге бар да айт, «Төбымен бой көрсетпесін»³¹, ептеп, қабат-қабат жер-жермен төмен қарай жазылып, жәрмеңкені қоршауға тырыссын. Және мылтығы барларын іріктеп шығарып, жаяу мергендерін сол бетке тасаға жатқызып жәрмеңкені атқылатсын. Осымен кешке шейін қамап атып көрейік. Не де болса, елді осы келген жерінен қайта қайтармайық. Кеш болып, ымырт жабылған уақытта шабуылды қайта бастаймыз. Осы дұрыс емес пе?! – дегенде, Көкбай:

– Дұрыс! Іс осы. Оқтарың кешке шейін жете ме? – деді.

– Жетеді. Оқты есеппен, шақтап шығарамыз. Басы көрінген кісіні атпасақ, құр бет алды далаға оқ жібермейміз. Солай атсақ неге жетпесін. Алаң болмандар.

– Байғұсым, еркек сендер екенсіңдер ғой. Сүйсіндім ғой, батыр. Жолың болсын.

– Жарайды, мақтауынды артынан айтарсың. Бар енді, – деді.

Көкбай осыдан соң жардың құр арнасын құлдилап, бұғып жүгіріп отырып өз кісілеріне қарай беттеп келе

жатқанда, осы жардың ішіне ел тобынан шығып жаяулап келіп орнығып алып, мылтықтарын жәрмеңкеге қарай құрып жатқан жиырма-отыз мергенді көрді. Көкбай жақындай бергенде бұлардың бәрінің мылтығынан берекелі, ынтымақты дауыстар желісін үзбестен күрс-күрс етіп, ажал отын шаша бастады.

Кішкене төбенің тасасына барып ілінген соң, Қартбай мен Баймағамбет елдің бәріне жаңағы Ыбырай айтқандай кеңесті айтып, көпшілікті сол араға бекітіп қойып, жаяу мергендерді бастап өздері жаяулап жер бауырлап отырып, құр арнаға келіп түскен екен. Қазірде Ыбырай тобының оқтарына тізе қосып, шылбыр соза шыққан оқтар солардыкі екен³².

Көкбай бұларға Ыбырай сөзін қысқа-қысқа айтты да, ілгері қарай, өзге көпке қарай өтіп жөнелді.

Бұның алдында кішкене жотанын жонында да жәрмеңкеге қарай бет түзеп, қатарынан тізіліп мылтығын кезеп жатқан он, он бес жас тағы бар екен. Ыбырай қолы кәдуілгі ескі тәртіпті әскер сияқтанып, жәрмеңкенің күнбатысы мен солтүстігіне таман созылып, әр жерде желілеп мылтық тізіп, тәртіппен атыс бастаған көрінді.

Бірақ ел қалың, қара қайрат мол болғанмен, осы барып жатқан жиыны елу-алпыс мергеннен басқа өзгенің ешбірінде мылтық жоқ. Сондықтан олар жотаның астында құр үйіліп тұр екен.

Көкбай бұларға келіп, әр жердегі топтарына қысқаша жайды мәлім етіп болып, енді қас қарайғанша осы арадан тапжылмай тұру қажет екендігін айтты.

Топ дауласпай, қобалжымай қарсы алды, қабыл алды. Көпшілік үндемейді. Мең-зең боп есенгіреп, сескеніп қалған сияқты. Пулемет дажалдай қорқыныш қауіп пішінін анық айқын көрсеткендей болыпты. Ел түрлі қарсылық жаулықты күтсе де, мынандайды ойламаған, ес көрмегендей. Жүрегі шайлығып қалғандай.

– Топ-топтың ортасында әлі күнге:

– Жаңағы атылған не нәрсе? Зеңбірек дегені осы ма? Әй, осы шығар. Кәпірде тіпті тыным жоқ қой.

– Япыр-ай, тіпті биттей де толас қылмайды екен?

– Сол сыртылдақтың бәрінде ылғи оқ шығарып тұрады ғой.

– Құдай сақтады. Не ғып тегіс қырылып қалмадық?

– Әлгі зеңбірегі жоқ дегені қайда? Мынау ит бар қаруын жиып, сақадай-сайланып отыр екен ғой өзі.

– Бізде ғой керек десе жаман бердеңке де жоқ... алғызады деймісің?

– Әй, алғызар түрі жоқ қой. Жүз болса, жүз, мың болса, мың — бәрін бірдей жусатады да отырат та мынау зеңбірек.

– Уа, зеңбірек емес дейді бұл. Зеңбірек дейтінді қайдан шығардыңдар?

– Бәсе, зеңбіректің оғы біреу-ақ болады. Түскен жерін ор қылып қазып кетеді дейтіні қайда? Мынауың бір басқа сұмдық.

– Уа, не екен зеңбірек болмаса, аты не екен осы иттің? Білгендерің бар ма, түге, — деп, жаңағы зеңбірек деп сөйлеген қара сақалды, бітік көзді қызыл кісі астындағы сары аттың үзеңгісіне екі аяғын тіреп басып көтеріліп, мойнын созып тұрып жұрттан сұрады.

– Атында нең бар, атын білгенде қайтушы едің? Таныдың ғой атынсыз-ақ. Отыз-қырық кісінді орақ орғандай бір-ақ қырқып түсірді, — деп, көп ішінен бір дауыс жауап берді.

Бұл топ өзгелерден гөрі екшеліңкіреп, артқа таман сырғып шығып тұрған топ еді. Кезеңге бұлардан жақын тұрған топтардан бұл уақытта жаяу мергендер екшеліп шығып кетіп жатқан.

Мына топ олардың ісіне де сенімсіздік күдікпен қарайды. Не қылса да ендігі соғысты керексіз тауып, бет

бұрып жалтарғанды. Бас амалдағанды мақұл көріскен сияқты. Өзгелердің бәріне бұл алалық әлі жайылған жоқ³³. Олар мергендерін шығарсын, пулеметтің тоқтағанын сөз қылсын, Ыбырайлардың, ерлігіне сүйсініп, алғыс айтсын, әйтеуір әлі сенім, үміт үстінде. Жанар отын, екпін желігін сөндірмеген сияқты.

Мына босаңсып қалған топ олардың маңына қарай барса үндемейді. Құр ғана сөздерін тындап, жым-жырт болып тұрады. Сырт айнала бере арасында сенімнен айрылған дауыстардың әр алуан күдігі естіледі. Бірақ бұларға да қазір майданнан кетіп қалуға болмайды. Кету үшін көрініске шығу керек. Олай шықса, тағы жанағы сұмдық қару сөйлеп кетуге болады. Оның қолы қай жердей болса да жетеді. Сүргін жасауына болады. Содан жасқанғандықтан соғысты тоқтату туралы ештеңе айтқан жоқ. Бірақ түнді қолға берсе, ептеп сусып жөнелмекші сияқты.

Араларында бөтен болмай, өзді-өзі болып сөйлескенде, көртеміштері:

— Өзге қазақ өз білгенін өзі істесін, тағы осы арадағы аз ғана Әлжан, сен, есін барда, елін тап.

— Бәсе, дабырайтпай, шуламай тарау керек. Бәрібір ауады екеміз. Бұны жеңгенмен, барлық ұлықты жеңген боламысың? Осымен соғыс бітіп, тыныштық орнай ма? Тіпті жеңіп-ақ ал. Сондағы өлтіретінің бір жүз, екі жүз солдат болар. Сонымен жаудың тұқымы құри ма?

— Оның өзі де онайшылықпен өле қойса-ау?

— Рас-ау, өле қоя ма? Жоқ өзіңнің талайынды жусатып сала ма? Оны құдай білсін, — десіп, осы топтың ішіндегі Әлжанның барлығына ру жігімен іріткі салып, топандасының ен бос шаншулы жерінен қажауға айналды.

Әлжан Албанның ішіндегі саны көп рудың бірі болса да, баяғы күннен: «Албан емес, туысы көмескі» дейтін

бір жала болатын. Сол шын да болса керек. Осы әңгімеге қарап, Албан атаулы әрі көптігіне, әрі күштілігіне сүйеніп, Әлжанды әрқашан кемсіте, қорсына, шетке қаға жүретін. Көп Әлжан кедей де, төменшік те болатын. Әр болыстың ішіне бөлініп, шашырай кірген Әлжан онан сайын өздерін келімсектей көретін.

Сондықтан бүгінгідей көптің арқасына салмақ түсіп, калың қайратты көппен қатарласып тұрып көрсету керек болған уақытта көптің қатарында бір қиындыққа шыдасуға келгенде, бұлар әрқашанда осылайша жалтақтап, сырғаландап кете бергіш, тұрақты емес болатын. Бірақ сондай мінезінің көбінің тұсында «жауды көп қашырады, жақсы аты Бараққа қалады» дегендей, жақсы істің атағы Әлжанда қала ма, Албанның өзгесінен артылмайды. Соларға тиеді. Біздің қара сорпа болатынымыз не деп, дау айтысатын. Шынында Әлжанның әлгіндей мінезінің зор себебі осы еді. Бірақ сол әдет жай уақытта болса да, Әлжан баласының үнемі қолданатын мінезі болып кеткен. Бүгін де сонысына бой ұруға айналып тұрды.

Бұл кезде жәрмеңке мен ел тобының атысы алғашқы қызуындай болмай, екі жақ та бірін-бірі барласып, аңдысып айтысатын болып еді. Қай-қайсысы болса да алғашқыдай үркіндімен беталды оқ шығаратынды қойып, ендігі атқан оғын өлімге арнап ататын болды.

Көкбай тасада іркіліп тұрған топқа келіп, бұған енді істейтін істің ретін айтып жүргенде, Әлжан тобы да көппен бірге бағанағы кәпірстан мылтықтың атын естіді.

— Пулемет дей ме, пулимент дей ме, сондай бір мылтық болады деседі ғой, сол болса керек, — десіп жатты.

— Бұл зеңбіректің бір атасы болса керек. Бірақ оғы жиі, қауіп зор бір кәпір болса керек, — деп бағанағы сары атты Әлжан тобына келіп, естіген жайын мәлімдеп жатты.

— Кәпір екенін өзіміз де көрдік. Оның несін айтасын Кім жақсы деп тұр? Осы да бір құдай аманаты сөзді айта

беретін кісі екен өзі, — деп, сыртынан күңкілдеп, мінеп тұрғандар да болды.

Көкбайға Жансейіт келіп қосылып еді. Ол қазір күлегеш, баяғысынша қалжыңқой болып алыпты. Көптен жоғалтқан күйін қайта тапқан сияқты. Маңдайы шып-шып терлеп, анда-санда бетінің терін алақанымен сыпырып тастап:

— Қырамын тек бүгін. Қызыл Ыбырайдың не қылып жатқанын көрдің бе? Пулеметтің өзін де қақалтып қойды. Тек түн болсын. Мына жәрмеңкені бүгін күл қыламыз. Осының қара сорпасын ұрттамай, көшпеймін, аумаймын тіпті, — деп жүріп, қырық-елудей жігітті іріктеп алып:

— «Жәрмеңкеге келе жатқан қарулы солдат, жүргінші ұлық болса, тұтқын қыламыз», — деп қалың топтан жырылып кеткелі жатыр еді.

Дақ сол кезде елдің артындағы жотадан қалың жылқыны тасырлатып шұбатып қуып келе жатқан он, он бес кісі көрінді.

Жұрт тегіс шу етіп:

— Мынау солдат қой жылқы әкеле жатқан.

— Бәсе, бұл осы жәрмеңкеден шыққандар ғой, әкеле жатқаны ел жылқысы ғой.

— Шырғанақты елін шауып қайтып келеді, — деп Әлжан тобы көлденең кісі сияқты қысыр кенеске айналып бара жатқанда, бетке жақын тұрған жүз қаралы кісі Көкбай, Жансейіт бастап, жылқы айдағандарға қарай лап қойды.

Тағы да жер дүр-дүр етіп, шаң қаптап кетті. Көп аттың дүсірі жын ойнағындай дыбыстар шығарды.

Жылқы айдағандар алдарынан оқыста шыққан қауіпті көре салысымен, есі шығып үрке жөнелді. Жылқы атаулының барлығы алдындағы қуғынның бетімен етекке қарай дүрілдей лаулап желе шауып жөнелгенде солдат атаулы солтүстіктегі ойға таман қисая шауып, жәрмеңкеге қашып тығылмақ болды.

Ел тобы да солай ұйтқып жосыды. Бұлар қашқан жауды жәрменкеге кіргізбей, бетін бұрып, әкетпекші еді.

Екі жағы да бірі кашып, бірі қууды ғана ойлады. Мылтықты бірен-саран болмаса, ешкім де атқан жоқ. Аз уақыттың ішінде біріне-бірі қиялап шапқан топ өкпе тұстарына келіп қосылып қалды. Қалың түгіндей, бұрқ-бұрқ шыққан шаң ғана көрінді. Жәрменке бұл күйді көріп, өз кісілерін танып көмек бермекші болып еді. Сондықтан азғантай уақыт бағанағы пулемет қайта бытырлады. Бір аздан соң ол тағы тоқтады. Өйткені ел тобы аналардың қабатына кіріп, екі жақ айкасып қалған.

Жәрменке пулеметтен басқа атты әскер шығаруды ойланып еді. Оған жар бойында жатқан Ыбырайлар, Баймағамбеттер сыпыра от шашып, жиілеген атысты бастап, әскерді тығылып тұрған мекенінен шығармады. Не де болса ел тобымен жаңағы аз ғана солдат, өзді өзі боп араласатын болды.

Қалың топқа бүгінгі барлық соғыс ішіндегі ең жұбанышты, ең көтеріңкі мезгілі осы шақ болды. Шаң ішіне түсіп, сансыз қалың топтың арасына келіп киліккен солдаттар, мылтық сияқты қаруға қол сала алмай, қоян-қолтық араласқан соң қылыштарын жалаңаштап алып, сонымен қайрат қылмақ болып еді.

Қазақтың найза, сойыл, айбалта ғана ұстаған жігіттеріне бұл күй көңілдегідей қолайлы келді. Көптен өзара сөйлескенде ел жігіттері: «Әттен, мылтықсыз ғана келіп айкасатын күн болса», десетін. Сол шағы жаңа келгенін көрген соң, барлық жігіт құлшынып, жауланып кетті, екіленіп, екпінденіп келіп кірісті.

Айтқанындай алғашқы кезде бір солдаттың қылышы бір қазақтың бойына тие алған жоқ. Топ ішінде алдыңғы қатарда келген Көкбай, Жансейіттер қолдарындағы шоқпар, сойылмен қылыш ұстаған солдаттарды ылғи шекен қағып, бойларына дарытпай, алыстап ұрыс салып

жөнелді. Алдыңғы қатарда келген бұлар бет алдындағы жауларын бір-бір салғаннан ұшырып түсіргенде, өзге солдаттар қоян-қолтық араласпақ болып жақындай ұмтылып еді. Бұндайлардан ел жігіттері жалтарып, қашқалақтай соғыс салды. Өйткені көпшілік қашып жүрсе де, артымен де ұрысады. Қуып келе жатқан жауын аттың жалына қисайып жантая беріп тізеден де, тобықтан да, білектің қарынан да ұрып кетеді.

Алдыңғы жосылып қашқан жігіттердің соңына түсіп қуған солдатты, артынан түре қуған жігіттер де нығыздап баптап ұратын болды. Білек күші мықты болғанмен, солдат атаулының барлығы да басына меңзеп тиген сойылға тіпті шыдамсыз болып шықты. Өйткені, тізеге, ұлы денеге қанша соққы тиіп жатса да, жығылып қалмайтын солдат, дәл басына кеп шала-шарпы тиген сойыл болса да тымақша ұшады. Біржолата өліп қалғандай болып, төбесінен шаншыла барып жығылады. Бұл қақтығыста ереуілшілер қолынан төрт-бес жігіт жаралы болып, он бес шамалы солдаттың он екі, он үші қолға түсіп, тұтқын болды. Көп ішінен жәрмеңкеге қашып барып кірген кісі екеу-ақ еді. Оның бірі урядник болып шықты. Тұтқын болғандардың қаруын жігіттер үлесіп алды.

Урядник ұлықтар тапсырған бойыменен барып жақын жердегі жайлауларға комағай қолды салған еді.

Бір арада отырған он шақты ауылдың барлық жылқысын жиғызып иіртіп қойып, ішіне емін-еркін араласып, ылғи жасау ат, жарау айғыр, сартап болып жүрген ту биелерден ғана тізіп отырып, жүзден аса жылқы іріктеп алған. Әкеле жатқаны сол еді. Өзінің астындағысы сол барған ауылындағы белгілі жүйрік екен. Бұл барлық Албанға аты шыққан, жәрмеңке басында да бәйгеден талай келген Матай дегеннің құла жирен аты еді. Барысымен жылқыдан соны танып, өзі ұстатып мініп алыпты. Құла жирен бұл күндерде жиі таң асып, зар күйінде жүр еді. Иесі әншейінде мінсе де, бүгінгі соғысқа

мініп баруға қимай, оққа ұшып кетер деп, ауылында қалдырып еді.

Сол құла жирен урядникті қалың елдің жабыла қуған қуғынынан аман алып шықты. Урядник әуелі етекке түсіп, жазыққа қарай қашып ойысып барып, содан жәрменкеге қарай орай салғанда, артында мылтықсыз қуып келе жатқан топтан құла жирен қара озып қашып шығып кетті³⁴. Сонымен урядник аман кете барды.

Бірақ ол кеткенмен, өзге олжа ел тобына мол сияқты көрініп, жауландырып, желпінтіп тастап еді.

Соның қызуымен дөң астындағы қол жәрменкеге қарай тағы бір қаптап шауып көрді.

Бірақ танертеннен бергі соғыстың барлығынан елге осы шабуыл қатты залал келтірді. Бұл жолы пулемет те, жүзден аса мылтық та тізе қосып түгел бытырлап беріп еді. Ел бет қарап, касқайып баруға шыдай алмай, аз уақытта тағы қайта серпілді. Сонымен қайтадан төбенің тасасына жиылғанда, арғы бетте елу-алпыс жігіттің жусап қалғанын көрісті. Солардың арасында Көкбай да қалған екен.

Осыдан соң барлық елдің оты қайтып, қатты бәсеңдеп, жасып қалды. «Алғызбайды, болмайды, босқа қырғын табамыз» деп, қорқыныш айтқан жұрттың дауысы көп жерден естіліп, күшейіп, молайып шығуға айналды. Жақыны, туысқаннан айрылғандардың бауырымдап жылаған бостығы да көрінді. Енді ел қайта қаптап соғысуға жарамайтындығын анық көрсетті. Бағанадан бергі соғысқа араласпай, шегіншектеп тұрған Әлжан тобы күннің батуын асығып күткендей болып, қызарып ұясына кіріп бара жатқан күнді тез-тез жоғалса екен деп, ойша қуалағандай болды. Жалғыз тілегі қараңғылық сияқты еді.

Бүгінгі күннің соғысы осымен бітті. Қас қарайған соң елдің барлығы жиылып, ақылдасуға келгенде күндізгі қалың қолдың жартысынан артығы кетіп қалғаны білінді.

Қалған жұрттың басшылары әлі де шыдасып, қамап көрмекші болып еді, оған:

– Ертең ерте келіп, таң бардан тағы соғысайық. Сөзді соған байлайық. Қазір ат та, адам да қажып бітіп тұр. Қу далада нені талшық қыламыз? Бос қырыламыз ғой. Ертең тағы соғысады екеміз, — деп, іріткі салушылар көбейіп, сөз бір жерге байланбай, қалың топ қаранғы түнді жамылып, жан-жаққа жік-жігімен ыдырап-ыдырап кетіп жатты. Сонымен ел жатар кезде жәрмеңке маңында қазақ қолынан ешкім де қалған жоқ, талай күнгі жалын, екпін пулеметтің екі-үш рет ұшықтаған қарсылығынан жалтарып, суынып қалды.

Жалғыз-ақ жәрмеңке бұл халден хабарсыз еді. Күні бойы ел жиынының көрсеткен мінезі бұндағы жұртты қатты сескендірген болатын. Сондықтан жәрмеңке ішінен шығып, ел тобына қарсы барып, қарсы шабуыл жасауға жарайтын ешбір әскер, ешбір жан шыққан жоқты.

Керек десе, пулеметке де қарсы шабуыл жасап, жайын толқындай, бұлқынып, шаңдатып жүрген елден әскер де шошынғандай болып, ұлық та зорлай алмады.

Жәрмеңке оның үстіне күні бойы атқыласуға жараған елдің оғын да көрді. Пулемет сияқты жарақтары жоқ болса да, елде мылтық саны көп сияқты. Оқ сайманы да бірталай атысып, шыдасуға жарайтындай көрінді. Жар бойында кешке шейін жатып, қадалып атқан мергендерден жәрмеңке ішіндегі бірталай жан жаралы да болып, қаза да тапты.

Бұның бәрінің тұсында қорыққанға қос көрініп, өзінің күші артық бола тұрса да, жау қарасын бір белгісіз құбыжықтай санаған үркектік те бар еді. Қалың қазақ жайлауының ортасында мынадай қарасы қалың топтың ортасында қамауда отырған төрелерге қазіргі өздерінің халі — үлкен қауіпті, күдікті хал көрінген.

Сонымен қас қарайып, түн жетуін жәрмеңке де асығып күтіп еді. Жауласқан екі жақтың екеуі де бүгінгі күні бойы соғыстан алған әсерлері сондайлық болатын. Бірін-бірі үркітіп, қорқытқан, іштей жүдетіп, сескендіргені болмаса, екеуі де жаға жыртып, қол батырып қимыл қылған жоқ³⁵. Бірақ анық жау сияқты суық, жат айдын көрсетуге екеуі де жарады.

Осымен ымырт әбден жамылған соң, ел жағынан жақсы да, жаман да белгі ала алмай, тым-тырыс күйде бір сағаттай тұрды да, соның артынан жәрмеңке басы киыр-шиыр болып, тез қамданып арба жегіп, ат ерттеп, жеңкіліп жөнелуге айналды.

Осы қам басталған соң-ақ бір сағаттың ішінде жәрмеңке айналасына тізіліп тұрған арбалардың барлығы қолды-қолға таралып, ұзын-ұзын көш болып, жегіліп тіркеліп қалды. Алуға келетін қару-жарак, асыл қазына болса, барлығы да тиеліп, жиналып жатты.

Аттар да тегіс ерттеліп, ұлық атаулының кеңселері де тиелді. Қатын-қалаштары да түгелімен арбаларға мініп орналасып алды. Сонымен ел әбден жататын кез болғанда, барлық жәрмеңке Жаркентке қарай кететін қара жолмен шұбап-шулап тартып берді. Абақтыдағы Серікбай, Тұрлығожаларды ала кетті.

Тұтқындардан басқа, казактардан бұл обозбен кеткен екі-ақ кісі бар. Ол – Оспан мен Жебірбаев. Екі тілмаш кешегі күні жәрмеңке басынан шығып следовательмен бірге Саржаз қаласына барып, бүгін түсте, нағыз атыс басталған кезде қайтып келіп еді.

Саржазда қазынаға ат алып жатқан үкімет комиссиясының бір адамын «ереуілшілер өлтіріп кетіпті» деген хабар кеше түсте жәрмеңкеге келіп, соны зерттеуге следователь баратын болған. Өзі баруға бекінген соң, ол әдет бойынша Оспанды ертіп алып, артынан Ақжелкенің кеңесімен Жебірбаевты да алып еді.

Бұлар кеше кешке барып тергеуін жасап, таң ата қайта қайтқан. Барған кісі бұл үшеуінен басқа, тағы үшеу-төртеу еді. Бірақ, казак мынау екеуі ғана болатын. Қайтқанда жолдағы бір бекеттің бәріне бірдей ат-көлік жетпей, өзгелердің бәрі дайын атқа мініп, екі тілмашты әдейі екшегендей тастап кеткен.

Бұлар мінетін ат аналар ұзап кетіп қалған соң, артынан ғана тиіп еді. Сонымен жәрменкеге жақындап қалғанда, елдің қалың қолы жасап жатқан шабуылды көріп, далада шапқылап келе жатқан екі-үш казакқа кездесіп, болып жатқан оқиға туралы толық мағлұмат алып еді. Бірақ екеуіне қазіргі халді естірткен казак:

— Жәрменкеге барамысындар, жоқ елге тартамысындар? — деп, сұрағанда, екеуі де мінгірлеп, үндемей қалып, ел кісілері кетіп қалған соң жәрменкеге келген.

Жәрменкенің Қарқараға, Таңбалы тасқа қараған жағы жаудан аман. Бұл жағында күні бойы да соғыс болған жоқ. Күндіз әлденеше рет жәрменкеден шығып, маңайындағы елдің қойын, жылқы, сиырын там-тұмдап айдап келіп жатқан әскерлер де осы жақтан шығып, осы жақпен орап қайтатын. Тілмаштар да сол күйімен пайдаланып, осы жақтан келіп, базарға кірген-ді.

Бұлар келген соң да соғыс бір үзіліп, бір басталып, анық аяқталмай, созылып жатты.

Тілмаштар қолдарында қаруы болмаса да, Ақжелке мен следовательдер тұрған жерге келіп, көздерінен таса болмай, үнемі көрініс беріп жүрген. Басында бұларды еске алып, есептеген ұлық болған жоқ. Жалғыз-ақ кешке жақын ғана Ақжелке Оспанды байқап:

— Мен сені ауылға қашып кеткен екен десем, мұнда екенсің ғой, — деп еді.

Оспан соңғы күндердегі ұлықтардың өзіне қараған ажарынан сескеніңкіреп, жетім қозыдай түртіншіктеп, жалтақтап, жүдеп жүр еді. Мына сөз біржолата қорқытты.

Енді не де болса, ұлықтар қасынан қия баспай, бірге өлуге тырысқан. Соған екі тілмаш та бекінген еді.

Түс ауа бере жәрменке басына маңайдағы жақын ауылдардың бес жүздей қойларын айдап шұбатып төрт-бес солдат келген. Сол қойды жәрменке басындағы барлық жанға: «Керегінше сойып, асып тамақтанындар» деген рұқсат болып еді.

Соның артынан базар басындағы саудагерлерден бастап, барлық әскер болсын, жалпы қызмет иелері болсын, аяғы кім тілесе сол болсын, барлығы да бас-басына бір-бір еркек қойдан, қошқардан ұстатып алып, күні бойы қырғын жасап шықты. Көп қойлар құр ғана бауыздалғаны болмаса, сойылмай, сойылған болса, бұзылмай, асылмай да рәсуа болып, қып-қызылала күйінде теңкиіп-теңкиіп жатты.

Тілмаштардың бойындағы барлық қазақшылық, «елшілдік» сол күйді көргенде ғана шыққан сияқтанып еді. «Мына мал рәсуа болды-ау» деген болып, өзгеге батпаса да, саудагерлерді жағалап келіп, бірдеме айтып еді, бір-ақ ешкім де ол сөздерін елеген жоқ. Сонымен тыныштанып қала берген.

Алдыңғы халінің не боларын білмей, ұлықтың қабағынан іштей сескеніп, сасқалақтап қалған Оспан өзін ұлық ішінен ескерген ешкім болмаған соң, кешке жақын бір татар саудагерін жағалады. Саудагер жәрменке басынан ұлықтар кететін болса, солармен бірге Жаркентке қоса кетпекші еді. Оспан осымен сөйлесіп, уәде байласып, соның арбасына мініп кететін болды.

Іштегі есебі ұлықтардың өздері ертіп алмаса да, қарасынан қалмайын, Жаркентке мен де бірге барайын. Содан ары тағы да сенім алармын, ұғысармын. Әзір қазаққа жанаспай, мынау сияқты татар, өзбектің қасында болсам, түбінде осылардың куәлігімен де өз басымды ақтауға болар. Егер бұл халдің үстінде бір қазаққа жа-

нассам, онда ешбір сөзіме де сенбес, қазақтың куәлігін де алмас деп ойлаған.

Осымен таныс саудагермен сөз байласып, соның арбасының қасында жатып қалып, бір мезгілде оянса, таң ағарып атып қалған екен. Жәрменке қанырап қалыпты. Саудагер жүргелі арбасын жегіп, асығып қамданып жатыр екен.

Маңайда төреден, әскер атаулыдан бір жан қалмаған. Бірақ жәрменке басына келген қазақ та жоқ. Сондайлық кешкен елдің жұртындай азынап, құлазып, иесізденіп тұрған жәрменкені көрісімен Оспан да саудагермен бірге тез қамданып, уәде бойынша соның арбасына мініп алып, Жаркентке қарай тартып берді.

Кешеден бері әдейі шетке шығарып қуғандай, бұны қазақ тобына қарай итеріп, кейде көре тұра, елемей кетіп, кейде ұмытып кетіп, дейде сөзбен шабақтап, өз ортасындағы арам сирақтай санаса да, сол мінездің бәрін істеген ұлықтардың артынан намыс, жігерсіз жалтаң көз тілмаш тағы да салды. Байы тастап кеткен көңілі бос, ашуы жоқ қатындай, сол жазалаған, мазақтаған байына күйігін шақпақшы, жалынбақшы, бағынбақшы болып, бекініп алып беттеді.

Сол бетпен қара жолмен келе жатып, жәрменкеден бес-алты шақырымдай жер шыққанда жол жанында сұлап-сұлап жатқан көп кісінің өлігін көрді. Әр жерге әрқайсысы шашылып, әр күйде жығылған екен. Кейбіреулерінің аралары төрт-бес қадам. Бір арада екеу-үшеуден жатқаны да бар. Оң, он бес қадамдай жерде жатқандар да көрінеді. Киімдері мен қарайған такыр бастарына қарағанда, бәрі де қазаққа ұқсайды. Шынында тегіс қазақ екен. Осылардың ішінде шалқасынан түсіп, бетін бұрып құбылаға беріп, өліп жатқан Серікбай керінді. Бұның аузы аз қисайып ашылған. Оқ шекесінен тиіпті. Ұзындау болып өскен, қайратты шашын оң жақ

самайының тұсында үрпитіп, күйдіріп кетіпті. Тенгедей жерде кара күрең қан ұйысып, тегістеліп тұрған жара бар – октың орны. Сол жараның айналасындағы шаштары тегіс тікірейіп, жан-жаққа бытырай қашқандай болып, шашылып, үрпиіп тұр.

Жүзінде қорыққан, үріккеннің белгісі жоқ. Екі қасының арасында жоғарыдан төмен қарай ұп-ұзын болып созылған жіңішке әжім бар. Қабақтары түйіліңкі. Барлық бет ажарында суықтық, бекінгендік көрінеді. Сонымен бірге ақтығына, жазықсыздығына сенген салқын сабыр, кең сенім, тазалық ажары бар. Біреу үстіне бір сұр шапанды айқара жауып кетіпті. Рақымменен иіп, жаны ашыған қолдын істеген ісі сияқты.

Серікбайдан бір-екі адымдай жерде Тұрлығожа жатыр екен. Мүмкін дұшпандары «атып өлтірдік» деп кеткен соң тағы да біраз қиналып, өзі аунап түскен шығар. Ол етпетінен жатыр.

Осындай-осындай әр жерде жатқан әліктің барлығы да. Оспанның танитын адамдарының өлігі болып шықты. Барлығы да Қарақол абақтысында өлген ел басшыларындай, жарменке басындағы абақтыға қамалып отырған басты кісілер екен. Бұның ішінде сол жұмыстан басқа жұмыспен отырған бірде-бір кісі жоқ. Барлығы да – ұлы ниеттің, елдің ұранының құрбаны. Өз көңілдерінде «шейітпіз, ақпыз, ел тілегінің жолына шалынған «еркек тоқтымыз» деп өлген жандар. Ой, жүрек батырлары, тегіс намыс құлы еді.

Осылардың жанынан жемтік жағалаған бұралқы иттей болып ой, адамшылық бұралқысы – тілмаш өтті. Өлгендердің аруағына ақырғы жаза, ақырғы мазақ осы сияқты болды. Татар саудагерлерінің арбасына мініп, мыналарды қырып салған ұлықтың артынан сүмендеп кетіп бара жатқан – Албан баласы, білімі бар оқыған қазақ. Бұл елін сатып, құлқын қуып кетіп бара жатқан

жүрісімен барлық істелген ірі істі былғағандай. Сол ниет жолында өлген ел азаматтарының сүйегін қорлағандай еді. Ішінде болымсыз ғана болса да, өмірінде бір-ақ рет болса да, азғантай қарсылық дауысы оянып, өзін-өзі ұялтатын, сөгетін сыншы дауыс шығуға керек еді. Қазір де, керек десе, соның да белгісі көрінген жоқ. Құр, бетін сипап, бата қылған болды да, әрқайсысына тамашалағандай қарай-қарай өте берді. Кеудесінде ит өлгендей, сасып-бықсыған арам өзімшілдікпен бірге, ерекше, жақсы үйлескен бітеулік, сезімсіздік бар еді. Ар мандайы көн терідей қалың еді. Солары мызғымай, қайыспай отырып алып шықты. Аландамай, бөгелмей, Жаркентке қарай тарта берді.

Сол күні ұлы сәске кезінде Қарқара жәрменкесінің орнында лаулаған қызыл отпен аралас қап-қара болып будақтаған бұлттай қалың қара түгін тұрды. Кешегі жәрменкеге жиылған жұрттың бүгін бәрі бірдей келмесе де, жартысынан артығы лек-легімен қайтадан ұран салып, тағы да Көкжотаны бетке алып жан-жақтан жосылып еді, бүгін көпшілік кешегідей бет ашыққа шығып соғыспақшы емес. Ылғи ғана қамауда сақтап, сонымен жәрменкенің титығын құрытып, әлсіретпек, содан әрі орайы келсе түнде, я болмаса ертең, бүрсікүні болса да, әйтеуір қорқытып тұрып, жәрменкені талқандап, ішіндегі ұлық атаулыны ұстап алып, қырмақшы еді. Ең болмаса, осыларға қыласыны қылып, аз да болса, кегімді алып кетеміз десіп еді.

Осымен қатар ел-елдің бәрі де түйесін қомдап, үйлерін жығып, көшуге кіріскен еді. Жанағы ниетпен жәрменкеге қарай беттеген жігіттер жан-жақтан андап келгенде, ішінде ешбір жан қалмай, қанырап тұрған жайын көрген.

Содан кейін барлық ел көше-көшесін кернеп алып, ішінде арлы-берлі кезіп жүріп, тұтқында отырған кісілердің дерегін іздесіп еді. Ешкімді де, ешбір белгіні де таба алмады.

Көшелерде шашылып жатқан әр алуан дүниеліктер бар еді. Әр жерде бауыздаулы күйінде сойылмай қалған кошқар, бағландар, байлаулы қалған жаман-жәутік аттар, қораларда қалған топты қойлар да бар екен. Сол сияқты жрі малдарды босатып шығарып алып, содан қалған дүниеліктің ешбіріне қарамастан, жәрменкеге жан-жағынан өрт қойған.

Талайдан бері жауын көрмей, ыстық күнде кебірсіп, қурап тұрған ағаш ләпкелер, тақтай шатырлар, қуарған сырғауылдар қу шөптей, лаулап жана бастады.

Баяғы заманнан бері Албан жайлауын обырдай обып, тәтті дәмдісін сіміріп жұтып, жонданып тұрған жәрменке бүгін ең ақырғы сағатына, өлім күніне жетті. Көп заманнан бері үлкен көнтерілі кеңдікпен шыдап келген ел, енді бұлқынып кеп, қатты тулады. Астын-үстіне көтеріп тастағандай, дүниесін ойран қылғандай болып тулады.

Сонымен өмір бойы дұшпан ниетімен келген ескі жәрменке үлкен өрттің құшағына кіріп, қара түтіннің астында тұншығып, бықсып, жоғалып бара жатқан шақта қалың Албанның елі де үдере көшті. Салқар-салқар болып, қайтқан қаздай тізіліп, ауа көшіп тартып берді.

Артында қара түтін боп жәрменке қалды. Иесіз болып қанырап Алатаудың жайлауы қалды. Құлазып қыстау, қонырсып жұрт қалды. Кіндігін кескізіп, кірін жуған момындық күні қалды. Албан албан болғалы қыстың жұтып, жаздың індетін көрсетпеген, жер кіндігі — ата қоныс мекені қалды. Тау-таудың саласында иесіз шулап, қора-қора қой қалды. Тау толған арқар, бұғы, елік, қара-құйрық, тау текедей жабайы, жайын көршілері де қалды. Алдында белгісіздікке толған тұманды күндері құшағын жайды. Артына нәлет айтып, алдына қарай жол тартты.

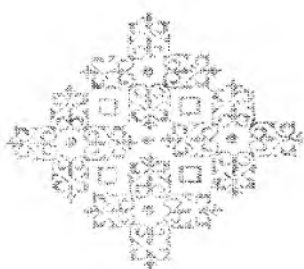
Қалың Албан тобынан адасқан қаздай жырылып, далашықтың байы Дәулетбақ қалды, Бұл Асы соғысында жаяулап, қаңғып қалған Хлыновскийге сол күні түнде-

летіп қос-қос атпен кісілер жіберіп, бәрін де аман-есен Алматыға жеткіздіріп салып, тәңірі жарылқасынын алып қалып еді.

Дәулетбақтан басқа Текестің, Сырттың тауының тас-тасына, ұры қойындарына тығылып жүрмек болып, Тұңғатар бай қалды. Жұртта қалған бұралқы иттей болып, ұлықтардың обозының артынан ере бермекке, тілмаштар қалды. Оспан мен Жебірбаев қалды.

Соңы.

Ленинград,
декабрь, январь,
1927-1928 жылдар

ТҮСІНІКТЕР

«ҚИЛЫ ЗАМАН»

1. 12-бет. **«Қызуы мен желігі басылып болған жоқ»** академиялық нұскасындағы (170-бетте) бұл сөйлем жиырма томдық басылымында (2-том, 1979 ж., 111-бет) **«қызуы мен желігі әлі басылып солғындаған жоқ»** деп берілген.

2. 12-бет. Академиялық нұсқадағы **«шүмектен күйғандай»** тіркесі жиырма томдық басылым бойынша **«шүмектеп күйғандай»** болып өзгертілді. Баспаның кестесі болар.

3. 16-бет. Бұрынғы басылымында: (**«Қилы заман»**, 1975) **«Пристав тілмашы Жебірбаев орыс ұлығы мен екеуіне түскен малдан...»** делінсе, академиялық нұсқасында бұл: **«Пристав, тілмаш Жебірбаев ұлығы мен екеуіне түскен малдан...»** деп түзетіліпті. Біріншісі алынды, соңғысы қате.

4. 18-бет. **«Бұлай болғанда, қазақ баласына кім жала жапса, соның өзі, оң-терісіне қарамай, мақұл болатын болғаны ғой. Арызымыз тындалмай, ақ-қарамыз тексерілмей өле беретін болған соң, біз де бір, мұттайым кісі де бір болғаны ғой...»**. – 1979 жылғы басылымындағы

осы сөйлемдер академиялық томында былай жазылған: «Бұлай болғанда қазақ баласына кім жала жапса, соның сөзі оң-терісіне мақұл болатын болғаны, біз де бір, белгілі мұттайым кісі де бір болғаны ғой...». Бұрынғы нұсқасы алынды.

5. 18-бет. Академиялық басылымдағы: «**Сенің сүйдейтін күнің болушы ма еді**» – қате. Дұрысы — «**Сенің сүйдемейтін күнің болушы ма еді...**».

6. 19-бет. «...айдаған солдаттардың алдына түсіп бара жатып, сөзін қимай айтып бара жатты». 1979 жылғы басылымда бұл сөйлем былай: «...айдаған солдаттардың алдына түсіп бара жатып, сөзін тыймай айтып бара жатты» – осы дұрыс.

7. 20-бет. «...алыстан аялап үріп» — баспа қатесі болар. 1979 жылғысында бұл: «...алыстан абалап үріп».

8. 38-бет. Елу томдық нұсқасындағы: «**Бұл тау арқасындағы елдің ұйқысы албанның тоқсанға, жүзге келген шалы болса да бұл елдің қыс күнінде жұтағанын, жаз күнінде індетке ұшырағанын білмеп еді**» деген сөйлемдер арасында біраз сөз түсіп қалған. Мұны 1975 жылғы, 1979 жылғы басылымдар бойынша түзетіп жібердік: «**Бұл тау арқасындағы елдің ұйқысы қалың еді, таудың киігіндей кең жайылған тіршілігі бар еді. Албанның тоқсанға, жүзге келген шалы болса да, бұл елдің қыс күнінде жұтағанын, жаз күнінде індетке ұшырағанын білмеп еді**».

9. 40-бет. «Елді» сөзі елу томдықта «енді» деп қате басылған.

10. 54-бет. Толық жинақ томдығында: «**Ол күнде кескілескен дұспаны, яки, батыр сүйегіне таңба салды**». Бұл бұрынғы басылым бойынша: «**Ол — күнде кескілескен кекесінді дұспаны. Бәкей батыр сүйегіне таңба салды**» деп түзетілді.

11. 61-бет. Академиялық нұсқасында (5-т.) «V» деген тарау саны екі рет (210-б. және 223-б.) қайталанған. Ал бұрынғы басылымында: «**Бүгін ұлыққа жауап беретін күн жетті**» деген сөйлемнен басталатын беттер өз алдына

емес, IV тарауға біріктіріліп берілген. Бұл жерде ғылыми басылымдағысы қате екенінде күмән жоқ.

12. 78-бет. Ш.Айтматовтың алғы сөзімен жарық көрген «Қилы заман» кітабында V тарау: «**Иірілген ұзын кең өлкеде шұбатыла отырған кең ауыл**» деген сөйлемнен басталады екен. Бұл, әрине, жаңсақтық. Жиырма томдық пен ғылыми басылымдардағы мәтіні дұрыс, яғни: «**Иірілген ұзын кең өлкеде шұбатыла отырған көп ауыл**» (185-6.).

13. 80-бет. «**Бұзауына жақын келіп, шешуін күтіп тұрып, бір-ақ қайырып мөңіреген сауын сиыр байқалады**» — бұрынғы басылымдардың бәрінде осылай. Ғылыми томдықта «шешуін» деген сөз түсіп қалған, «сауын» сөзі «саулы» боп өзгертілген.

14. 117-бет. «**Бұндағы жігіттер...**» — ғылыми басылымда «**Бұрынғы жігіттер...**» деп жансақ жазылып кеткен.

15. 120-бет. «**Шарай топтың**» деген тіркес ғылыми басылымда «**шырай топтың**» боп жүр. Сірә, баспа қатесі шығар.

16. 127-бет. «**Басшысы Әубәкір, Баймағамбет, Жансейіт еді. Ұзақ аулында болған кісілерден жалғыз аман шыққан Баймағамбет болатын. Оны таңертең тұрған соң Серікбай Акбейітке бір жұмысқа жұмсап жіберген-ді. Сонымен, солдаттар келгенде ауылда болмай, аман қалған**» — бұрынғы басылымдардағы мәтін осылай, ал ғылыми нұсқасында асты сызылған сөйлем тұтас күйінде жоқ.

17. 133-бет. Бұрынғылардағы: «**кейде шауып**» тіркесі толық жинақ томдығында «**майда шауып**» деп өзгертілген.

18. 137-бет. Елу томдықтағы: «**Үйіліп қатқан бір-ақ уыс қаракат қана болып, о да жығылғанын, жеңілгенін мойнына алып тұр**» деген жолдар бұрынғы басылымдар бойынша: «**Үйіліп қатқан бір-ақ уыс қара қан ғана болып...**» деп алынды.

19. 137-бет. Бұрынғы басылымдардағы; «**Осындай күймен айналасы адамның қан-жынына толы «қасап» қаласына жақындап келе жатқанда, арбадағы жазалылар**

әрбір сай, жыраның жанынан өткенде жеңдерімен мұрнын басып, біріне бірі ештеңе айтпаса да, іштей шошынып, сыйынып өтті» деген сөйлемнен кейінгі бір абзац – «Келісімен бұларды да абақтыға қамады» академиялық нұскасында түсіп қалған. Қалпына келтірдік.

20. 146-бет. «...демі ауырлап, ұшына бастағандай болды» – «Қилы заман» кітабында бұл; «...демі ауырлап, қысыла бастағандай болды». Бұрынғы басылымы алынды.

21. 152-бет. «...белдеуден найза, белден қылыш сабы сияқты қаруын...» бұрынғы басылымы бойынша: «...белдеуден найза, белден қылыш, сапы сияқты қаруын...» деп түзетілді.

22. 177-бет. «...мылтықтарын оқтап, айбалта, сапы сияқты қаруларын ыңғайлап...» – елу томдықта: «сияқты» сөзі түсіп қалған. Бұрынғы басылымдарда ол бар.

23. 178-бет. «...терең ауып көшіп кеткенде» – бұрынғы басылымы бойынша: «...ертең ауып көшіп кеткенде» деп түзетілді.

24. 179-бет. «Тас түбіндей нық байланған» – баспа катесі. Дұрысы – «Тас түйіндей».

25. 179-бет. «Бірақ сондайлар жоқ болған сайын, елдің қалың тобы – ру-руы, болыс-болысы, жайлау-жайлауы түгелімен біріне-бірі жамырасып, біржолата ішек-қарны араласып, шынымен қанат жазып тұтасып кеткен сияқты» – бұрынғы басылымындағы бұл мәтін ғылыми нұскасында: «Бірақ сондайлар жоқ болған сайын, елдің қалың тобы ру-руы болсын, болысы, жайлау-жайлауы түгелімен...» деп берілген. Біз бұрынғысын дұрыс көрдік: «ру-руы, жайлау-жайлауы» болғасын, «болыс-болысы» екендігі әбден қисынды емес пе?!

26. 179-бет. Ғылыми басылымдағы «екіленіп дайындау» тіркесі бұрынғы нұскасына сәйкес; «екіленіп дайындалу» деп өзгертілді.

27. 181-бет. «Істің басы түннен басталған бетімен желісі үзілместен» – академиялық басылымда асты сызылған «бетімен» сөзі жоқ.

28. 182-бет. Ғылыми басылымдағы: «Мол денелі, қалың елдің шаны сияқты» деген сөйлемде көп сөздер түсіп қалған. Бұл бұрынғы нұсқасында былай; «Мол денелі, қалың елдің ашумен үрпиген жүні, айдынмен тікірейген қайратты төбе шаны сияқты».

29. 183-бет. «Бірақ барлық елдің жүзінде сан қарудан күшті боларлық үлкен сенім белгісі, ірі қайрат ажары бар» дегендегі асты сызылған сөздер академия томдығында «ірі қайраты, ажары бар» деп өзгертілген. Бұрынғы басылымындағы қисынды.

30. 188-бет. Ғылыми басылымдағы: «...от бүркіп тұрған пулеметке бет қарап қасқайып шыдай алмай» деген жолдар «Қилы заман» жинағы бойынша: «...от бүркіп тұрған пулеметке бет қарап қасқайып баруға шыдай алмай» боп өзгертілді. Ғылыми басылымның 322-бетіндегі: «Ел бет қарап қасқайып баруға шыдай алмай...» деген оралым да біздің түзетуіміз дұрыстығын растайды.

31. 191-бет. «Тобымен бой көрсетпесін» — ғылыми томда: «Тобымен бой корсетсін» деп қате басылған.

32. 192-бет. Ғылыми басылымдағы стильдік селкеулігі бар: «Олар қазақ тобының оқтарына тізе қосып, шылбыр соза шыққан оқтар солардыкі екен» деген сөйлем бұрынғы дұрыс нұсқасы бойынша түзетіліп жіберді; «Қазірде Ыбырай тобының оқтарына тізе қосып, шылбыр соза шыққан оқтар солардыкі екен».

33. 194-бет. «Жайылған жоқ» деген тіркес ғылыми басылымда; «жабылған жоқ» боп қате жазылған.

34. 199-бет. «...қара озып қашып шығып кетті» — бұрынғы басылымда; «...қара үзіп қаңғып шығып кетті».

35. 201-бет. «Қол батырып қимыл қылған жоқ» — ғылыми нұсқада: «Қол барып қимыл қылған жоқ». Алғашқысын алдық.

Есенбай ДҮЙСЕНБАЙҰЛЫ.

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕ

«ҚИЛЫ ЗАМАН»

Бұл шығарма 1928 жылы Қызылорда қаласындағы «Қазақстан» баспасынан: «Әуезұлы Мұхтар. «Қилы заман», тарихи повесть (ұзын әңгіме). 1916 жылғы Албан көтерілісінен», – деген атпен жеке кітап болып басылып шықты. Кеңес өкіметінің саяси-идеологиялық қысымының кесірінен «Қилы заман» повесі жазушының көзі тірісінде қайтып жарық көрген жоқ. Бұдан кейін А.Пантиелевтің аудармасы бойынша «Новый мир» журналының 1972 жылғы 6-санында жарияланды. Мәскеуде орыс тілінде шыққан «Бес томдық шығармалар жинағының» I-томына енді (1973). «Жұлдыз» журналының 1974 жылғы 8-санында қазақ тілінде басылды. 1975 жылы «Қилы заман» деген атпен жеке жинақ болып шықты. 1979 жылы қайталап басылды. Жазушының «Жиырма томдық шығармалар жинағының» I-томына алдыңғы жинақтардағы нұсқа бойынша енгізілді. «Племя младое» (1977) атты жинақта орыс тілінде жарияланды. М.Әуезов шығармаларының «Елу томдық толық жинағына» повесть 1927 жылғы басылымымен салыстырылып, текстологиялық сүзгіден

өткен нұсқасы бойынша енгізіліп отыр. Текстологиялық салыстыруды жүргізгендер Сұңқар Жұртбай мен Мұқаш Қожахмет. «Қилы заман» повесі орыс, неміс, француз, қырғыз, ұйғыр тілдеріне аударылған.

«Қилы заман» повесі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін суреттеуге арналған. Соның ішінде жазушы Жетісу губерниясының Жаркент уезіндегі Қарқара жәрмеңкесінде болған тарихи оқиғаны шығармасына арқау еткен. Жазушы ұлт-азаттық көтерілісінің шығу себептері мен отарлау-жазалау саясатының зардаптарын жақсы білді. 1918 жылы патшалық жазалау әскерінің қырғынына ұшырап шет ел ауып кеткен Жетісу қазақтарына көмектесу үшін Семейде ұйымдастырылған «Алаш» қорының жауапты хатшысы болды. 1927 жылы шілде айында Қазақстан оқу-ағарту комиссариатының арнайы жолдамасымен Жетісу өңірін аралап, Кенесары мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістері туралы ел аузынан деректер жинау үшін Жетісу губерниясына келді. Сапардың мақсаты туралы «Тілші» газетінде жарияланған «Алматыға Мұхтар Әуезұлы келді», – деген хабарда толық айтылған. Онда:

«Жақын арада Ленинградта оқып жатқан қазақтың атакты жазушысы Мұхтар Әуезұлы Алматы қаласына келді. Келген жұмысы: Жетісудан қазақтың ауыз әдебиетін (*өлең, тақпақ, ертегі тағы сондай қазақ елінде ауызша айтылып, жазылып жүрген шығарма, деректер*), 16-жыл көтерілісінен қалған түрлі шығарма, деректер, Кенесары, Наурызбай жорықтарынан қалған ел аузында сөйленіп жүрген әңгіме-өлең, ертегілерді жинау. Жетісуда жоғарғы айтылғандарды (*қайсысы болса да*) білетін азаматтар болса «Тілші» басқармасы арқылы тілдесуге болады. Мұхтар жолдас келген қызметі жөнінде ел әдебиетін сүйген азаматтармен, кәрі құлақ қариялармен сөйлесіп, дерек алуды тым-ақ тілейді. Ескі әңгімелерді

көп білетін қазақтың ақындарын, қарияларын, аты-жөнін (тұрған жерін айтып) білдірген, өз тұсынан жиған деректерді (материалдары болса) жіберген азаматтарға алғыс айтады. *(Еңбек басылып, іске асардай болса, құр қол қалмайды. Өкімет қазынасынан ақша берілуі мүмкін).* Әсіресе, 16-жылдың оқиғасы туралы деректерді жинауды өлкедегі Қазақстанды зерттеу қоғамы мен өлкелік партия комитетінің үгіт-насихат бөлімі (қадағалап) тапсырған екен. Мұхтар жолдас Жетісуда августың 15-іне шейін ғана болады. Тілеген адам жоғарғы мағлұматын «Тілші» басқармасы арқылы жібере бергендері дұрыс», – деп жазған.

1927 жылы Қарқара жәрмеңкесі соңғы рет ашылды. М.Әуезов жәрмеңкенің туы көтеріліп, думаны қызған шақта Қарқараға келеді. Осында Ілияс Жансүгіровпен кездеседі. Қарқара жәрмеңкесінде құрамында Қалибек Қуанышбаев, Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов, Елубай Өмірзақов, Құрманбек Жандарбеков, Серке Қожамқұлов бар қазақ драма театрының артистері ойын-сауық көрсетіп жатады. Оларды өлкелік партия комитетінің секретары Ораз Жандосов, Жетісу губерниялық атқару комитетінің төрағасы Ыдырыс Көшкінов қарсы алды. Қарқара көтерілісінің оқиғасы өткен жерге ескерткіш тас үйді. Ол төбені бұдан былай «Ереуіл төбе» деп атау туралы шешім қабылдады. Бұл рәсімге М.Әуезов те қатысты. С.Қожамқұлов өзінің «Ереуіл төбе» атты естелігінде: «М.Әуезов «Қилы заман» повесін жазар алдында материал жинауға шығыпты. Жас кезі ғой. Соның өзінде қарттар құсап қабырғасы қайыса сөйлеп тұрды: – Көп қорлық көрген ел екен. Қарсылық білдірдің деп жазықсыз атып, шауыпты, соны жазайын деп жүрмін. Біраз дүние таптым, енді Алматыға қарай шығам, біраз адамдармен жолығам. Асыда болдым, содан Қарқараға келдім, – деп қабағын шыта жөнін айтып еді», – деп

жазды («Жұлдыз». 1977. № 9). М.Әуезов пен І.Жансүгіров екеуі Қарқара, Мыңжылқы, Шырғанақ, Саты, Асы, Қараш-Қараш жайлауын аралап, тамыз айының басында Алматыға қайтып оралды. Алматыға келген соң І.Жансүгіров жинаған 1916 жылғы көтеріліс туралы архив деректерімен танысады. Жолай Қызылорда қаласына соғып, қыркүйек айының басында Ленинград қаласына қайтып оралады. Қыркүйек айы ішінде «Қараш-Қараш» оқиғасын жазып бітіреді. Іле «Қилы заманның» ұзақ оқиғасына кіріседі. Шығарманың соңына: «Ленинград. Декабрь. Ғинуар 1927-1928 жылдарда», – деп қол қоюына карағанда, повесть екі айдың ішінде жазылып біткен. Қолжазбасын Қызылордадағы «Қазақстан» баспасына жолдаған. Баспаға жана келген бас редактор Ғ.Мүсірепов қолжазбаны тездетіп қолға алып, шағын алғы сөз жазып, мамыр айында жарыққа шығарып үлгерді. Кітап үш мың дана болып басылды.

Шығармаға арқау болған тарихи оқиғаның мәнісі мынадай: 1916 жылы 25 маусым күні Ресей императоры Николай II казактарды майдандағы қара жұмысқа алу туралы жарлық шығарды. Бұған казактар жаппай карсылық көрсетті. Осыған орай 1916 жылы 16 шілде күні Түркістан генерал-губернаторының міндетін атқарушы генерал Ерофеев патшаның қабылдауына кіріп, Түркістан өлкесін әскери жағдайға көшіру туралы жарлыққа қол қойдырды. Бұл бүкіл Орта Азия мен Қазақстан халқын «дұшпан армиясы» – деп жариялаумен пара-пар болатын. Жарлықта: «сотқа-жауапқа» тартылғандардың бәрі берілсін, соның ішінде жеке адамдар туралы қосымша дерек жинамай, тергеудің соңын күтпей-ақ өзге сыбайластарын қоспай-ақ жазаға тартылсын», – делінген. «Қилы замандағы» «Албан оқиғасы» кезіндегі жүз отыз сегіз адамның, Пішпек уезіндегі бес жүз он адамның ешқандай сотсыз азапталып, атып өлтірілуі осы

жарлықтың әсері еді. Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілісін басу үшін генерал-губернатордың қол астындағы тұрақты әскерден тыс оған мына отрядтар келіп қосылды.

– Подполковник Гейциктің отряды – 737 жасағы бар екі рота, екі зеңбірек батареясы, бір казак жүздігі, саперлар бөлімшесі, 160 атты барлаушы;

– Подполковник Алатырцевтің отряды – төрт атқыштар ротасы, бір зеңбірек батареясы, бір казак жүздігі, төрт пулемет, саперлар бөлімшесі;

– Әндіжан-Нарыннан келген капитан Бурзидің отряды – үш атқыштар полкы, төрт пулемет, 80 атты барлаушы, казактар жүздігі, екі таулы жерде қолданатын зеңбірек, саперлар бөлімшесі;

– 240 адамнан тұратын Сібір жасағы және 28 атты барлаушы;

– 243 адамдық Самар жасағы;

– Саратов жасағы және екі казак жүздігі. Барлығын қосып есептегенде, Жетісуға құрамында 8750 адамы бар 35 рота, 3900 қылышты 24 казак жүздігі, 16 зеңбірек, 47 пулемет жіберілді (*Бұл деректер Т.Елеуовтің 1955 жылы шыққан «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі» атты еңбегінен алынды*).

1916 жылы 7 шілде күні Жаркент уезінің Нарын-қол-Шарын бөлімшесінің бастығы А.Подварков Қарқара жәрменкесіне ел басыларын жинап алып, 19 бен 31 жастың арасындағы ер адамдардың тізімін жасауды бұйырады. 10 шілде күні Жаркент уезіне қарасты болыстар мен билер, ел басылары Қабан Қарағай жайлауындағы Ұзақ Саурықовтың үйіне жиналды. Кеңес қорытындысында патшаға әскер бермеу туралы уағдаласып, ақбоз ат сойып ант беріседі. 11 шілде күні Қарқара жәрменкесіне жиналып Т.Жансеркинді, С.Канаевті, А.Дәркенбаевті өкіл етіп сайлап, өздерінің шешімдерін айтқызады. Көтерілісшілер:

– Ресей патшасының қол қойған уағдасы бойынша қазақтан әскер алмауы тиіс, сол үшін жан салығын, мал салығын, табыс салығын, түтін салығын төлеп отырмыз. Сол төленген шығынды қайтарып берсін.

– Әскер мен соғыс салығы үзбей төленіп келеді, солар қайтарылсын.

– Өзге ұлттар сияқты қазақтар да арнайы әскери дайындықтан өткізілсін. Олардың қолына қару берілсін. Әйтпесе күрек ұстау үшін майданға бармаймыз, — деп талап қойды.

Жиналған көтерілісшілер сол күні жәрменкедегі ақ патша әскерін тас-талқан етті. Алматыдан арнайы жазалау жасақтары шықты. Қозғалыс көсемдері жаппай түрмеге камалды. Олардың біразы Қаракол каласындағы, біразы Жаркент каласындағы абақтыға айдалды. Он екінші тамыз күні түрмедегі тұтқындарды арандату арқылы жаппай қырғынға ұшыратады. Соның салдарынан жүз отыз сегіз адам қаза табады. Бұдан кейін жазалау жасақтары тау-тасты шарлап жүріп көзге көрінген казак ауылдарын түп-тұқиянымен құртып жібереді. 1916 жылғы қараша айында Ресей думасы «Албан көтерілісі» кезіндегі заңсыздықтарды тексеру туралы комиссия құрды. Комиссияның тергеу жұмысының нәтижесіне сүйенсек, көтеріліске дейін Жаркент уезінде 17.700 түтін саны болса, көтерілістен кейінгі санақта 5099 түтін ғана қалған. Міне, жазушы осы оқиғаны «Қилы заман» повесіне арқау еткен.

1928 жылы маусымда «Алашорда» қайраткерлерін жаппай түрмеге алу науқаны басталып, «Қилы заман» тәркіге ұшырайды. Кеңес өкіметіне қарсы астыртын ұйым ашып, қарулы көтеріліске дайындалды, мәдениет, әдебиет саласында арандатушылық істер жүргізді деген желеумен А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, Х.Ғаббасов, Д.Ысқақов, М.Тынышбаев, Х.Досмұхамедов

сияқты алаш ардагерлерімен қоса М.Әуезов те тұтқынға алынды. Екі жыл тергеу астында болады. М.Әуезов пен Ә.Ермеков қана «Социалды Қазақстан» және «Казахстанская правда» газеттеріне «Ашық хат» жариялап (1932, 10 маусым), «өз кателіктерін мойындайтындыктарын» мәлімдеді. Хат арқылы М.Әуезов өзінің бұрынғы жазған шығармаларынан бас тартуға мәжбүр болды.

Сөйтіп, «Қилы заман» повесінің тағдыры талқыға түсіп, акыры құрдымға кетіп тынады. «Россияға және орыс халқына қарсы жазылған, ұлт арасындағы өшпенділікті қоздыратын ұлтшыл-арандатушы шығарма» ретінде «Қилы заманға» тыйым салынып, ұзақ жылдар бойы жариялауға рұқсат етілмеді. «Қилы заман», «Хан Кене» шығармалары жазушының бетіне салық боп басылып, саяси қудалаудың қуатты құралына айналды. Бұл қысым ол академик (1946), СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1949), Лениндік сыйлықтың лауреаты (1959) атанған соң да қалмады. «Бұдан бұрын М.Әуезов 1916 жыл көтерілісінің шындығын «Қилы заман» повесінде теріс түсініп, теріс тәсілмен көрсеткен болатын», – (М.Қаратаев, М.Әуезов, 1967) деген іспетті пікірлер сол бұрынғы екпінмен болса да айтылып қалып жүрді. Осы уақыт ішіндегі шырғаланға ұшыраған төл шығармасының тағдырына қынжылған М.Әуезов: «Осы бір дүниені жаным қаншама азаптанып, қинала отырып жазғанымды сезетін шығарсыз деп ойлаймын, қазір қазақ халқының қаншалықты тұңғиық түбінен бас көтеріп, бой жазып шыққандығын ойлаудың өзі соншама қорқыныш. Бұл тұңғиық түнектің аты – патриархалдық. Орта Азиядағы 1916 жылғы көтеріліс революцияға келіп ұласты, бірақ бар жерде бірдей дәрежеде дамыған жоқ. Торғайда ол кейін Азамат соғысының ерлері болған Аманкелді Иманов пен Әліби Жангелдинді шығарды. Менің геройларым Ұзақ Саурықов пен Жәмеңке

Мәмбетов — бұлар да тарихи адамдар, халық басшылары, бірақ олардың тағдырлары басқаша, өйткені оқиға аты шулы Торғайда емес, «тып-тыныш» Қарқарада, Жетісуда, момын Албан руының ұясында, басқаша айтқанда, тек стихиялық желпіністі ғана туғызған әлеуметтік мешеуліктің әлгі айтылған тұңғыық түнегінде болады. Ал бұл желпіністің негізіне барып тұрған саяси соқырлық, тәжірибесіздік, алдарқатқан сәбилік аңқаулық, сағым қуған қиял мен жалған сенім, патриархалдық қараңғылық пен дәрменсіздік қана бар еді», — деп А.Пантиелевке қынжыла сырын ашқан.

Соған қарамастан, жазушы «Қилы заманның» түптің түбінде әдебиет тарихынан өзінің тиісті орнын алатынына сенеді. Елуінші жылдардың аяғында повесті жолма-жол аудартып, А.Пантиелевке жасырын жағдайда тәржімалауға береді. Оқиға өткен жерлермен аудармашыны таныстырады. Жазушы қайтыс болғаннан кейін он бір жыл өткен соң аударма Москвадағы «Новый мир» журналында Ш.Айтматовтың алғы сөзімен жарық көрді. Екі жылдан кейін М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында арнайы талқылаудан өтіп барып, Ә.Шәріповтің қосымша алғы сөзімен «Жұлдыз» журналында 1974 жылғы 8-санында жарияланды. Жоғарыда аталып өткен үш алғы сөздің «Қилы заманның» жарық көруіне тікелей әсері болды. Сондықтан да шығарманың жазылу, жариялану тағдырынан толық хабардар ететін үш алғы сөзді толықтай ұсынамыз. Бұның М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылық жолын түсінуге мүмкіндік беретіні анық.

«ҚАЗАҚСТАН» БАСПАСЫНЫҢ БАС РЕДАКТОРЫ Ғ. МҮСІРЕПОВ ЖАЗҒАН АЛҒЫ СӨЗ

«Қилы заман» романы қазақ ішінде болған зор оқиға – 1916-шы жылдағы Жетісудағы Албан қазақтарының «Ақ патша» жарлығына қарсы жасаған көтерілістің қимылын суреттейді. Бұл оқиға қазақ арасында төңкерісшілдік мәні бар, тарихи маңызы зор қозғалыс. Қазақ тарихында 1916-шы жылдың орны бөлек. 1917-ші жылдың оқиғасында ұлт қозғалысының, ұлт ішіндегі топ тартыстарының, бай мен болыстың, тілмаш-төрелердің сұмдықтарының, ұлтшыл оқығандардың жақсы, жаман істеген істерінің бәрін де ашып жазу, дұрыс суреттеу керек еді.

Бірақ, жасыратыны жоқ, мұны жазып отырған Мұхтар бізге түгелімен берілген, бізге тән адам емес. Мұхтардың бұдан бұрынғы жазғандарының көбі ескі сарын. Ол әлі күнге дейін ескіліктің жырын жырлап, жоғын жоқтап жүр. Ол осы күнге дейін «ескі қазақтың» ескілігін көксеп жүрген адам. Жаңа жұртшылықтан гөрі, әлі де болса да ескілікті артық бағалап жүрген жазушы. Әрине, мұндай аты басқа, заты бөлек, беті теріс адамнан тарихи оқиғаны түп-түгел Маркс жолымен, еңбекшілер

жолымен жазылуын күте қою да мүмкін нәрсе емес.

Бірақ, жазушының өзінше бұл әлеумет өзгерістерін жөндеп суреттедім деп жазған романы. Біз бұл романды баспада өзіміз кейбір кемшіліктерін көрсетіп, түзеттірген болдық.

Мұның үстіне бұл сияқты суретпен жазылған көркем әдебиет бізде жоқтың қасында.

Міне, осы жағдайларды оқушыларымыздың алдына салып, күн бұрын ескерткіміз келді.

Оқушылар!

Осы жағдайларды еске алып, бұл роман оқырда сын көзімен қарап, теріс суреттері, теріс беті болса — ашып айтып, сынап-мінеп оқуларыңыз керек. Бұл кітап шыққан соң да дұрыс сындарыңды баспасөз жүзі арқылы білдірулеріңіз жөн.

*1928 жыл. Қызылорда.
«Қазақстан баспасы»*

Ә. ШӘРІПОВТЫҢ АЛҒЫ СӨЗІ

Ғабит Мүсірепов жазушының көркемдік кестесін мойындай отырып, оның идеясынан «жатпиғылды», «ескішілдікті», «ұлтшылдықты» көксеген, «аты басқа, заты бөлек, теріс адам» екенін айтуға мәжбүр болды.

Заман талқысы, уақыт екпіні, саяси қысым соған итермеледі. Арада 45 жыл өткеннен кейін де сол тәсілге тағы да жүгінуге тура келді. Тағдыры қиын шығарма Ш.Айтматовтың алғы сөзімен орыс тілінде жарық көруге мүмкіндік алды.

«Әрбір ұлы жазушыны, ұлы ойшылды шын мәнінде танып білу, дұрыс түсініп, қабылдау — белгілі бір мерзім-мезгілдің ғана емес, байтақ уақыттың, бәлкі, тіпті ғасырлардың үрдісі. Өйткені, ең әділ сарапшы да, әділ төреші де әманда уақыт. Соңғы сөзін айтуға асықпайтын, қатал да әділ қазы — уақыт кезі келгенде әркімді, әр нәрсені тиісті өз орнына қояры даусыз. Қазақ совет әдеби сынының сонау бозала таңында тіпті данышпан Абайдың өзіне де тосырқай, күдіктене қараған шақтарымыз болғаны мәлім. Ал сол Абай творчествосының ұлылығын, ағартушылық, прогресшіл бағытын дөп таныған бүгінгі таңның өзінде оны әр қайта оқыған сайын ақын ойының тереңдігін, философиялық толғаныс-тебіреністерінің

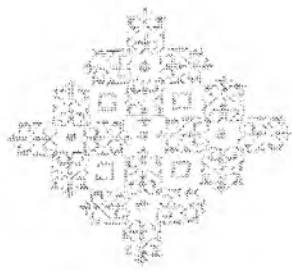
тың тігіс, жаңа астарын тағы да жана бір қырынан ашқандай күйде болатынымыз да сондықтан шығар. Түптеп келгенде, ұлылықтың сыры мен айырмашылығы да осында болу керек.

Заманымыздың ұлы суреткері — Мұхтар Әуезов эпикалық құлашы кең, қарпуы мол қаламгер екенін ең алғашқы шығармаларының өзінде-ақ танытқан болатын. Алайда, оның алғашқы шығармаларында суреттелетін өмір, баяндалатын оқиға көбінесе революциядан бұрынғы кезең болғандықтан, сол тұстағысында тақырыптың ескілігі авторға кінә боп тағылды. Мұхтар Әуезовті біздің баррикаданың қарсы бетіндегі қаламгерлердің қатарына қосып карайтын социалогиялық солақай сынның салқыны жазушының жиырмасыншы жылдардың аяқ шенінде жазған «Қилы заман» повесіне де тиді. Эпикалық байсалды баяндау тәсіліне, психологиялық сезім күйлерінің тереңдігіне, характерлердің сомдалуына, ел өмірінің бүгешігесіне дейін жомарт қаламға ғана тән дарқандықпен берілуіне қарағанда, повестен гөрі роман деуге лайық бұл туынды 1928 жылы Қызылорда қаласында бір рет жеке кітап болып басылды да, қайтып жарияланбады. Кітапта баспа атынан жазылған алғысөзде авторға «аты басқа, заты бөлек, беті теріс адам» деген сияқты жазушының әлеуметтік саяси платформасына шүбә келтіретін жалған айып тағылды да, шығарманың объективтік идеясына түсінбей, байыбына бармай, ойланбай айтылып қалған сол бір сыңаржак сынның салдары жылы күнде тиген тымаудай созылып, көпке дейін қалмай келді. Шындығында, сол жиырмасыншы жылдардың өзінде әділетсіздікке қарсы айтып қана қоймай, қол көтеріп, қару сілтеген Бақтығұл («Қараш-Қараш оқиғасы») бейнесінің мүсінделуі, аяғы ұлы Октябрьге келіп ұласқан 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы тақырыбына («Қилы

заман») батыл барып, революциялық оқиғаға бет бұруы М.О.Әуезов творчасының алғашқы кезеңіне деген көзқарасқа көп айқындық енгізсе керек. Ал отызыншы жылдардың орта тұсында 1916 жыл оқиғасына қайта оралып, «Түнгі сарын» сияқты классикалық пьеса жазып, Тәнеке қарт пен Жантастай ер жігіттің образын жасауға жазушы «Қилы замандағы» Жәмеңке қария мен Ұзақ батырды баспалдақ қып келгенін түсіну қиын емес. «Қилы заманда» албан сияқты момын елдің кара бөрікті қарапайым қыр қазағының патшалық Россияның пристав Подпорков (*қазақ арасында «Ақжелке» атанып кеткен*), урядник Плотников тағы олар сияқты жебір өкімдеріне байланысты айтқан кейбір наразылық сөздерінің артық-кемін бүгінгі, жетпісінші жылдардың оқырмандарына түсіндіріп жатудың көп қажеті бола қоймас.

Бұл шығарма «Лихая година» деген атпен А.Н.Пантелейтовтің аударуында 1972 жылы «Новый мир» журналында (№ 6) орыс тілінде тұңғыш рет жарияланды. Бұл жариялануына Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, жазушы Шыңғыс Айтматов алғы сөз жазды. Сол нұсқасы жазушының Москвада орыс тілінде шығып жатқан «Бес томдық шығармалар жинағының» I томына енгізілді. Демек, енді қазақ оқырмандарына да өздерінің бір кезде сүйіп оқыған шығармасын қайтарып берудің реті де, мезгілі де жеткен тәрізді. «Жұлдыз» журналының 1974 жылғы 8-санында жарияланған нұсқасын кітап ету әбден орынды. Ал оқырман қауым көптеген іздеу салып, сағынып тапқан туысымен қайтадан қауышқандай сезімде боларына сенім мол.

Әди ШӘРІПОВ,
М.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының директоры.

1916 ЖЫЛҒЫ ҚАРҚАРА КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ «ҚИЛЫ ЗАМАН» ПОВЕСІ

Ұлы Мұханның – Мұхтар Әуезовтың әйгілі «Қилы заман» повесі тұңғыш рет сонау 1928 жылы, сол кездегі астанамыз Қызылорда қаласында араб жазуымен басылып шыққаны белгілі. Мен 3000 дана таралыммен жарық көрген 176 беттік сол кітапты осы мақаланы жазу мақсатымен қайта бір қарап шықтым.

Кітаптың беташар бетіне ірі әріптермен «Қилы заман» деген шығарма аты, оның астына кішілеу әріптермен «Тарихи повесть (ұзын әңгіме)» деген шығарма жанры, ал оның астына «1916 жылғы Албан көтерілісінен» деген түсініктеме жазылыпты.

Мен осындағы «*Албан көтерілісінен*» деген сөз тіркесінің грамматикалық мағынасына назар аударып қалдым. Автор «*Албан көтерілісі*» деп атау септігімен айтпай, не үшін «*Албан көтерілісінен*» деп шығыс септігімен айтты екен деген ой келді. Мұхан осы түсініктеме арқылы «Қилы заман» тарихи повесі «1916 жылғы Албан көтерілісін» басынан аяғына дейін түгелімен қамтымайды,

оның белгілі бір кезеңін ғана бейнелейді» деген ойды мензеп тұрғандай болды.

Осыған толық көз жеткізу үшін 11 тараудан тұратын «Қилы заман» повесін бастан-аяқ қайта бір қарап шығуға тура келді. «*Белгілі 1916 жылдың жазы еді*» деп басталатын бірінші тарау қалың Албанның ертегідей ерекше көрікті жайлаулары, құмырсқаның илеуіндей құжынаған Қарқара жәрмеңкесі, ондағы «Ақжелке» аталып кеткен ұлық бастаған жемқор-жебірлер туралы айта келіп, патшаның атышулы 25 маусым жарлығын Ақжелкенін болыс-билерге жариялауымен аяқталады екен. Екінші тарау: «*Кешегі күн болыстар айтып келген хабар ел ішін ұйқы-тұйқы қылды. Бүгін июльдің сегізі*» деп басталыпты. Одан кейін Жәмеңке, Ұзақ бастаған ел басшылары мен бірқатар болыс-билердің Ұзақ батыр ауылындағы оңаша кеңесуі, «*бала бермеуге*», күшпен алмақ болса, қарулы қарсылық көрсетуге баталасуы, оның арты ауыр болатыны, оған елдің дайын болу керектігі айтылады. Бұдан кейінгі тарауларда Жетісудағы 16 болыс Албан ата баласының Айттөбедегі (Ереуілтөбе) үлкен жиыны, бүкіл елдің «бала бермейміз» деп патша жарлығын мансұқ етуі, оны жәрмеңке басындағы ұлыққа барып үзілді-кесілді айтып, патша үкіметімен ат кекілін кесісуі, екі жақтың екі аптадай астыртын аңдысуы, бірінің жазалауға дайындығы, екінші жағының қорғануға қамдануы, көтеріліс басшыларының жаппай тұтқындалып, Қарақолға айдалуы, Асы жайлауындағы «Қызылбөрік ісі», Қарақол түрмесінде көтеріліс басшыларын тергеу, Жәмеңкеге у беру, түрмедегі қырғын, тағы басқалар баяндалыпты. Ең соңғы он бірінші тарау түрмедегі қырғынды естіген халықтың ортасына жай түскендей болып шошынуын, «Қанға – қан, жанға – жан» деп кек алуға, өлтіру, өртеу, қиратуға көтерілуін, Қарқара жәрмеңкесіндегі соғысты, ондағы Кравченконың жәрмеңкені өртеп, Пржевальскіге (Қарақолға) қашып кетуін, жасакшылардың

өртке оранған жәрмеңкені алуын айта келін, «Сонымен, өмір бойы дұшпан ниетімен келген ескі жәрмеңке үлкен өрттің құшағына кіріп, қара түтіннің астында тұншығып, бықсып, жоғалып бара жатқан шақта, қалың Албанның елі де Қытайға қарай бет түзеді» деп аяқталыпты. Міне, «Қилы заман» мазмұнының А-дан Я-ға дейінгі жалпы сұлбасы осындай.

Мұрағат құжаттары мен естеліктерден Қарқара жәрмеңкесіндегі алғашқы «жазалаушы» отряд бастығы Кравченконың жәрмеңкені өртеп Қарақолға қашуы, көтерілісшілердің өртеніп жатқан жәрмеңкені келін алуы 1916 жылдың 14(15) тамыз күні екені белгілі. Сөйтіп, «Қилы заман» повесінің мазмұнынан оның Жетісудағы 1916 жылғы Қарқара-Албан көтерілісінің 7 шілдеден 14(15) тамызға дейінгі бір ай бір аптадай уақытын бейнелегенін көреміз. Мұханның «Қилы заман» тарихи повесінің 1928 жылғы тұңғыш басылымына «1916 жылғы Албан көтерілісінен» деп жазуының мәнісі осы болса керек.

Жетісудағы Қарқара–Албан көтерілісінің «Қилы заман» бейнелеген бұл кезеңі халықтың бір жеңнен қол шығара жұмырықтай жұмылған бірлігі мен елдігін көрсеткен; алдағы тағдыры ауыр боларын біле тұра патша жарлығын мансұк етіп, бала бермеуге, күшпен алмақ болса, қарулы қарсылық көрсетуге бел буған ерлігін көрсеткен кезең еді. Бұратана халықтарға қабілетсіз, қаранғы, надан деп қарап, оларды қорлайтын қара дүрсін жарлық шығарған патша үкіметін қатты састырып, бұратаналарға көзін ашып қарауға мәжбүр еткен қаһарлы кезең еді. Асы жайлауында халыққа әкіреңдеп, мылтық атқан уезд бастығының орынбасарын солдаттарымен бірге аттан аударып, қару-жарақтарын тартып алып, жаяу қуып жіберген; патша үкіметіне қолшоқпар болып, көтеріліске қарсы оқ атқан казак-орыс кенттерін талқандап, Темірлік, Талдыбұлақ, Жаланап сияқты

почта-телеграф станцияларын қиратқан; Мұханның сөзімен айтқанда: «*Баяғы заманнан бері Албан жайлауын обырдай обып, тәтті-дәмдісін сіміріп жұтып, жонданып тұрған*», озбырлық пен өктемдіктің, пәлекорлық пен паракорлықтың ұясы болған Қарқара жәрменкесінің шаңырағын ортасына түсірген; осылайша Шелек өзенінен Қытай шекарасына дейінгі Іле дариясының сол жағындағы ұлан-ғайыр жерден патша билігін құлатқан жеңісті кезең еді.

Ұлы жазушы өзі айтқан «*1916 жылғы Албан көтерілісінің*» дәл осы кезеңінің көркем шежіресін жасау арқылы-ақ көтеріліске себеп болған отарлық езгінің әбден шегіне жеткенін, патша билігінің озбырлығы мен қатыгез хайуандық әрекетін, халықтың отарлаушыға қарсы жанкешті күресін, жауына бас имейтін ұлттық рухын, тәуелсіздік жолындағы құрбаны көп азапты тағдырын көрсетті. 1916 жылғы Қарқара-Албан көтерілісіне, оның басшылары Жәменке, Ұзақ, Серікбай және басқа батырларға, көтерілістің барша құрбандарына өлмейтін, өшпейтін ескерткіш орнатты. Мұхан 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі туралы, оның ішінде Қарқара-Албан көтерілісі туралы кейінгі ұрпаққа айтып беретін тарихи көркем шежіре қалдырды. Сонымен қатар ол біреуге тәуелді, кіріптар болмау үшін қараңғы, мешеу болма, артта қалма, заманыңның алдыңғы қатарында бол, бірлікті бол, білімді, ақылды бол, жан-жақты күшті бол деген өсиет те қалдырғандай.

Қазақ тарихында орыны бөлек 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің, оның ішінде Қарқара-Албан көтерілісінің де 1917 жылғы патшаны тақтан құлатқан Ақпан төңкерісіне барып ұласқаны белгілі. Сонда «*1916 жылғы Албан*

көтерілісінің» «Қилы заманнан» кейін, Мұханның қаламы тимеген 6 айдан астам уақыты жатыр.

Енді «осы уақыт ішінде Жетісу көтерілісі, оның басты ошағы болған Қарқара-Албан көтерілісі қалай өрбіді? Оған қарсы патша үкіметі қандай шаралар қолданды? Көтерілістің, көтерілісші халықтың кейінгі тағдыры не болды?» деген заңды сұрақтар туады. Бұл сұрақтарға жауап беретін жайттар мемлекет және қоғам қайраткері, жазушы Сәйдәлім Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» деген кітабы мен белгілі жазушы, әуезовтанушы ғалым, профессор Тұрсын Жұртбайдың «Бейуақ» атты монографиясында мұрағат құжаттары негізінде жақсы айтылған. Сонымен бірге Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, акын-драматург Нұрлан Оразалиннің М.Әуезовтің «Қилы заман» повесінің ізімен жазылған «Қырғын» пьесасы да осы тақырыптың драматургия саласындағы ізашар еңбегі ретінде ел есінде қалары сөзсіз. Ұзақ жылдар бойы сахнаға шығу жолы өте ауыр болған осы пьеса 1997 жылы Мұхтар Әуезовтің туғанына 100 жыл толуына арналып М.Әуезов атындағы академиялық драма театрында қойылды. Режиссері Әубәкір Рахимов болған. Бұл қойылым осыдан соң да ел назарына екі мәрте ұсынылды.

Біз де сол құжаттарға және басқа мәліметтер мен Қытай деректеріне сүйене отырып, жаңағы сұрақтарға жауап болатын жайттарды қысқаша айта кетуді жөн көрдік. Өйткені ол «1916 жылғы Албан көтерілісі» мен «Қилы заман» повесінің арасына «теңдік» белгісін қоймау үшін, аталмыш көтеріліс туралы тарихи шындықтан соңына дейін хабардар ету үшін, отаршыл патша үкіметінің шовинистік, геноцидтік саясатын бүгінгі күн тұрғысынан әшкерелеу үшін қажет болып отыр.

14 (15) тамызда Қарқара жәрмеңкесін каратып, енді Пржевальск (Қарақол) қаласын алуға аттанған жасақтар мен Жетісудың басқа да қазақ, қырғыз, дүн-

ген көтерілісшілері бұдан кейін де бір айдай уақыт патша үкіметінің «жазалаушы» әскеріне дес бере қойған жоқ. Қазақ, қырғыз жасақтары 12 тамыздағы қанды қырғынның қасапханасы болған Пржевальск түрмесін талқандап, қаланың өзін бір айға жуық қоршауда ұстады.

Жетісу облысының губернаторы тамыздың 16-сы күні Ташкенттегі өлке генерал-губернаторына *«Қазақтардың тірі жаны қалмай көтеріліске шықты. Охотничьеге (Нарынқолға) дейінгі кенттер түгел тас-талқан болды»* деген үрейлі хабар жіберді.

Расында Қарақол түрмесі мен Қайқының жолындағы қырғынды естіп ашынған қазақ жасақтары Қарқара жәрменкесіндегі Кравченконың «жазалаушы» отрядына қолшоқпар болған казак-орыс кенттерін тас-талқан етіп, Қытаймен шекарада тұрған Нарынқол кенті ғана пристав Достополовтың қолында қалған еді.

Тамыздың 20-сы күні сол Достополов Жаркент уезінің бастығы мен Жетісу облысының губернаторына: *«Көтерілісшілердің бір тобы әскерге даярлаған 50 мың қойды тартып алып, Қытай шекарасынан өтіп кетті»* деп жеделхат жолдады.

Шу өзенінен Түргенге дейінгі 17–18 болыстың казактары да майданның қара жұмысына «бала бермейміз» деп патша үкіметіне бағынбай кетті.

Көп жерде биліктен айырылып, халы мүшкіл болған Жетісу облысының губернаторы Фольбаум тамыздың 26-сы күні: *«Балқаш өңіріне 2000-дай көтерілісші топтасып алды»* деп; тамыздың 30-ы күні: *«Шамалғанның Алатау өңіріне 5000-дай атты жасақ жиналып, қауіп төндіріп тұр»* деп; ал қыркүйектің 9-ында: *«Сыртта көтерілісшілер саны 60 мың адамға жетті. ...Текес өңіріне 20 болыстың көтерілісшілері жиналды»* деп, жоғарыға үрейлене хабар жеткізіп, көмек сұрап жатты.

Міне осылайша Қарқара жәрменкесіне шабуыл басталған 11 тамыздан бастап қыркүйектің орта шеніне

дейін Ыстықкөл алқабы, Шу өзенінен Қытай шекарасына дейінгі Іле дариясының оңтүстік жағы негізінен алғанда патша үкіметінің шеңгелінен шығып қалды. Облыс губернаторы бұл өңірде облыс орталығы Алматы мен уезд орталығы Жаркентке және басқа бірнеше кентке ғана ие болып отырды.

Міне осы жағдайлар және одан да бұрынғы патша жарлығына қарсы оқиғалар сатылай отырып Петербургтегі орталық үкіметке, патшаның өзіне де жетіп жатқан. Патша үкіметі Жетісу, Сырдария, Ферғана (Тәжікстан кіреді), Самарқан, Закаспий (Түрікменстан кіреді) облыстары қарайтын Түркістан өлкесіне, оның ішінде әсіресе Аягөз, Қапал, Лепсі, Жаркент, Пржевальск (Қаракол), Верный (Алматы), Пішпек уездері қарайтын, Қытаймен шекарада жатқан Жетісу облысына айрықша көңіл бөлді.

Орталық үкімет Түркістан өлкесіндегі жағдайды талдай келіп, көтерілістің аса қауіпті өңірі Жетісу облысы деп тауып, ондағы көтерілісті тез арада қанға бояп басудың стратегиялық жоспарын жасады. Ол жоспарда облысты барлық жағынан қоршап алып, көтерілісті тез тұншықтыру; ол үшін күшті қаруланған ерекше «жазалау» отрядтарын жіберу; көтерілісшілердің Қытайға өтіп, құтылып кетуіне жол бермеу; казак-орыстар мен қоныстанушы мұжықтарды мобилизациялап, қаруландырып, оларды көтерілісші бұратаналарды қырып-жою мен талап-тонауға барынша пайдалану; бұратаналардың болыс-би, бай, молда және басқа беделді адамдарын майданның қара жұмысына алудан босатып, өз іштерінен бір-бірімен қырқыстыру; көтерілісті жаншып басқаннан кейін Жетісудың байлығы мол, көрікті жерлерін бұратаналардан тазартып, тек қана орыстар тұратын мекенге айналдыру, және басқалар көрсетілді.

Түркістан өлкесінде көтерілісті аяусыз қанға бояп басып, осы стратегиялық жоспарды жүзеге асыру ісі 1916 жылдың шілде айынан Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы әрі Түркістан әскери округінің қолбасшысы болып тағайындалған, «Қилы заманда» *«кәрі жандарал»* аталған 68 жастағы А.Н. Куропаткинге жүктелді. Ал бұл қанды жоспарды Жетісу облысында жүзеге асыру Жетісу казак-орыс әскерінің атаманы, Жетісу облысының генерал-губернаторы И.А. Фольбаумға тапсырылды.

Орталықтың басшылығымен өлке, облыс, уездердегі патша билігі стратегиялық жоспарды жүзеге асыруға жандарын сала жан-жақты дайындалды. Тамыздың 14-інде Жетісу облысында, 24-інде бүкіл Түркістан өлкесінде төтенше әскери жағдай жарияланды. Тамыздың 17-сі күні Ресей Ішкі істер министрлігі өлке басшыларына көтеріліске қатыскандарды қатаң жазалау шараларын алдын ала ұйымдастыру туралы: *«Ерекше құқылы әскери сот ұйымдастырылсын... Жауапты адамдар дереу сотқа берілсін... Ерекше сот тек қана саптағы офицерлерден жасақталатын болсын»* деген нұсқау жіберді.

Бұл нұсқауды Жетісу облысының губернаторы Фольбаум дереу іліп әкетіп, тамыздың 20-сы күні қарауындағы әскер басшыларына барлық уездерде, жазалаушы отрядтарда дала сотын құру туралы, олардың шешімі бойынша үкімді дереу орындау турасында тапсырма берді. Ол дала сотының шешімі қайта қаралмауы, ол туралы арыз-шағым қабылданбауы керек. Қысқасы олардың ақ дегені – алғыс, қара дегені қарғыс болатын болды.

Түркістан өлкелік әскери штаб бастығы генерал Ерофеев барлық облыс губернаторларына жеделхат жолдап: *«...Үкіметтің жарлығына қарсы шыққан бұратана халықтардың санасына үрей тудыру үшін «әскери серуендер» жасалсын!»* деді.

Ал Жетісу облысының губернаторы Фольбаум ол «әскери серуеннің» қызметін нақтылап: *«бүлікшілікті*

жылдам басып, тәубесіне келтіру тек бір ғана жолмен іске асады. Ол үшін тәжірибе ретінде ең бүлікшіл болыстың тас-талқанын шығарып, бірнеше жүз адамын қырып салу арқылы өзгелерге үлгі сабақ беру керек» деді.

Міне осындай-осындай дайындықтармен қатар өлке орталығы Ташкентте, облыс орталығы Алматыда, уезд орталығы Жаркентте және Әулиеата, Самарқан, тағы басқа жерлерде көп пулемет, көк зеңбірекпен қаруланған «жазалаушы» сары әскер жасақталып жатты. Батыс майданға жіберуге дайындаған әскерден де көтеріліске қарсы едәуір күш бөлінді. Тіпті Қытайдың Құлжа қаласында тұрған жүздіктердің де біреуі шақырылды. Осылардың бәрін 2010 жылы шыққан «Қазақстан тарихының» мәліметі бойынша жинақтап айтсақ: *«Көтерілісті басып-жаншу үшін патша үкімет орындары Жетісуға 8750 найзалы мылтығы бар 95 рота, 3900 қылышы бар 24 жүздік, 16 зеңбірек, 47 пулемет жіберді»* (3-том, 648-бет). Бұған және Жетісудың өзінде мобилизацияланған 14190 казак-орыс пен мұжықтарды қосыңыз. Кей деректерде Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілісті басуға адам саны 30 мыңдай қарулы күш жұмылдырылды деп те айтылады.

Өлкенің генерал-губернаторы әрі әскери қолбасшысы Куропаткин осы қарулы күшке: *«Бұзақыларға қарсы шешуші және ешқандай жас, жыныс ерекшелігіне қарамай аяусыз жазалау жүргізілсін!»* деген қанды бұйрық берді. Мұнысы көтеріліске шыққан бұратаналарды еңбектеген баласынан еңкейген кәрісіне дейін ештеңесін қалдырмай қырып-жой деген геноцидтік бұйрық еді.

Сонымен 1916 жылғы қыркүйек айының басына дейін Жетісу көтерілісіне қарсы шаралар әбден дайындалып, Жетісудағы ұлт-азаттық көтеріліске қарсы соғыс майданы құрылды. Әр бағытта, әр өңірде әрекет жасайтын «жазалаушы» күштер жасақталып жіберілді. Облыс

қоршауға алынды. Сөйтіп, аяусыз «жазалау» шараларын кең көлемде жүргізетін, Куропаткиннің қанды бұйрығын асыра орындайтын уақыт та келіп жетті.

Кең көлемде болмаса да Қарқара көтерілісін «жазалау» ісі бұдан едәуір бұрын басталған болатын. Яғни Қарқараға алғашқы жіберілген «жазалаушы» күш «дәрменсіз» деген Подпороковтың (Ақжелке) орнына Пржевальскіден (Қарақол) арнайы жіберілген Кравченконың отряды болды. Оның 14(15) тамызда жәрменкені тастап, Қарақолға қашып кеткенге дейінгі «жазалау» іс-әрекеті Мұханның «Қилы заман» повесінде егжей-тегжейлі бейнеленген.

Одан кейінгі және бір «жазалаушы» күш Алматыдан жасакталып шығып, Асыдан ауа көшкен Қызылбөрік болысының ізіне түскен Волков пен Чадовтың отрядтары болды. Олар Жаланашқа келген соң біріктіріліп, «Жаланаш отряды» деген атпен Волковқа бағындырылды. Ол 23 тамыз күні Қызылбөрік ауылдары отыр деген Кеңсу-Меркеге шабуыл жасады. Бұл кезде ол ауылдар киіз үй, мал-мүліктерін тастап, Қытай шекарасына қарай кетіп қалған еді. Волковтың отряды 600-дей иесіз қалған киіз үйді өртеп, мал-мүлікті тонап, қарақшылық жасаудан басқа түк бітіре алған жоқ. Қарқара жәрменкесінен Кравченконы қуып, Қарақолды қоршап алған көтерілісшілердің айбынынан қорқып, олар еркін өрістеп, «серуен» де жасай алмады. Қоршауда қалған Қарақолға көмекке баруға бұйрық алып, солай бара жатқан жолында Талдыбұлақтағы 500-дей қазақ жасағына тап болып, бірталай шығынға ұшырап, әуірімдеп Қарақолға жетті.

Сонымен, Қарқара-Албан көтерілісіне қарсы кең көлемдегі қатыгез «жазалау» шаралары ерекше жасакталған қарулы күштер әржақтан түгел келіп жеткеннен кейін басталды.

Өлке губернаторы Куропаткин стратегиялық маңызы зор уезд орталығы Пржевальск мен Қытайға тиіп тұрған Қарқара өңіріне ерекше мән берген екен. Осы бағытқа жіберу үшін Самарқан-Ташкент жақта полковник Гейцигтің ерекше күшті отрядын жасақтады. Пржевальскінің түрмесі мен айналасы талқандалып, өзі қоршауда қалғанда, оны қайткенде де қолдан шығармауға жанталасып, Қарқара жәрмеңкесінен кашқан Кравченконың да, Алматыдан шығып, Кеңсу-Меркеде тонаушылықпен, қарақшылықпен айналысқан Волков, Чадовтың отрядтарын да, Ташқарасудан Кравченкоға көмекке аттанған Ургенниковтың жүздігінде Пржевальскіге көмекке жұмылдырды. Бірақ бұлар көтерілісшілердің бетін қайтара алмады.

Қыркүйектің 6-сы күні Пржевальскіге құрамында бірнеше пулемет тобы, зеңбірек дивизионы бар Гейцигтің дружинасы келіп жетті. Ол қаланы қоршаудан босатып, ішке де енді. Міне осы кезден бастап, саны болғанымен жөнді қаруы, әскери дайындығы, басқаратын орталығы жоқ көтерілісшілер шегінуге мәжбүр болды. Ол өңірдегі қазақ, қырғыз, дүнгендер Қытайға қарай үрікті, қалғандары тау-тауды паналап кетті.

Гейциг Пржевальскіге бұрын көмекке келген әскерлерден 1500 адамы бар ерекше құрама отряд құрды, оны Кравченкоға бағындырып, қыркүйектің 9-ы күні Қарқара-Нарынқол-Шөлкөде бағытына аттандырды. Оған осы өңірлердегі қазақтарды аяусыз «жазалау» шарасы тапсырылды. Сөйтіп Кравченкоға Қарқара жәрмеңкесінде кеткен кегін қайтарудың орайы келді.

Гейцигтің негізгі күші Кравченко аттанып кеткеннен кейін Пржевальск жақта бір аптадай «жазалау» шараларымен айналысып, одан кейін өзі де Кравченконың сонынан Қарқара-Нарынқол бағытына жорыққа шықты. Ол өңірдегі казак-орыстар мен мұжықтардың кенттерін босатып, оларға қару-жарақ, оқ-дәрі үлестірді.

Кетпен тауының солтүстікке қараған екінші жағында Іледен өтіп келіп, Қалжат бағытына жорыққа аттанған полковник Ветлициннің полкі бар еді. Енді сол Подгорное-Қалжат бағытына Алматыда жасақталған Бычковтың отряды жіберілді. 1500 адамы бар бұл отряд қыркүйектің орта шенінде Сарытоғай, Қоңырбөрік, Бөдеті, тағы басқа болыстарға қарайтын казактарға қарсы «жазалауға» шықты. Бұл өңірде Жаркенттен жіберілген басқа да «жазалаушы» отрядтар әрекет етті.

Осылайша қыркүйектің ортасынан былай қарай жөнді қаруы, әскери дайындығы жоқ бытыраңқы көтерілісшілер шегінуге мәжбүр болды да, коп пулемет көтеріп, көк зеңбірек сүйреткен патша әскері басымдыққа ие болды. Көтерілісшілер шағын топтарға бөлініп, тау-тасты қалқан етіп, шегіне жүріп ұрысу тәсіліне көшті. Үріккен елді қорғап, шекарадан өткізді. Ал «жазалаушы» әскерлер болса, көбінесе қарапайым бейбіт халыққа, тау ішін паналаған бала-шағаға шабуыл жасап, соларды Куропаткин айтқандай, *«ешқандай жас, жыныс ерекшелігіне қарамай аяусыз жазалап»* қырып-жойды, мал-мүлкін тонап қаракшылықпен айналысты. Олары тіпті саналы орыс генералдары мен офицерлерінің де намысын келтіріп, наразылығын тудырды.

Ерекше жасақталған осыншама қарулы күштің сол уақыттағы осы өңірге жасаған жорықтары мен соғыстары туралы мұрағат мәліметтері тым аз екен. Оның басты бір себебі бұл жерлердегі жоғарымен жалғастыратын почта-телеграф станцияларының көтеріліс кезінде істен шығып қалғаны болу керек.

Осы арада дерек ретінде бұрынғы Кеген ауданы, Жана Тоған колхозының мүшесі Жазылбек Серібайұлының 1936 жылы жазған «1916 жылғы көтеріліс туралы» деген естелігінен үзінді келтіре кетейік: *«...Тау Шелектен бері қарай Албан руы Қытай шегіне қарай үрікті. Нарынқол, Сүмбе шектеріне барғанда шек баққан Қытай әскері*

үріккен елді Қытайға өткізбей тоқтатты... Нарынқол шегінде Албанның үстіне Қарақол уезінен қырғыздың Бұғы руы үркіп келіп қосылды... Үріккен ел екі ай шамасында Нарынқол, Сүмбе шектерінде қамалып отырды... Бір күні «үш-төрт жүз әскерімен, бірнеше әскер бастығымен Кравченко келіпті» деген сөз шықты... Қақпақтың ауызы мен Текес суының жағасында аздап атыс болды... Күн кеш кіріп, түн болған соң, Кравченко әскері Қақпаққа келіп қонды... Таң атқан соң Кравченко Қақпақтан шығып, зеңбіректі гүрілдетіп Нарынқолға келді... Қырғыздан көп адам шығын болды... Зеңбіректің жалындаған оғын көрген соң, Қытайдың шек әскерлерін тыңдамай, құмырсқаша басып, Албан, Бұғы Қытай шегінен өте шықты...».

Бұл естелікті Қытай деректері де растайды. 1916 жылдың 22 қазаны күні Текес өзені бойындағы Қытай застава­сының бастығы Го Ибао Іле қорғаныс комиссары Яң Фишаға мына жағдайды мәлімдепті: *«19 қазан күні таң а­занда Ресейдің 500-ден астам әскері Ресей қазақтарына зеңбіректен оқ жаудырды, көп ер-әйел, үлкен-кіші, ұл-қыздар қырылды... Ресей қазақтары еліміздің ішкі жағына тым-тырақай жанталаса қашты. Біздің әскерлер оқ атып тоқтатпақ болып еді, олар өлген-тірілгеніне қарамай, шекараның ішкі жағына өтіп кетті...».*

Міне осылайша Қарқара көтерілісін басуға аттандырған карулы күштер бейбіт халықты қырып, қалың елді Қытайға өтіп кетуге мәжбүр етті. Олар қазан-қараша айларындағы жоғарыға жіберген баяндамаларында Қаракол, Қарқара өңірлерінде қарсылық көрсететін жау қалмай, «жазалаушы» отрядтар «әскери серуен» жасады дегенді айтыпты.

Қысқа қарай алыстан келген Гейцигтің дружинасы сияқтылар кейін қайтты. Облыстық үкімет өз қарауындағы казак-орыстар мен солдаттардан жер-жерде тұрақты

«жазалаушы» отрядтар құрды. Олар Қытайға өтпей немесе өте алмай қалған бейбіт халықты қырып, мал-мүлкін тонап қарақшылықпен айналысты. Сәйдәлім Тәнекеев ағамыздың жоғарыда аталған кітабында көрсетілген қазіргі Ұйғыр ауданының Жондан жайлауындағы 43 адамның, Райымбек ауданының Ақтас деген жеріндегі 50 шақты адамның бейіті, Тұзкөлдің маңында өлтіріп, көмбей тастап кеткен 26 адам және басқалар – солардың сайрап жатқан қанды іздері.

Осыған тағы бір мысал келтіре кетелік. «Егемен Қазақстан» газетінің 2010 жылғы 8 қазандағы санында заңгер, тарихшы Сайлау Ағыбаевтың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске катысты бір мақаласы жарияланды. Сонда Коробин дегеннің мынадай сөзі беріліпті: *«...Өткен айдың аяғында Шәлкөде постысында Иван Пшеничныйдың бұйрығымен Ылайлы қыстауына бардық. Онда 42 ер адам, 62 әйел, 56 бала болды. Оларда 45 жылқы, 43 сиыр, 50 шақты қой бар екен. 29 желтоқсан күні еркектерді Охотничийға (Нарынқол) айдадық. ...Қараңғы түсе Савенков, Черкашин үшеуіміз олардың бәрін қырып тастадық. Қазақтарға 200 оқ жұмсадық. Тірі қалғандарды қылышпен шаптық».*

Бұл – 1916 жылдың 29 желтоқсанында болған оқиға. Мұндай қолына түскен қазақты қырып кету 1917 жылғы царизмді құлатқан Ақпан төңкерісіне дейін жалғасты. Ол төңкеріс болмағанда одан да әрі жалғаса беруі мүмкін еді.

1916 жылдың 10–11 шілдесінде Қабанқарағай мен Айтөбеде (Ереуілтөбеде) болған тарихи жиындарда туған жерде тұруға мүмкіндік болмаған жағдайда Қытайға ауып кету мәселесі де мензелген болатын. Ерекше жасакталған қарулы күштер жаппай «жазалауға» шығып, көтерілісшілер шегініп, халық басына сондай қауіп төнгенде, олар іргелес жатқан Қытай жерінен пана іздеуге мәжбүр болды.

Жетісудан үріккен халықтың басым көпшілігі Іле аймағына, бір бөлімі (негізінен қырғыз, дүнгендер) Тянь-Шаньның Бедел асуын асып, Ақсу, Қашқар, Үштұрпан өңірлеріне барды. Ол кезде Іле аймағының орталығы Құлжа қаласы мен Оңтүстік Шинжаңдағы Қашқар қаласында Ресей елшілігі болыпты. Солардың мәліметі бойынша, Іле аймағына өткендер саны 300 мыңнан, Қашқар, Ақсу, Үштұрпан өңіріне барғандар саны 120 мыңнан асыпты. Сөйтіп Жетісу облысының 420 мыңдай тұрғылықты халқы Қытайға ауып кетуге мәжбүр болыпты.

Ол жаққа елдің қалай өткені мен бастан кешкен ауыр жағдайларын аз да болса елестету үшін Қарақол түрмесіндегі қырғыннан тірі қалып, соның бәрін өз басынан өткерген Әубәкір Сұлтанбекұлының естелігінен үзінді келтірейік: *«...Түнде Сарықырдағы үйіме келдім. Ел бөлініп, қазақ та, қырғыз да қалмай үркіп кетіпті. Қатын, баламды жиып алып, мал-мүлік, үйді тастап, елдің артынан Құмбелде қуып жеттім. Жұрт қалмаққа тарту тартқанда, 2000 сом ақша (10 аттың құны) беріп, ары өттім. Қас деген өзеннің бойына бардым. Дәрібай деген Қызай ақалақшысының (болыс) қасына қыстадым... Ол жақта көрмегенді көрдік. Қалмақ еріксіз тонады. Оның үстіне қолдағы көлік пен мал жұтады. Малдың көбі жұртта қалған. Албан алды болмасам да тәуір дәулетім бар еді. 17 жылдың жазында 2 сиыр, 16 ат, 2 жылқымен қонысқа келдім. 17 жыл бостандық болды деп қонысқа келгенде шеке қызған жоқ. Бостандық казак-орыстікі болған екен. Келген соң бар малымды және сыпырып алды. Екі жыл атысып жүріп, тақыр кедей болдым...».*

Естелік иесі болыс болған, көзі ашық, көкірегі ояу, дәулеті бар адам. Ал үріккен елдің көбінің көрген күні бұдан әлдеқайда ауыр еді. Әсіресе Бедел асуын асып Үштұрпан, Ақсу өңіріне барған босқындардың тағдыры тіпті мүшкіл болыпты. Бұл туралы Ресейдің Қашқар консулдығының бір қызметкер былай деп баяндапты: *«Үштұрпанға қашқандар негізінен Пржевальск мен Пішпек уездерінің көтеріліске қатысқан болыстарының адамдары еді... Оларға жан бағып отырған малын тастай қашуға тура келген. Ал айдап шыққан малдары болса, жол бойында қырылған. Бедел асуында он мыңнан астам малынан айырылып, Қытай жеріне аш-жалаңаш келді».*

Бұл өңірге үркіп барған босқындардың өз ұл-қыздарын сатуға мәжбүр болғандары да, 1917 жылы елге қайтарда оларды қайта сатып алғандары да болыпты. Оны біз Қытай деректерінен көреміз. 1917 жылы мамырдың 22-сі күні Ақсу аймағының әкіміне жоғарғы құзырлы орыннан мынадай бір жеделхат келіпті: *«Қытай азаматтарының Ресей азаматтарының ұл-қыздарын сатып алуы екі мемлекеттің келісімінсіз істелген. Сондықтан бұл бүтіндей жеке адамдардың сауда ісі болып табылады... Қазір балаларын қайта сатып алуға барынша кеңшілік жасалады... Бірақ қандай болғанда да әуелгі сатылған баланы қайтарып алу көзделсін!..»*

Патша үкіметі Қытайға ауған казак, қырғыздардың сол жақта-ақ түбіне жетіп, оларды қайта оралмастай етуге тырысқан. Сондықтан Қытайдың шекарадағы әскери күшінің аздығын пайдаланып, үріккен елді «жазалау» мақсатымен Бычковтың пулемет көтеріп, зеңбірек сүйреткен бір мыңдай әскері Қалжат шекарасынан Қытай жеріне басып кірген. Сөйтіп, Іле дариясын өрлей «жазалау» жорығын жасаған.

Сол сияқты Үрімшідегі Ресей елшілігі Жетісудағы көтеріліс басшылары мен олардың сыбайластары деп

54 адамның тізімін беріп, жергілікті Қытай өкіметінен оларды ұстап беруді сұраған. Және ондай «ұстап бер» дегендері үсті-үстіне көбейе берген. Ол туралы 1917 жылдың 12 қаңтарындағы бір Қытай дерегінде: *«Олардың «ұстап бер» деген адамдары барған сайын көбейіп, Ресейден қашып келгендердің бәрінің басына қауіп төніп келеді»* деп жазыпты.

Патша үкіметінің Қытайға өтіп кеткен босқындар жөніндегі пиғылын Түркістан өлкелік губернатор кеңсесінің инспекторы Г.И. Бройдоның сөзінен де көреміз. Ол: *«Ресей үкіметі қазақтарды Қытай жерінде әбден титықтатып, қайта оралмайтын етіп, олар мекендеген кең өңірді «жаңа жерге» айналдырғысы келді»* деп жазды.

Патша үкіметінің «жана жер» туралы бұл мақсаты Жетісудағы көтерілуі тез басу жөніндегі стратегиялық жоспарында да бар болатын. Көтеріліс аяқтауға таяған кезден-ақ оны жүзеге асыру шаралары қолға алына бастады. *«Қарақол, Қарқара өңірінде қарсылық көрсететін жау қалған жоқ»* деген хабарды естісімен өлке губернаторы Куропаткин Алматыға келді. 16 қазан күні тікелей өзі басқарып, облыс губернаторы мен жер, көші-қон, жерге орналастыру және басқа жөніндегі басшыларды қатыстыра отырып жиын өткізді. Онда Ыстықкөл жағалауы, Кеген жазығы, Қарқара өңірі, Текес, Шәлкөдесу өзендерінің аңғарын бұратаналардан тазарту, бұл жерлерді тек қана орыстар мекеніне айналдыру мәселесі қаралды. Осылайша Қытайға ауған елді қайта өткізбей, мұнда қалғандарын басқа жаққа қуып, кең өңірді «жаңа жерге» айналдырып, онда тек орыстар ғана тұратын жаңа Пржевальск уезін құру жөнінде қаулы қабылдады.

Патша үкіметі осындай есек дәмемен жүргенде қаһарлы да қасіретті 1916 жыл өтіп, төңкеріске толы

1917 жыл келді. Ресейде Ақпан төңкерісі болып, сәтсіз соғыстармен елді ауыр күйзеліске, аш-жалаңаштыққа ұшыратқан, бодан халықтарды қырғынға, шетке босып кетуге душар еткен царизмді аударып тастады. Патша үкіметі құлады. Николай II де, оның қолшоқпарлары да өздері қазған көрге өздері түсіп тынды.

Қытайға өтіп кетуге мәжбүр болған халық мұны естіп, елге қайтуға ұмтылды. Қытай үкіметі де Ресейден босып келген халқын қайтарып әкетуді талап етті. Уақытша үкімет Албандар мен қырғыздарды елге қайтару мәселесін 1917 жылдың мамыр айында шешіп, Жетісу облысының босқындары сол уақыттан бастап елге қайта бастады. Ол көш сол жылдың қыркүйек айына дейін созылды, бірақ кеткен ел түгел келе алмады. Әртүрлі себептермен ол жақта қалып қойғандары да аз болған жоқ. Қытайдағы Ресей елшілігінің мәліметі бойынша, Үштұрпан жақта 8 мыңдай қырғыз, казак, дүнген, Құлжа округінде (Іле аймағы) 50 мыңдай казак қалып қойыпты, яғни 1916 жылы Жетісу облысынан Қытайға үркіп кеткен 420 мың адамның 15 пайыздайы қайта оралмапты.

«...1917 жылы бостандық болды деп қонысқа келгенде шеке қызған жоқ. Бостандық казак-орыстікі болған екен. Келген соң бар малымды және сыпырып алды...» деп Әубәкір Сұлтанбекұлы айтқандай елге келгендер тағы да теперіш көрді. Уақытша үкіметтің жергілікті билігіне кіріп алған бұрынғы казак-орыстар енді Уақытша үкімет атын жамылып, бұрынғы жаулығын қайта істей бастапты. Оны мұрағат құжаттары мен естеліктерден анық көреміз.

1936 жылы жазған «Албан көтерілісі» деген естелігінде Сабырбек Қосжанұлы өз көзімен көрген төмендегі

оқиғаларды айтыпты: *«Орыс атамандары жиында: «Біздің мал-мүлкімізді алып, Қытай жеріне өтіп едіңдер... Қытай сендерді айдап өткізіп берді. Енді сендердің барар жерлерің жоқ. Сондықтан түтінімізге 100 қой, 15 қарадан бересің, егерде бермейтін болсаң, қара шаруа, кедей бұқараңды қырып, өндіріп алуға шамамыз келеді» деді. Қазақ бұқарасын билеп отырған би-болыстар өған «жарайды» деп, кедей-кембағалдардың сауындық сиырын, міністік аттарын тартып алып берді... Кедейлер 1917 жылдың күз айында жабайы өскен астықтың масағын тере бастады. Қаны қас бұзықтар әр жерде масақ теріп жүрген адамдарды атып кете беретін болды. Мысалы, Өзбек деген кісіні Қақпақта масақ теріп жүрген жерінде атып өлтіріп кетті». Тағы да осы естелікте «мал алатын саудагерлер едік» деп 10 адам келіп, Құрысай деген жерде отырған 3 үйдің 23 адамын (үшеуі қонақ) өлтіріп, мүліктерін тонап, үйлерін өртеп кеткені де айтылған. Одан Оразай деген 14 жасар бала ғана тірі қалыпты.*

Мұндай жағдайды мемлекет қайраткері Тұрар Рысқұловтың жазбаларынан да кезіктіреміз. Тұрар 1917 жылы көктемде Меркіге қайта оралады. Сондағы бір естелігінде былай деп жазыпты: *«...Уақытша үкіметтің комитеттеріне қарсы әрекет ете бастадым. Мұның себебі – бұрынғы чиновниктер мен орыс кулактары орнығып алып, комитет атынан 1916 жылдың бүлігі үшін әр қазақ болыстарына 400–500 мың сомнан (2500-дей аттың құны – Т. Ж.) контрибуция сала бастады. Уақытша үкімет атынан қырғыздарды қанға боктіру жалғасып жатты...»* («Егемен Қазақстан», 14. 10. 2014).

Міне, патша үкіметінің «жазалаушы» күштері зеңбірекпен атқылап Қытайға өтуге мәжбүр еткен қазақ, қырғыздар 1917 жылы азып-тозып елге оралғанда осындай теперіш пен қырғынды да бастан кешіпті.

Сонымен, Қарқара көтерілісінің, Мұханның өз сөзімен айтқанда «1916 жылғы Албан көтерілісінің» «Қилы заманнан» кейінгі тағдыры осындай болды. Ол Ресейде царизмді жойған 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне ұласа барып аяқталды. Осы арада «Бұл көтерілістің бастапқы жеңісті кезеңін жазған Мұхаң оның кейінгі жағын білген бе, білсе неге жазбаған?» деген сұрақ болуы мүмкін. Енді соған өз ойымызды айтайық.

Ленинград университетінің соңғы курсына көшкен студент Мұхтар 1927 жылдың жазында «1916 жылғы Албан көтерілісін» зерттеу, жазуға дайындалу мақсатымен Алматыға келді. Ең алдымен сол көтеріліс туралы Ілияс Жансүгіров жинап, Фатима Ғабитқызының қолында сақталған материалдармен танысты. Одан кейін көтерілістің ошағы болған Қарқара жайлауына барды. Онда жүрген Ілияс Жансүгіровтің өзімен де кездесті, әңгімелесті. Қарқара жәрменкесінде болып, жиында мұнда келген мақсатын айтып сөз де сөйледі. Көтеріліс басшылары Жәмеңке қария мен Ұзақ батырдың ауылдарына барды, жайлау-жайлауды аралады. Соңында Бөлексазда отырған көтеріліс басшыларының бірі Серікбай Қанайұлының ауылына келіп түсті. Серікбайдың әйелі Қаныкей (Көкшегір) апамыз құрметті қонағын үлкен баласының үйіне жайғастырып, бар жағдайды жасады. Мұхтар осында жатып, көтеріліске қатысқан, оны көзімен көрген көп адамдармен әңгімелесті, керекті деректерді жазып алды. Жас Мұхтар той-жиындарға, ұлттық ойындарға қатысып, жігіттермен бірге аңға да шығып, көтеріліс жасаған елмен де, көтеріліс болған жермен де емін-еркін танысты. Алматыға қайтарда ұзатқан қызына келе жатқан Қаныкей апамызбен бірге жүріп, Асыға да соқты. 1916 жылы Қызылбөрік болысы

көтеріліс жасаған жерлерді көріп, ол туралы әңгімеге қанықты. Содан Алматыға келіп, Ілияспен тағы да бірге болып, екеуі Асы жайлауына және барып қайтты. Одан кейін Қызылордаға соғып, онда біраз аялдады да, оқу басталарға жақын Ленинградқа келді. Алдымен «Қараш-Қараш оқиғасын», одан кейін әйгілі «Қилы заман» повесін жазды.

«1916 жылғы Албан көтерілісін» осылайша егжей-тегжейлі зерттеген Мұхаң ол көтерілістің тағдырын соңына дейін білмеуі мүмкін емес деп ойлаймыз. «Ендеше оны неге жазбаған, жазу ойы болмаған ба?» деген сұраққа жауапты ұлы жазушы өзі айтып кетіпті. Енді соған қысқаша тоқтала кетейік.

«Қилы заман» повесі 1928 жылы «Қазақстан» баспасынан басылып шыққанда ол бастырушының: «...*Мұны жазып отырған Мұхтар бізге түгелімен берілген, бізге тән адам емес... Ол әлі күнге дейін ескіліктің жырын жырлап, жоғын жоқтап жүр... Мұндай аты басқа, заты бөлек, беті теріс адамнан тарихи оқиғаны түп-түгел Маркс жолымен, еңбекшілер жолымен жазылуын күте қою мүмкін нәрсе емес...*» деген алғы сөзімен құйрығына шала байлап жібергендей болып шықты. Одан кейін «Қилы заман» «зиянды шығарма» деген жаламен «қамауға» алынды да, 44 жыл бойы қайта қағаз бетін көрмеді, ауызға да алынбады. Ол кездегі әдебиет оқулықтарынан, тіпті «ғылым-білім жинағы» дейтін энциклопедиядан да «Қилы заманның» атын таппайсыз. Мысалы, тұңғыш «Қазақ совет энциклопедиясы» (ҚСЭ) «Әуезов» деген көлемді мақаласында Мұханның барлық шығармаларын кезең-кезеңімен тізіп келіп, «*Ленинградта оқыған соңғы жылында Әуезов екі тамаша повесть жазды. Олар — «Қараш-Қараш оқиғасы» (1927) мен «Көксерек» (1928)*» деп өте шығады (ҚСЭ. 2-т., 55-б., 1973). Ал шындығын айтсақ, бұл екі шығарманың ортасында «Қилы заман» повесі

жазылған болатын. Повестің тұңғыш басылымында: *«Ленинград, декабрь–январь 1927–28-інші жылдарда»* деген арабша жазу бар. Міне көрдіңіз бе, мақала оны әдейі аттап кетіп отыр.

Мұхан «Қилы заманын» ерекше жақсы көріпті, оны орыс оқырмандарына, орыс достарына, орыс тілі арқылы дүние жүзіне жеткізуді арман етіпті. Сондықтан 1960 жылы, яғни өзі қайтыс болардан бір жыл бұрын орыс жазушысы, аудармашы Алексей Пантиелевті Ыстықкөлдегі саяжайына шақырып, «Қилы заманды» орыс тіліне аудартады. Сол орыс досы кейінірек Мұхан туралы «Жайсаң жазира жыршысы» деген көлемді естелік жазады. Осы естеліктің бір жерінде А. Пантиелев Мұханның өзіне айтқан мына бір сөзін келтіреді: *«Әуезов: «Қилы заман» – ойға алған трилогияның бірінші бөлімі, екінші бөлімінің геройы – Серікбайдың Азамат соғысына қатысқан баласы, ал үшіншіде Серікбайдың Отан соғысына қатысқан немересі болуға керек...»* – деуші еді («Біздің Мұхтар», Алматы, 1976, 104-б.).

Осында екі рет аты аталған Серікбай басқа емес, жоғарыда айтылған Қарқара көтерілісі басшыларының бірі – Серікбай Қанайұлы еді. Ал оның *«Азамат соғысына қатысқан баласы»* Мырқасым деген үлкен ұлы болатын. Ол 1897 жылы дүниеге келген. 1910–16 жылдары Пржевальскіде мектепте және училищеде оқыған. 1916 жылғы көтеріліс кезінде патша жарлығы бойынша майданның кара жұмысына алынатын жаста екен. Үй іші, ел-жұртымен бірге үкіметтің аяусыз «жазалауын», көтерілістің трагедияға толы тағдырын бастан-аяқ өз басынан өткерген жігіт. Мұхан өзі айтқандай, *«трилогияның екінші бөлімінің геройы»* етіп Серікбайдың осы баласын жазса, 1916 жылғы Қарқара-Албан көтерілісін аяғына дейін бейнелеуі мүмкін еді.

Амал қанша, тағдыр оны әдебиетіміздің мандайына жазбаған екен. Ұлы тұлға 1961 жылдың жазында,

64 жасында дүниеден өтіп кетті. Сөйтіп, Мұханның өзі «трилогияның бірінші бөлімі» деп атаған – «Қилы заман» повесі жалқы шығарма болып қала берді.

Ол аттай 44 жылдан кейін ғана «қамаудан» шықты. А. Пантиелев аударған орысша нұсқасы Шыңғыс Айтматовтың алғысөзімен 1972 жылы «Новый мир» журналының 6-санында, қазақшасы 1974 жылы «Жұлдыз» журналының 8-санында Ә.Шәріповтың алғысөзімен жарық көрді. Ал екінші рет жеке кітап болып 2006 жылы «Ан-Арыс» баспасынан басылып шықты.

Бұл жолғы басылым Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының төрағасы Нұрлан Оразалиннің камкорлығы негізінде, аталмыш көтерілістің 90 жылдығына арналғанын айта кеткен жөн. Кітапқа Ш.Айтматовтың алғысөзімен бірге Н.Оразалиннің мақаласы да түйінсөз ретінде қоса берілген. Одан кейін француз және басқа бірнеше ұлт тілдеріне аударылып, әлем әдебиетінің алтын қорына қосылды. Сөйтіп, ұлы Мұханның – Мұхтар Әуезовтың әйгілі «Қилы заман» тарихи повесі 1916 жылғы ерлік пен елдіктің үлгісін көрсеткен, трагедиясы ауыр Қарқара-Албан көтерілісінің көркем шежіресі әрі еңсесі биік ескерткіші болып мәңгіге қалды.

Тұрдақын ЖЕКСЕНБАЙ,
жазушы, халықаралық «Алаш»
әдеби сыйлығының лауреаты;
тұңғыш қазақ энциклопедияшыларының бірі.

ТҰЛПАР ШАБЫС, ТҰҒЫРЛЫ БИІК

(«Қилы заман» туралы ой үзіктері)

Ұлы суреткердің отызға толар-толмас жасында ойын тербетіп, жүрегін қозғаған қанды оқиға туралы атакты туынды Қарқара көтерілісінің әлі кайғы-қоламтасы көңілдерден басыла қоймаған, көзімен көргендердің біразы ата қонысын тастап, іргедегі Қытай жеріне ауып кеткенімен, дені өксік-наласын көкірегінде түйіп, әнге қосып, жырға айналдырған, көтеріліс басшылары жайлы аңызға бергісіз ақиқат ел ішінде гулеп тұрған 1927 жылы жазылған болатын.

Қарқара көтерілісі туралы ресми идеологияның көзқарасы ауып-төгіліп, қырық түрлі баға беріліп, ақиқаттың тоны әлденеше айналдырылып жатқан тұманы мен күмәні қалың кезеңде жас Әуезовтің мұндай ұлт намысы мен халық қасіретін мейлінше ашы, барынша шыншыл етіп көркем баяндауы, сол дәуір, сол кезеңнің тұрғысынан алғанда да, бүгінгі заманның көркемдік өлшем биігінен қарағанда да, нағыз суреткер ерлігі еді.

Бұл, сайып келгенде, отарлық езгінің адам төзгісіз қиянатын, қиянатқа барар жолдағы пенделік әлсіздіктер

мен озбырлықтардың бет-пердесін жарқыратып ашар үлкен әдебиетке ғана тән көркемдік тәсілдерді молынан пайдаланған, шығарма жаратудың әлемдік деңгейге көтерілген ұлт топырағындағы орасан үлгісі еді.

Кудалаудың құрығы құтырынып тұрған киын кезеңде ұлт санасын тәрбиелеуге, халқымыздың өзін-өзі сақтауға, өз болмысын, өз бітімін тануға, танытуға ұмтылған әрекеттерінің көл-көсір айдынынан жазушының жасқанбай, тартынбай, тағдыры көкпарға түсіп тұрған іргелі де, күрделі тақырыпқа баруы суреткер ойы мен мұратының тереңдігін, кеңдігін байқатса керек. Бұл осыған дейінгі жазушы қаламына шырай беріп, сахараның алуан-алуан оқиғаларына шынайы ұлттық рең, ұлттық нақыш, ұлттық мінез ұялатуда айрықша роль ойнап келген құнарлы тіл мен шұрайлы сөз қолдану үлгісін жаңа айдыңға — осыған дейін әдебиетімізде ұшыраспаған кеңістікке алып шығудың талпынысы екенін айғақтайды. Әуезов қаламының кібіртiк бiлмес кең тынысты баяндауы даланың төрт мезгіліне тән бояуларын беруде, ұшықиыры жоқ сахараның сан түрлі суреттерін өрнектеуде, қайталанбайтын қазақы характерлерді сомдауда, сол кездің өзінде-ақ хас шеберлерге тән биікке көтерілгені «Қыр әңгімелері», «Қаралы сұлу», «Қорғансыздың күні», «Көксерек», «Қыр суреттері», «Ескілік көлеңкесі», «Кім кінәлі?», «Жетім», «Барымта» тәрізді көркем әңгімелерінен тайға таңба басқандай анық көрінеді. Эпикалық баяндаудың тек Әуезовке ғана тән табиғаты, сипаты бөлек, салған жерден мен мұңдалап үйіріп әкетер қасиеті қазақ көркем әдебиетінің бағына жаралған ұлы тұлғаның келгеніне ғасырдың елең-алаң басындағы аяқ алысының өзі-ақ айтып тұрғандай еді...

Бұл ұлт топырағында пайда болған ұлы құбылыстың алғашқы тұлпар шабысы, тұғырлы биігі еді. Әдебиет дейтін кінәмшіл, кірпияз әлемнің босағасын бірден осылай әлемдік өлшемдегі өрісті дүниелерімен аттаған жас

Әуезовтің суреткерлік қалыбының бекіп, өрісінің кеңеюінде ерекше көзге түсетін 1927 жылы жазылған «Қилы заман», «Қараш-Қараш оқиғасы» повестерінің қаламгер шығармашылығында да, жалпы қазақ әдебиеті дейтін алып кеңістікте де алар орны айрықша. Егіздің сыңарындай елестейтін бұл екі туындыда өткен ғасыр басындағы Жетісудың ең бір сұлу да көрікті төрі – Алатаудың қалың қойнаулары сүйсіне суреттеліп, осы өңірде болған орасан тарихи оқиғалардың трагедиялық реңі мен сипаты барынша терең баяндалады.

«Қилы заман» повесі жазушының отызға дейінгі жазған туындыларының ішіндегі ең күрделісі. Қазақ өмірін әлемдік контексте қарастыра отырып, белгілі бір тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалардың өмірін, ащы тағдырын шыншыл суреттеуге қаршадайынан қалыптасқан суреткер қаламы Қарқара топырағында болған қанды оқиғаны әдейі таңдап алған тәрізді.

Көтерілістің себеп-салдарын ашуда айқай-сүрен, жадағай ұраннан гөрі, жұмыр бас пендеге тән пәлсафалық сипаттарға көбірек мән беріледі. Жер мен адамның, көк пен жанның байланысын танытар нәзік иірімдердің көбірек талқыға түсуі, отарлық озбырлықтың астарын аңсар ауыр-ауыр оқиғаларға автордың жасқанбай баруы соның дәлелі. Ағысы терең, айдыны кең баяндаудың қанатын барынша кең жаюына мүмкіндік беретін бұл әдіс Қарқара көтерілісінің салдары мен себебін адамдардың жан дүниесінде болып жатқан бұлқыныстар мен сілкіністер кеңістігінен көбірек іздеуге көмектеседі.

Турасын айту керек, архив қоржынында жатқан деректерге, оқиғаны көзімен көрген адамдардың айтуына ден қойсақ, Жетісу жеріндегі бұл көтерілісте қан аз төгілмеген. Мындаған жылдар бойы бабаларының бабалары ауасын сіміріп, жерін басып, осы арада көгеріп-көктеп, ұрпақ сүйіп, өмірін жалғап келе жатқан ел мен

осынау бай, құнарлы, көрікті өлкенің басынан нендей кезендер өтпеді.

Қазақ-қазақ болғалы, ұлт ретінде жоғалып, жойылып кетпей, осы кең байтақ ұлы Даласына кіндігін байлап келе жатқан бар есті өмірінде зобалаңның, әділетсіздіктің, қан-қырғын соғыстардың талайын көріп келеді. Сол ұлы Даланың бір ұлы пұшпағы – Жетісу жерінің де басынан кешпегені жоқ.

Иә, 1916 жылғы қазақ жерінің қиыр-қиырын кең қамтып, Ресей самодержавиесінің ойын қалтыратқан ұлт-азаттық көтерілісінің халық өміріне қалдырған табы қалың. Кейбір дерек көздеріне сүйенсек, осы тұстағы көтеріліс салқынының ел өміріне қалдырған ізі адам сенгісіз. Ауыл- ауылдары, елді мекендері тығыз орналасқан, жартылай отырықшы, жартылай көшпелі үлгіде жаңа ғасыр босағасын аттаған көрікті, көркем өлкеден осы жылы Қытайға қарай 300 (үш жүз) мыңдай адам үріккен. Үш жүз мыңның екі жүз елу мыңдайы қазақ, елу мыңнан астамы қырғыздар... Ойланып көріңізші... Үш жүз мың тағдыр. Анау-мынау кіші-гірім бір ұлттың саны. Бергі беттегі көтерілістің өрті жайылған тау, тасында көмусіз қалған, өлген-жіткен қандастарымыз қаншама?!

Ашынған көзге қан тығылады. Қан кекті оятса, көз көруден қалады.

1916 жылғы Қарқара мен Қарақол, Пішпек пен Токмақ, Қастек пен Жаркент, Қапал мен Көксу, Әулие Ата мен Созақ, Торғай мен Ырғыз, т.т. өңірлерде болған ұлттық-азаттық сипаттағы жалпыхалықтық көтеріліс ошақтарының бірінен саналатын Қарқара көтерілісі туралы өз басым бала күнімнен естідім. Әлемнің алтыншы бөлегіне теңдесі жоқ империя орнатқан «мұртты көсем» бақилыққа аттанғанымен, ол орнатқан қатал тәртіпке қалт бағынып үйренген елдің елуінші жылдардың ішіндегі өмірін елестетіп көріңізші...

Әрине... Ең әуелі көзге соғыстан соң енді-енді есін жиып, өз қолы өз аузына жете бастаған қыр өмірінің елестері күмәнсіз. Аспаны шымқай, ашық, адамдары да адал, есеп-қисабы жоқ, бірі-біріне қолқабыс жа-сауға ұмтылып отыратын қоңыр тіршілік кешкен қоңыр ауылдар... Қоңыр тау, қоңыр даланың иелері – қоңыр мінезді, қоңыр күртелі әжелер мен қоңыр шапанды аталар... Қоңыры тіршілік... Қазандағы сүтін сапырып отырып, қоңыр күртелі әжем – ұлы әжем – Оразалының шешесі, әкем Мырқасымның әжесі – Мақтым әңгіме айтушы еді...

Әжемнің әңгімесі маған бір түрлі төркініне қайғы-мұң ұялаған қазақы сарындағы көне-көне күндердің көнер-мес әніндей болып естілетін.

Қарқара... Қайқы... Әділбектің Ақшоқысы... Ереуілтөбе... Тұздың басы... Мыңжылқы деген жер атау-лары әжемнің аузынан шыққанда әлдекімнен қорқып, жасырынып, жасқанып, сыбырлап, күбірлеп шығатын-дай еді... Жер ошақтың отын қағыстырып отырып, кимешегінің ұшымен байқатпай көзінің жасын сүр-тетін... Сүртетін де... «Қайран елім, Албаным, Қарқараны жайлаған, жағалай бие байлаған...» деп әлдебір ұзақ дастаннан жатқа үзінді айтатын... «Жәмеңкедей шешенді бұлбұлдай тілі сайраған, Ұзақ дайын батырды күш-жігері қайнаған, Жаңабайдай болысты боталап көзі жайнаған, Әділбектің Құрманын мыңғыртып жылқы айдаған...» деп барып, ақ патшаны, орыстың ұлығын қарғайтын жырдың бір тұсы «Басшыларын Албанның Қарақолға айдаған» деп ышқынып барып бітетін... Сексеннің ішін молынан аралап кеткен кәрі әжем мұная таусылып төркінін еске алатын. «Жылқысының арты Түменбайдың бұлағына суатқа түскенде, Түменбай сазының қара суы тартылып қалатын, аузымен құс тістеген Әділбектің ерке қызы

Мақтым едім», деп көкірегі қарс айырылатын. «Қарқара қырғынына қатысып, ел бастағаны үшін Әділбектің балалары Құрман, Дәмен секілді көкжалдар атылды, қуылды, ұрпағы тоз-тоз болды. Міне, атағы жер тіреген тұқымнан бір тұяқты көруге зар болып отырысым мынау», деп егілетін өз ана.

Он-он бір жастағы баланың жадында «Қарқара көтерілісі» дейтін ұғым алғаш осылай оянды. Бұл қырғын, бұл соғыс менін бейкүнә, бала мінезді санамда найза, қылышын жалаңаштап, ат үстінде құйғытып бара жататын кіл батырлардың ала шапқыны болып елестейтін... Бәрін елестетсем де, менің жаныма, жүрегіме осыншама көл-көсір қазынаны қондырған кәрі әжемді қыз қалпында елестете алмай, қиналушы едім... Ақыры, сол «қыз болып елестей алмай» менің жадымда «қоныр күртелі» әже болып сақталған Әділбектің қызы Мақтым төркінін аузынан тастамай жүріп, 1958 жылы құдай қосқан қосағы, Сөгеті баласына аты мәлім атақты Байсейіт бидің ұлы – тоқсан жеті жасаған Өмірден тоғыз жыл бұрын қазіргі Ұйғыр ауданына қарасты «Бақағаш» ауылында дүниесін салды.

Кейін Мұхтар Әуезовтің атақты повесінің желісімен пьеса жазу кезінде архив құжаттарының ішінен кездестірдім. Шынында да, ұлы әжемнің бір бауыры – Танатар болысы Әділбекұлы Құрман Қаракол түрмесінде атылған алғашқы он жетінің бірі болып шықты. «Қилы заманда» аты аталмаса да, ұлы әжемнің айтуымен бейнесі санамда қалыптасқан, менің Қарқара туралы ойымның төрінде сақталған Құрман Әділбекұлы дейтін түп нағашымды шәйіттер тізіміне ойша қосып жүремін.

Менің «Қарқара көтерілісі» дейтін ұғыммен жүздеуіме себепкер болған ендігі бір екі адам – нағашы әжелерім Жәмиләш апа мен Жәжем. Екеуі де елге сыйлы, әңгімеге жүйрік, мінезді кісілер еді...

Үлкен нағашымыз — Құдайбергенұлы Жаңабай туралы әңгіме көп. Көп әңгіменің негізгілерінің бірі — біздің өңірде алғашқы төрт кластық орыс-қазақ мектебін («Тоғыз-бұлақ» дейтін елді мекенде) өткен — жиырмамыншы ғасырдың басында, жобамен 1931-1940 жылдары салдырған зерек кісі болғаны. Екіншісі — орысша хат таныған, оны-солын жақсы білетін, ортасына сыйлы кісі болғаны. «Қоржын-қоржын кітап ұстаған білімдар адам болған» дейтін келіні Жәмиләш апам марқұм...

Құдайбергенұлы Жаңабай 1916 жылғы қанды оқиғамен Қоңырбөріктің болысы болып тоқайласқан. «Жас кеткенше, сары тісті бас кетсін», деп Жәменке мен Ұзақтың, Қазыбек пен Тұрлықожаның, Диханбай мен Серікбайдың қатарынан табылған. Қапыда қолға түсіп, алғашқылардың ішінде Қарақол түрмесінде атылған.

Осы орайда, Жәжем марқұмның аузынан естіген бір әңгіме-аңызға бергісіз оқиға есімнен кетпейді.

Қарақол түрмесіндегілер, қазақ-қырғызы бар, қорғанды бұзып шығады да бас сауғалап, үй-үйді, қора-қораны сағалап қашады. Құрман Әділбекұлы Жаңабайдың қайнағасы екен. Құрман екеуі бірге қашқан... Құрман оққа ұшып, Жаңабай екеуі Жаңабайдың бір татар тамырының үйіне келеді. Құрманның жаны үзіледі. Қуғыншылар келеді. Жаңабай етті-жеңді, ірі, толық кісі болған көрінеді. Татар тамыры Жаңабайды тандырға жасырғысы келеді. Жаңабай тандырдың аузына сыймайды... Татар сасқанынан «Әжетханаға тығыл» деген. Сонда Жаңабай тұрып: «Тамыр-ай! Ажал тура келді білем. Жаңабайдың сүйегі әжетханада қалыпты болмасын. Үйіне бар. Қарсы алайын ажалды» деп, құбылаға қарап тұрып, өз жаназасын өзі шығарыпты. Қуғыншы солдаттардың мылтығы атылмай, есіл ерді қылышпен шапқылап өлтіріпті... Былай шыға бере әлгі екі орыс бірін-бірі

шауып өлтіріпті...» дейтін терең күрсініп отырып жатқан жерін жайлы болғыр Жәжем...

1984 жылы жолым түсіп Қарақолға бардым...

Қасымда балаларымның анасы — Фаукен, қызым — Эльмира, ұлдарым — Бағлан мен Еркебұлан бар.

Қарақол көшелерінен сұрастырып жүріп, ана ғасырдың басында салынған ескі түрмені таптық. Мұсылман мешітінің (кейін салынған болуы мүмкін) қасына орналасқан орыс патшасының ескі түрмесі бұзыла қоймаған екен. Ұлы Мұханның — Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің «Қилы заманында» тұрғандай орнында тұр... Әлі түрме көрінеді... Соны естігенде жүрегім селк ете қалды.

Мешітке кірдік. Адам аз екен. Көңілге алған үлкен парызды орындадық. Садақа, пітірді адал төлеп, мешіттің молдасына құран оқыттық. Өзім білетін арғы-бергі аталарым мен әзиз жүректі аналарымның қатарына Қарқара көтерілісінің Жәменке, Ұзақ, Жаңабай, Құрман, Тұрлықожа, Нүке, Біләл, Әубәкір, Диханбай, Кәрбоз, Қазыбек, Жанпейіс, Серікбай секілді есімін білетін ел қадірлілерін қостым. Рухтарының ел жадында жаңғыра беруін тіледім.

Сол жылы Мұханның мен сахналаған атақты повесі академиялық театрдың репертуарына екінші рет кіріп, тағы да қойылмай қалды.

Пьесаның жазылуына тікелей себепкер болған Асекең — марқұм Асқар Сүлейменов пен пьесаны сахнаға шығарғысы келіп шырылдаған Әубәкір Рахимов ренжіп-ренжіп қойды. Пьесаның алғашқы нұсқасы 1979 жылы дүниеге келіп еді. Екінші нұсқасы 1981 жылы Пицундада жатып, қайта жазылды. Қойылған жоқ. Осы нұсқа (екінші) өзіме ұнайтын.

1987 жылы марқұм, талантты режиссер Қадыр Жетпісбаев білек сыбанып кірісті. Өкінішке орай,

спектакль репетициясы қызу дайындық кезінде тоқтатылды. «Қазақ ұлтшылдығынын» кайнап тұрған жылдары. Неге тоқтатылғанын ешкім айтпады... Ұлы суреткердің 90 жылдығына бағышталған Жетпісбаев спектаклінің жолы орта жолда үзілді.

«Қилы заманның» 1928 жылы авторымен қоса жауапқа тартылып, түрмеге қамалуы аттай 44 жылға созылса (1972 жылы «Новый мир» журналының 6-санында Шыңғыс Айтматовтың алғысөзімен жарық көргенге дейін), оның сахнаға барар жолы да 18 жылға созылды. Қалың жұрт сарыла күткен «Қилы заманның» ел көңілінен шыққан сахналық қойылымын жүзеге асыру пьесаның алғашқы нұсқасынан бастап, барын салып жүгірген Әубәкір Рахимовтың маңдайына жазылыпты.

1997 жылы ұлы суреткердің 100 жылдық мерекесі кезінде М.Әуезов атындағы академиялық драма театрының сахнасында спектакльдің премьерасы ойналды.

Жас Әуезовтің албырт сезімі мен намысшыл ойына қозғау салған өмір ақиқаты, тарих шындығының айдыны қалай кең болса, оның иірімі де соншама терең еді... Көркем шығармада өмір кеңістігінде болған қан-қырғын мен қиын оқиғалардың бәрін толық қамту мүмкін емес, әрі қажеті де шамалы еді.

Тау жұртының тағылымы мол ерлік күресіне барынты-шынтысымен беріле ғашық болған үлкен парасат иесінің әр образды сомдауда қатты ізденгенін, әрі «жауын-жауынның арасынан жол тауып шығу» үшін, ара-тұра уақыт идеологиясы ұсынар «таптық сипаттағы» эскизді линияларды да шебер кірістіріп отырғанын көреміз. Болашақ «Абай жолына» барар соқпақтардың алғашқы сүрлеулерін аңғарғандай боламыз. Бұл, әсіресе Дәулетбақтың бейнесін сомдайтын шағын үзінді мен Ұзақ – Тұңғатар қактығысынан айқын көрінеді. Жазушы өмір сүрген кезеңнің көзімен қарайықшы. Уақыт, заман

идеологиясының өзін «сүріндірін» өтіп, көркемдік пен сұлулықтың мәңгілік қағидаларына бой ұрған қолтаңба менмұндалап тұрған жоқ па?! Бәкейдің аянышты өлімі, көшпелі өркениеттің соңғы бесігін тербеткен қазақ қоғамының қайталанбас қалыбы, жолынан шықпас мінезі, ел өміріне бірте-бірте дендей еніп келе жатқан аярлық пен әккіліктің, тоғышарлық пен топшылдықтың жана сипатты көріністері... Сондай-ақ, шығарманың көркемдік келбетін, абырой-беделін анықтайтын Ақжелке, Хлыновский тәрізді патша шенеуніктері, Жебірбаев, Рахымбай тәрізді аярлық пен айланың иелері – Әуезов қаламының шеберлігін танытар құнарлы беттері екені шүбәсіз.

Иә.

Қара орман қазақтың басына талай келіп, талай кеткен көзсіз бақтың 1916 жылы ел көңілі мен санасынан қатты үріккені ақиқат. Бақ елден үркіп қана қоймай, елдің өзі өрісі тарылып, өзегі өртеніп, кіндік қаны тамған қасиетті туған жерінен, туған топырағынан үдере көшкен кезені жайлы шығарма жазу бүгін жеңіл болып көрінуі әбден ықтимал. Өз кезінде өзегін өрт болып шалған 1916 жылдың өмір ақиқатын жазу бас бермес «асауды жуасытумен» бірдей болғанын несіне жасырамыз.

Мұхтар Әуезовтің «Қилы заманы» осындай қатпары қалың, жүгі ауыр оқиға жайлы жазылған батыр шығарма. Жанын шүберекке түйіп, өзін құрмалдыққа арнаған батырлар мен батылдар жайлы басқаша жазу мүмкін де емес еді.

Арғы-бергі дәуірлер көшінде талай шаң қауып барып, ойын түзеп, бойын тіктеген ұлтымыздың ұлы тарихында ел абыройын аспандатып, рухын биікке көтерген, алаш жұртының арқасын аяздай қарып, айбынын жаныған ұлы оқиғалардың бірі жайлы жазылған бұл туынды қай дәуір, қай кезеңде де ұлтты тану мен сүюдің, ұлт үшін қайғыру

мен мұңаюдың, ұлт үміті мен сенімін аялаудың мәңгілік бағдар жұлдызы болары даусыз.

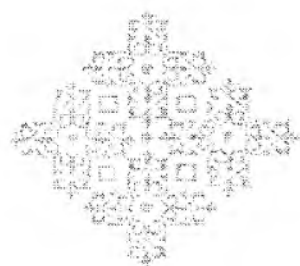
«Өлі риза болмай, тірі байымас» дейді дана халқымыз. Рухы Қарқараның аспанын кезгенімен, аманат-тағылымы мен тәрбиесі ұрпақтар ойын, санасын тербер көңіл төріндегі бағдар-жұлдыздың жарығына қараған сайын, елім деп еңіреп, ерлікке бас тіккен, өздерін шәйіттікке арнаған ұлы бабалар рухы көкірегімізге қонақтарына, ел ертеңіне ұрпағымен, ұлтымен бірге барарына сенеміз.

Бүгін де, ертең де солай болады...

Бізден кейін келетін ұрпақтар да сол киелі де қасиетті бағдар-жұлдыздың жарығына көз тігері хақ. Көз тігіп тұрып, елі, жері үшін жанын жадыға салған бабалардың ерлігіне сүйсінері, елдік мұраттарын үлгі етері шүбәсіз.

Нұрлан ОРАЗЛИН,
Қазақстан Жазушылар Одағы
басқармасының Төрағасы,
Қазақстан Мемлекеттік
сыйлығының лауреаты.

Шілде, 2006 жыл.

МАЗМҰНЫ

Ш. Айтматов. «ҚИЛЫ ЗАМАН» (Алғы сөз орнына)5

«ҚИЛЫ ЗАМАН» (Повесть)

I	12
II	33
III	48
IV	58
V	78
VI	98
VII	119
VIII	131
IX	162
X	177

Е. Дүйсенбай. ТҮСІНІКТЕР 209

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕ214

**«ҚАЗАҚСТАН» БАСПАСЫНЫҢ
БАС РЕДАКТОРЫ Ғ.МҮСІРЕПОВ ЖАЗҒАН АЛҒЫ СӨЗ222**

Ә. ШӘРІПОВТЫҢ АЛҒЫ СӨЗІ224

*Т. Жексенбай. 1916 ЖЫЛҒЫ ҚАРҚАРА
КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ «ҚИЛЫ ЗАМАН» ПОВЕСІ 227*

Н. Оразалин. ТҰЛПАР ШАБЫС, ТҰҒЫРЛЫ БИІК250

**Мұхтар
Әуезов**

**ҚИЛЫ
ЗАМАН**

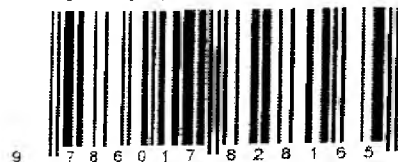

Шығармашылық топ:

*Әбдібеков Нұрлан
Құныпияұлы Кәдірбек (топ жетекшісі)
Медеубекұлы Сағатбек
Нұрғожаев Жақыпжан
Нұрпейісов Талдыбек
Тілеубаев Шәмек*

**Редакторы Қызжібек Әбдіғаниқызы
Көркемдеуші редакторы
Кенжеғазы Айтжұманұлы
Суретші Жеңіс Кәкенұлы
Беттеген Қуаныш Әділғазин**

ISBN 978-601-7828-16-5

Басуға 21.06.2016 ж. қол қойылды.
Қалыбы 84x108¹/₃₂. Басылымы офсеттік.
Қаріп түрі «DS Times». Баспа табағы – 16,5.
Таралымы 1000 дана. Тапсырыс № 749

«Ан Арыс» ЖШС, 050000,
Алматы қаласы, Абылайхан даңғылы, 105.
Тел.: +7 (727) 272 51 84, 261 60 67, факс: +7 (727) 261 62 13

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.

